Агуулга

I. ОРШИЛ....7
1.1. БҮС НУТГИЙН ХӨГЖЛИЙН ЧИГ ХАНДЛАГА....8
II. ГЕОЛОГИ, ХҮРЭЭЛЭН БУЙ ОРЧНЫ НӨХЦӨЛ....11
2.1. СУМЫН НУТАГ ДЭВСГЭРИЙН БАЙРШИЛ, ТОГТОЦ....11
2.1.1. Газар зүйн байрлал.....11
2.1.2. Газрын гадарга.....14
2.1.3. Байгаль-нутаг дэвсгэрийн цогцолбор нөхцлийн мужлал....17
2.1.4. Гадаргын налуу....18
2.1.5. Гадаргын зүг зовхис....20
2.2. СУМЫН УУР АМЬСГАЛ....22
2.2.1. Агаарын температур....22
2.2.2. Агаарын чийгшил, хур тунадас....25
2.2.3. Салхи....28
2.3. ХӨРС, ХӨРСӨН БҮРХЭВЧ....29
2.3.1. Сумын хөрсний чулуулаг....29
2.3.2. Хөрсний хэв шинж....32
2.3.3. Хөрсний механик бүрэлдэхүүн....35
2.4. УРГАМАЛЖИЛТ....37
2.4.1. Сумын ургамлын экологийн хэв шинж....37
2.4.2. Ургамалжилт, төрөл....39
2.4.3. Сумын бэлчээрийн ургамалжилтын төрх байдал, доройтол....42
2.5. ОЙН ТӨЛӨВ БАЙДАЛ....45
2.6. ГАДАРГЫН БОЛОН ГҮНИЙ УСНЫ НӨӨЦ....47
2.6.1. Гадаргын усны нөөц....47
2.7. ИНЖЕНЕР ГЕОЛОГИЙН НӨХЦӨЛ....52
2.7.1. Инженер геологийн нөхцөл....52
2.7.2. Геоморфологийн тогтоц....55
2.7.3. Газар чичирхийлэл....56
2.7.4. Гидрогеологийн нөхцөл болон цэвдгийн тархалт....56
III. НИЙГЭМ, ЭДИЙН ЗАСГИЙН НӨХЦӨЛ....59
3.1.1. Түүхэн хөгжлийн тойм.....59
3.1.2. Хүн амын одоогийн байдал....59
3.1.3. Мал, аж ахуйн судалгаа....61
IV. ГАЗАР, БАЙГАЛИЙН НӨӨЦ ЭДЭЛБЭРИЙН ӨНӨӨГИЙН БАЙДАЛ....63
4.1. ГАЗРЫН НЭГДМЭЛ САН....63
4.2. СУМЫН ГАЗАР АШИГЛАЛТЫН ОДООГИЙН БАЙДАЛ....65

4.2.1. Бэлчээр ашиглалт 67
4.2.2. Бэлчээрийн даац 69
4.2.3. Хадлангийн газрын ашиглалт 71
4.2.4. Ойн сан бүхий газрын ашиглалт 72
4.2.5. Уул уурхайн ашиглалт 73
4.2.6. Аялал жуулчлалын газрын ашиглалт 74
4.3. ГАЗАР БОЛОН БАЙГАЛИЙН НӨӨЦ 75
4.3.1. Бэлчээрийн газрын чадавхийн болон эдийн засгийн үнэлгээ 75
4.3.2. Ойн нөөц 84
4.3.3. Тусгай хамгаалалттай газар 84
4.3.4. Түүх соёлын дурсгалт газар 87
4.3.5. Ан амьтны тархалт 95
4.3.6. Ховор ургамлын тархалт 97
4.4. АЖ АХУЙН ТӨРӨЛЖИЛТИЙН СУДАЛГАА 97
4.5. СУМЫН ГАЗАР АШИГЛАЛТЫН ТОХИРОМЖТОЙ БАЙДЛЫН ҮНЭЛГЭЭ 100
4.5.1. Тариалангийн газрын тохиромжтой байдлын үнэлгээ 100
4.5.2. Аялал жуулчлалын газрын тохиромжтой байдлын үнэлгээ 103
4.5.3. Шинээр байгуулах хот, суурин газрын тохиромжтой байдлын үнэлгээ 106
4.5.4. Бэлчээрийн газрын тохиромжтой байдлын үнэлгээ 108
4.5.5. Ойн сангийн газрын тохиромжтой байдлын үнэлгээ 114
4.5.6. Шугаман байгууламжийн зориулалтаар ашиглах газрын тохиромжтой байдлын үнэлгээ 115
V. СУМЫН НУТАГ ДЭВСГЭРИЙН ГАЗАР ЗОХИОН БАЙГУУЛАЛТЫН ТӨЛӨВЛӨЛТ 117
5.1. ИРГЭДЭЭС АВСАН САНАЛ, АСУУЛГА 117
5.2. СУМЫН НУТАГ ДЭВСГЭРИЙН ХӨГЖЛИЙН ТӨЛӨВЛӨГӨӨ 121
5.2.1. Хамгаалалтын бүсүүдийн төлөвлөлт 125
5.2.2. Бэлчээрийн газрын төлөвлөлт 128
5.2.3. Бэлчээр усжуулалт 134
5.2.4. Бэлчээр ашиглалтын төлөвлөлт 136
5.2.5. Хадлангийн газрын төлөвлөлт 141
5.2.6. Ойн ашиглалт, хамгаалалтын бүс төлөвлөлт 143
5.2.7. Аялал жуулчлалын бүсийн төлөвлөлт 145
5.2.8. Авто замын төлөвлөлт 147
5.2.9. Тусгай хамгаалалттай газрын төлөвлөлт 149
АШИГЛАСАН НОМ, БҮТЭЭЛИЙН ЖАГСААЛТ 152

Зураг төслийн жагсаалт

Зураг 1 Газарзүйн байрлал....11
Зураг 2. Сумын хилийн цэсийн зураг....12
Зураг 3. Өндөршилтийн зураг....16
Зураг 4. Гадаргын хэвгийн зураг....19
Зураг 5. Зүг зовхисын зураг....21
Зураг 6. Жилийн дундаж агаарын температурын зураг....24
Зураг 7. Жилийн дундаж хур тунадасны зураг....27
Зураг 8. Жилийн дундаж агаарын даралтын зураг....28
Зураг 9. Хөрс үүсгэгч чулуулгийн зураг....31
Зураг 10. Хөрсний хэв шинжийн зураг....34
Зураг 11. Хөрсний механик бүрэлдэхүүний зураг....36
Зураг 12. Ургамлын экологийн хэв шинж....38
Зураг 13. Ургамалжилтын зураг....41
Зураг 14. Бэлчээрийн газрын төлөв байдлын зураг....43
Зураг 15. Бэлчээрийн газрын талхлагдлын зураг....44
Зураг 16. Ойн төлөв байдлын зураг....46
Зураг 17. Гадаргын усны зураг....51
Зураг 18. Инженер геологийн нөхцлийн тойм зураг....54
Зураг 19. Геоморфологийн тогтоц....55
Зураг 20. Газар хөдлөлтийн мужлалын зураг....56
Зураг 21. Цэвдгийн тархалтын зураг....58
Зураг 22. Газар нэгдмэл сангийн зураг....64
Зураг 23. Одоогийн газар ашиглалтын зураг....66
Зураг 24. Малчдын дөрвөн улирлын байршлын зураг....68
Зураг 25. Бэлчээрийн даацын зураг /багаар/....70
Зураг 26. Хадлангийн газрын ашиглалтын зураг....71
Зураг 27. Ойн төлөв байдлын зураг....72
Зураг 28. Уул уурхайн ашиглалтын зураг....73
Зураг 29 Аялал жуулчлал, амралт сувиллын байршлын зураг....74
Зураг 30. Дарьганга сумын бэлчээрийн чадавхийн зураг, 2015 оны байдлаар....76
Зураг 31. Хөнгөн шавранцар хөрстэй уулын бэл хөндийн том хялгана-түнгэ-алаг өвст бэлчээрийн төлөв байдлын загвар.....77
Зураг 32. Хөнгөн шавранцар хөрстэй уулын бэл хөндийн крыловын хялгана-хазаар өвст бэлчээрийн төлөв байдлын загвар.....78
Зураг 33. Дарьганга сумын малын тоог бэлчээрийн даацад харьцуулах нь....79
Зураг 34. Ойн төрлийн зураг....84
Зураг 35. Тусгай хамгаалалттай газрын зураг....86
Зураг 36. Байгалийн цогцолборт газар болон түүх соёлын дурсгалт газрын зураг....88
Зураг 37. Амьтны тархалтын нөөцийн зураг....96
Зураг 38. Ховор эмийн ургамлын тархалтын зураг....97
Зураг 39. Тариалангийн газрын тохиромжтой байдлын үнэлгээний зураг....102
Зураг 40. Аялал рекреацийн газрын тохиромжтой байдлын үнэлгээ....105
Зураг 41. Шинээр байгуулах хот, суурин газрын тохиромжтой байдлын үнэлгээний зураг....107
Зураг 42. Өвөл-хаврын бэлчээрт тохиромжтой газар, таван хошуу малаар....109
Зураг 43. Зун-намрын бэлчээрт тохиромжтой газар, таван хошуу малаар....111
Зураг 44. Ойн сангийн газрын тохиромжтой байдлын үнэлгээний зураг....115
Зураг 45. Цахилгаан дамжуулах агаарын шцгамын кориулалтаар ашиглах газрын тохиромжтой байдлын үнэлгээний зураг....116
Зураг 46. Бэлчээр ашиглалтын бүлгийн зураг....120

Зураг 47. Сумын нутаг дэвсгэрийн төлөвлөлтийн зураг 123
Зураг 48. Хамгаалалтын бүсийн төлөвлөлтийн зураг. 127
Зураг 49. Улирлын бэлчээр ашиглалтын зураг /Улирлаар/ 130
Зураг 50. Бэлчээр ашиглалтын хэсгийн даацын зураг 133
Зураг 51. Усжуулах шаардлагатай бэлчээрийн зураг 135
Зураг 52. Бэлчээр ашиглалтын хэсгийн зураг 140
Зураг 53. Хадлангийн газрын төлөвлөлтийн зураг 142
Зураг 54. Ойн хамгаалалтын бүсийн төлөвлөлтийн зураг 144
Зураг 55. Аялал жуулчлалын газрын төлөвлөлтийн зураг 146
Зураг 56. Авто замын газрын төлөвлөлтийн зураг 148
Зураг 57. Улсын тусгай хамгаалалттай газрын төлөвлөлтийн зураг 151

Хүснэгтийн жагсаалт

Хүснэгт 1. Багуудын нийт талбай 11
Хүснэгт 2. Багуудийн хилийн цэс 13
Хүснэгт 3. Сумын гадаргын өндөржилтийн талбай 15
Хүснэгт 4. Гадаргын налуужилт 18
Хүснэгт 5. Гадаргын зүг зовхис 20
Хүснэгт 6. Агаарын жилийн дундаж температур, ^{o}C 22
Хүснэгт 7. Сумын агаарын олон жилийн дундаж температур, оС 22
Хүснэгт 8. Хөрсний гадарга дээрх олон жилийн дундаж температур, 0С 25
Хүснэгт 9. Сумын ОЖД салхины хурд, м/с 28
Хүснэгт 10. Сумын хөрс үүсгэгч эх чулуулаг, талбайгаар 29
Хүснэгт 11. Дарьганга сумын хөрсний талбай, га 32
Хүснэгт 12. Дарьганга сумын хөрсний механик бүрэлдэхүүн талбай, га 35
Хүснэгт 13. Сумын ургамлын экологийн хэв шинж 37
Хүснэгт 14. Сумын бэлчээрийн ургамлын анги, төрөл зүйл 39
Хүснэгт 15. Сумын бэлчээрийн төлөв байдал, талбайгаар 42
Хүснэгт 16. Нөлөөлөлд өртсөн бэлчээрийн талбайгаар 42
Хүснэгт 17. Сумын ойн төлөв байдал, талбайгаар 45
Хүснэгт 18. . Ойн төлөв байдал, төрөл /талбайгаар/ 45
Хүснэгт 19. Сумын худгийн судалгаа 47
Хүснэгт 20. Сумын олон жилийн цэвдэгийн тархалт 58
Хүснэгт 21. Сумын хүн амын тоо /сүүлийн 3 жилээр/ 59
Хүснэгт 22. Сумын хүн амын үзүүлэлт, багуудаар 60
Хүснэгт 23. Сумын малын тоо, төрлөөр, 2015 он 61
Хүснэгт 24. Сумын газрын нэгдмэл сангийн ангилалын талбайн зөрүү /га/ 63
Хүснэгт 25. Сумын газар ашиглалтын талбай 65
Хүснэгт 26. Өвөлжөө, хаваржааны тоо. 67
Хүснэгт 27. Сумын бэлчээрийн даац, багаар 69
Хүснэгт 28. Ойн төрөл, талбайгаар 72
Хүснэгт 29. Хайгуулын талбайн мэдээлэл 73
Хүснэгт 30. Аялал жуулчлалын баазын мэдээлэл 74
Хүснэгт 31 Бэлчээрийн талбайн хэмжээ ангилал тус бүрээр 75
Хүснэгт 32. Бэлчээрийн газрын жилийн нийт ургац(в)-ыг дараах хүснэгтээр тооцно. 80
Хүснэгт 33. Малын бэлчээрээс өдөрт идэх өвсний хэмжээ улирал тус бүрээр 80
Хүснэгт 34. Нядалгааны гарц тооцох хүснэгт 81
Хүснэгт 35. Монгол хонины махны гарц 81
Хүснэгт 36. Хонин сүргийн зохистой харьцаа 81

Хүснэгт 37. Хонины махны ашиг шимийг бий болгох боломжийг тооцож гаргавал дараах байдалтай байна. 82
Хүснэгт 38. Хонин толгойг сүргийн бүтцээр ангилвал дараах байдалтай байна. 82
Хүснэгт 39. Хонины сүү бий болгох чадавхийг дараах хүснэгтээр тооцно. 82
Хүснэгт 40. Хонины ноос бий болгох чадавхийг даарх хүснэгтээр тооцно. 82
Хүснэгт 41. Бэлчээрийн газрын газрын бүтээгч чадавхийг дараах хүснэгтээр тооцов. 83
Хүснэгт 42. Сумын нутаг дэвсгэрт тархсан ойн төрөл 84
Хүснэгт 43. Сумын тусгай хамгаалалттай газрын ашиглалт 85
Хүснэгт 44. Түүх соёлын дурсгалт газрын байршил 87
Хүснэгт 45. Усны амьтдын тархал 95
Хүснэгт 46. Орон нутагт амжилттай үйл ажиллагаа эрхэлж байгаа аж ахуйн нэгж 97
Хүснэгт 47. Тариаланд тохиромжтой газрын талбайн хэмжээ, га 101
Хүснэгт 48. Аялал жуулчлалын газарт тохиромжтой газрын талбайн хэмжээ, га 104
Хүснэгт 49. Шинээр байгуулах хот, суурин газарт тохиромжтой газрын талбайн хэмжээ, га 106
Хүснэгт 50. Бэлчээрт тохиромжтой газрын талбайн хэмжээ, га 108
Хүснэгт 51. Бэлчээрт тохиромжтой газрын талбайн хэмжээ, га 114
Хүснэгт 52. Иргэдээс авсан саналын судалгаа 117
Хүснэгт 53. Иргэдийн саналын нэгтгэл 119
Хүснэгт 54. Сумын хамгаалалтын бүсүүдийн төлөвлөлт 125
Хүснэгт 55. Сумын хамгаалалтын бүсүүдийн талбайн 125
Хүснэгт 56. Сумын улирлын бэлчээр ашиглалт, багаар 129
Хүснэгт 57. Сумын бэлчээрийн даац, улиралаар 131
Хүснэгт 58. Бэлчээр ашиглалтын хэсгийн талбай 136
Хүснэгт 59. Бэлчээр ашиглалтын хэсгийн багтаамж 137
Хүснэгт 60. Бэлчээр ашиглалтын бүлэг 138
Хүснэгт 61. Хадлангийн зориулалтаар төлөвлөгдсөн газрын байршил, талбай 141
Хүснэгт 62. Сумын аялал жуулчлалын үндсэн маршрут, төлөвлөлтөөр 145
Хүснэгт 63. Улсын тусгай хамгаалалтанд авах газар 149

Диаграммын жагсаалт

Диаграмм 1. Гадаргын гипсометрийн зүсэлт.....15
Диаграмм 2. Гадаргын налуужилтын эзлэх хувь.....18
Диаграмм 3. Гадаргын зүг зовхис, эзлэх хувиар.....20
Диаграмм 4. Сумын агаарын жилийн дундаж температур, сараар.....22
Диаграмм 5. Сумын агаарын олон жилийн дундаж температур.....23
Диаграмм 6. Сумын олон жилийн хур тунадасны үзүүлэлт.....25
Диаграмм 7. Дарьганга сумын хөрсний ОЖД температур, 0С, сараар.....26
Диаграмм 8. Дарьганга сумын ургамлын экологийн хэв шинж, эзлэх хувиар.....37
Диаграмм 9. Сумын хүн амын тоо, сүүлийн 10 жилээр.....60
Диаграмм 10. Сумын хүн ам, өрхийн тоо, багуудаар.....61
Диаграмм 11. Сумын малын тоо, багаар.....61
Диаграмм 12. Сумын малын тооны өсөлт, төрлөөр.....62
Диаграмм 13. Дарьганга сумын газрын нэгдмэл сангийн ангилал.....63
Диаграмм 14. Сумын одоогийн бизнесийн чиглэл.....99
Диаграмм 15. Тариалангийн газрын тохиромжтой байдлын үнэлгээний шалгуур үзүүлэлтүүд.....101
Диаграмм 16 Ландшафтын үнэлгээний схем.....104
Диаграмм 17. Шинээр байгуулах хот, суурин газрын тохиромжтой байдлын үнэлгээний 106
Диаграмм 18. Бэлчээрийн газрын тохиромжтой байдлын үнэлгээний схем.....108
Диаграмм 19. Ойн сангийн тохиромжтой байдлын үнэлгээний.....114
Диаграмм 20. Шугаман байгууламжийн тохиромжтой байдлын үнэлгээний.....116
Диаграмм 21. Нутаг дэвсгэрийн газар зохион байгуулалтын төлөвлөлтийн бүсүүд.....122
Диаграмм 22 Байгалийн нөөц, бүтээгдэхүүн.....124
Диаграмм 23 Бүтээгдэхүүн бэлтгэн нийлүүлэлтийн схем.....124

Төслийн товч танилцуулга:

Төслийн нэр:	Сүхбаатар аймгийн Дарьганга сумын нутаг дэвсгэрийн газар зохион байгуулалтын загвар төлөвлөгөө
Төслийн зорилго:	Сумын нийт нутаг дэвсгэрийн хэмжээнд газрын нэгдмэл сангийн бүх ангилалын газарт тохиромжтой байдлын үнэлгээн дээр суурилсан газар зохион байгуулалтын загвар төлөвлөгөө боловсруулах
Төслийн байршил:	Дарьганга сумын нийт нутаг дэвсгэр
Төсөлд хамрагдах газрын хэмжээ:	Одоо байгаа 480828.95 га нутаг дэвсгэр
Төсөлд хамрагдах олон нийт:	Одоо байгаа 871 өрх, 2994 хүн ам хамрагдсан.

I. ОРШИЛ

Энэхүү сумын нутаг дэвсгэрийн төлөвлөгөө боловсруулах ажлын гол зорилго нь Сүхбаатар аймгийн Дарьганга сумын нийт нутаг дэвсгэрийн хэмжээнд газар болон байгалийн нөөц нөхцлийг зүй зохистой ашиглуулах боломжийг судалсаны үндсэн дээр газрын тохиромжтой байдлын үнэлгээн дээр суурилсан, нутаг дэвсгэрийн цаашдын хөгжлийн төлөвлөгөө боловсруулахад чиглэсэн ажил болно.

Уг төлөвлөгөөний ажлын зураг төслийг Газрын Харилцаа Геодези Зурагзүйн Газрын Газар зохион байгуулалтын хэлтэс, Зөвлөх багтай хамтран боловсрууллаа. Нутаг дэвсгэрийн төлөвлөгөө боловсруулах арга зүйг Газрын Харилцаа Геодези Зураг Зүйн Газрын даргын тушаалаар батлагдсан аргазүй боловсруулах ажлын хэсгийн гаргасан шийдлийн дагуу тооцож төлөвлөв.

Уг төлөвлөгөөг боловсруулахдаа Монгол улсын Үндсэн хууль, бусад хууль тогтоомж, салбарын норм дүрэм, Монгол улсын Мянганы хөгжлийн зорилтод суурилсан үндэсний хөгжлийн цогц бодлого, Монгол улсын бүсчилсэн хөгжлийн үзэл баримтлал, Сүхбаатар аймгийн Дарьганга сумын хөгжлийн стратеги төлөвлөгөө /2010-2021 он/, Аймаг, сум, орон нутгийн байгууллага, мэргэжилтнүүд, орон нутгийн иргэдийн саналууд, Сүхбаатар аймгийн газар зохион байгуулалтын ерөнхий төлөвлөгөөг тус тус ашиглав.

1.1. БҮС НУТГИЙН ХӨГЖЛИЙН ЧИГ ХАНДЛАГА

Сүхбаатар аймгийн хөгжлийн стратеги төлөвлөгөөнд тусгагдсан ажлууд нь хэрэгжүүлэх дунд шатандаа /2010-2021он/ орсон бөгөөд Дарьганга сумын нутаг дэвсгэрийн төлөвлөгөөг боловсруулахдаа аймгийн хөгжлийн стратеги төлөвлөгөөнд нийцүүлэн авч үзсэн ба улсын орон зайн өгөгдлийн дэд бүтцийн иж бүрэн мэдээллийн сантай болсоноор иргэд, шийдвэр гаргагч бүр ижил түвшний ил тод мэдээлэлтэй болно. Эдийн засгийн эрх чөлөө баталгаажих юм.

Сүхбаатар аймгийн Дарьганга сумын хөгжлийн стратеги төлөвлөгөө /2010-2021 он/:

Сүхбаатар аймгийн Дарьганга сумын алсын хараа:

Төрийн тахилгат алтан дарь овоо, шилийн богд, ганга нуур, байгаль, түүх, соёлын дурсгалт газар, уран дархчуудаараа алдартай ард иргэдийнхээ хөгжлийг дээдэлсэн, эрчимжсэн хөдөө аж ахуй, жижиг, дунд үйлдвэр, аялал жуулчлал хослон хөгжүүлсэн сум болно.

Зорилго, зорилт, хөтөлбөр, төслүүдийн тойм

Төсөл №	Зорилго, зорилт, хөтөлбөр, төслүүд	
	Зорилго 1. Эрчимжсэн мал аж ахуй, газар тариаланг хөгжүүлэх	
	Зорилт 1.1. Мал сүргийн зохистой бүтцийг бий болгон тогтвортой өсөлтийг хангах	
	Хөтөлбөр 1.1.1. Малын ашиг шимийг нэмэгдүүлж, хагас суурин хэлбэрт шилжүүлэх	
1	Төсөл	1.1.1.1. Өндөр ашиг шимт малаар сүргийн бүтцийг сайжруулах
2		1.1.1.2. Сүүний үхрийн фермерийн аж ахуйг хөгжүүлэх
3		1.1.1.3. Гүүний сүүгээр бүтээгдэхүүн хийх фермерийн аж ахуйтай болох
	Хөтөлбөр 1.1.2. Мал сүргийг эрсдэлээс хамгаалах нөхцөлийг сайжруулах	
4	Төсөл	1.1.2.1. Хадлангийн нөөц талбайг түшиглэн малын өвс тэжээлийн хэрэгцээг бие даан бэлтгэж, сумын аюулгүй фондод төвлөрүүлэх
5		1.1.2.2. Бага бургас, Мухар гашуун, Нам ухаа, Сүүл толгой орчмын бэлчээрийн даац сайтай нутгуудад уст цэгийн хайгуул хийж, усжуулах
6		1.1.2.3. Талхлагдсан бэлчээрийг сэргээж, олон наст ургамал тариалах, хаших
7		1.1.2.4. Мал сүргийг эрүүлжүүлж, мал эмнэлгийн үйлчилгээг өргөжүүлэх
	Зорилт 1.2. Газар тариалангийн үйлдвэрлэлийг өргөтгөх	
	Хөтөлбөр 1.2.1. Газар тариалангийн салбарт шинэ, дэвшилтэт арга барил нэвтрүүлэх	
8	Төсөл	1.2.1.1. Хүлэмжийн аж ахуй хөгжүүлж, ногоо даршлах цехтэй болох
9		1.2.1.2.Жимс, жимсгэний аж ахуй байгуулах
10		1.2.1.3.Малын тэжээлийн үйлдвэр байгуулах
	Хөтөлбөр 1.2.2. Төмс, хүнсний ногоо тариалалтыг нэмэгдүүлэх	
11	Төсөл	1.2.2.1. Төмс, хүнсний ногоо тариалалтыг өргөжүүлж, иргэдийг сургалтанд хамруулах
12		1.2.2.2. Төмс, хүнсний ногоо хадгалах нэгдсэн зоорьтой болох
	Зорилго 2. Хатуу дэд бүтэц хөгжүүлэх	
	Зорилт 2.1. Зам, шугам сүлжээг сайжруулах	
	Хөтөлбөр 2.1.1. Аялал жуулчлалын чиглэлийн замыг сайжруулах	
13	Төсөл	2.1.1.1. Талын агуй-Шилийн богд- Дарьганга-Баруун-Урт чиглэлийн замыг сайжруулж, тэмдэгжүүлэлт хийх

14		2.1.1.2.Сумын дотоод төв замуудыг сайжруулсан болон хатуу хучилттай зам болгож, замын тэмдэгтүүдийг шинэчлэн сэргээх
	Хөтөлбөр 2.1.2.. ААН, байгууллага, иргэдийн барилга байгууламжийг инженерийн шугам сүлжээнд холбох ажлыг эхлүүлэх	
15	Төсөл	2.1.2.1. Мэргэжлийн байгууллагатай хамтран инженерийн шугам сүлжээний судалгаа, зураглалыг гаргаж, шугам сүлжээнд холбох
16		2.1.2.2.Сантехникийн мэргэжлийн боловсон хүчинг бэлтгэж, багаж хэрэгсэлээр хангах
	Зорилт 2.2. Сумын төвийг орчин үеийн барилга байгууламжаар өргөжүүлэн хөгжүүлэх	
	Хөтөлбөр 2.2.1.Сум сууринги хөгжлийн төлөвлөгөөг боловсруулж хэрэгжүүлэх	
17	Төсөл	2.2.1.1. Сумын төвийн барилгажилтын орчин үеийн зураг төсөл боловсруулж, ерөнхий генплантай болох
18		2.2.1.2. Төрийн албан хаагчдыг орон сууцаар хангах
	Хөтөлбөр 2.2.2. Иргэдэд орчин үеийн техник технологийн үйлчилгээг хүргэх	
19	Төсөл	2.2.2.1. Холбооны салбарын барилга, тоног төхөөрөмжийг өргөтгөж шинэчлэх
20		2.2.2.2. Орон нутгийн телевизийн суваг, FM радиотой болох
	Зорилго 3. Орон нутгийн нөөц, боломжид тулгуурлан үйлдвэрлэл, үйлчилгээ, аялал жуулчлал хөгжүүлэх	
	Зорилт 3.1. Жижиг, дунд үйлдвэрийг өргөтгөх, шинээр бий болгох	
	Хөтөлбөр 3.1.1. ХАА-н түүхий эдийг дахин боловсруулах үйлдвэр, цехүүд байгуулах	
21	Төсөл	3.1.1.1. Хиаман цехтэй болох
22		3.1.1.2. Арьс шир боловсруулах цех байгуулах
23		3.1.1.3. Эсгий, эсгий эдлэл үйлдвэрлэх цехийг өргөтгөх
24		3.1.1.4.Мал нядалгааны болон малын гаралтай бүтээгдэхүүн түүхий эдийн худалдааны цэг, зоорьтой болох
	Хөтөлбөр 3.1.2. Үйлдвэрлэл, үйлчилгээний бусад салбаруудыг хөгжүүлэх	
25	Төсөл	3.1.2.1. Талх нарийн боовны цехийг өргөжүүлж, хүчин чадлыг нэмэгдүүлэх
26		3.1.2.2. Гар урлал, бэлэг дурсгалын зүйл үйлдвэрлэх бүлэг байгуулж ажиллах
27		3.1.2.3.Модон эдлэлийн цехийг өргөжүүлэх
28		3.1.2.4.Байгалийн дагалт баялаг болох хөмүүл, таана, рашаан усыг савлаж ашиглах
29		3.1.2.5.Хүрмэн чулуугаар барилгын материал үйлдвэрлэх
	Зорилт 3.2.Нутгийн онцлогт түшиглэсэн аялал жуулчлал, ахуйн үйлчилгээг хөгжүүлэх	
	Хөтөлбөр 3.2.1.Аялал жуулчлалын салбарыг өргөжүүлэх	
30	Төсөл	3.2.1.1.Аялал жуулчлалын цогцолбор баазыг сумын төвд байгуулах
31		3.2.1.2.Уламжлалт нүүдлийн соёл иргэншилд тулгуурласан аялал жуулчлалын үйлчилгээг бий болгох
	Хөтөлбөр 3.2.2.Ахуйн үйлчилгээг хөгжүүлэх	
32	Төсөл	3.2.2.1.Ахуйн үйлчилгээний нэгдсэн төвтэй болох
33		3.2.2.2. Суманд мөнгөн эдлэл, монгол дарханы газар байгуулах
	Зорилго 4. Хууль тогтоомжийн хэрэгжилтийг хангаж, төрийн үйлчилгээг иргэн бүрт хүргэх	
	Зорилт 4.1.Боловсрол, соёлын үйлчилгээг шинэ шатанд гаргах	
	Хөтөлбөр 4.1.1. Хүний хөгжлийг сайжруулж, соёл мэдээллийн цогцолбор төвтэй болох	
34	Төсөл	4.1.1.1. Интернэт сүлжээнд холбогдож, үйлчилгээний танхимтай болох
35		4.1.1.2. Иргэдийг амьдрах ухаанд сургах, мэдээллээр хангах сургалт мэдээллийн төвтэй болох
36		4.1.1.3. Цахим номын сангийн үйлчилгээ нэвтрүүлж, фондыг нэмэгдүүлэх
37		4.1.1.4. Соёлын иж бүрэн нүүдлийн үйлчилгээг зохион байгуулах
	Хөтөлбөр 4.1.2. Соёлын өвийг хадгалах, хамгаалах ажлыг эрчимжүүлэх	
38	Төсөл	4.1.2.1. Орон нутгийг судлах музейн сан хөмрөгийг баяжуулж, үзмэр шинээр худалдан авах

39		4.1.2.2. Овоон сүм хийдийг сэргээн засварлах, орчныг тохижуулах
40		4.1.2.3. Гэрлэх ёслолын ордон байгуулах
	Зорилт 4.2. Иргэдэд хүргэх боловсрол, эрүүл мэндийн үйлчилгээг сайжруулах	
	Хөтөлбөр 4.2.1. Цэцэрлэгийн сургалтын орчныг сайжруулах	
41	Төсөл	4.2.1.1. Цэцэрлэгийн хүүхдийн тоглоомын талбай байгуулах
42		4.2.1.2.Гэр цэцэрлэг ажиллуулж, хувилбарт сургалт явуулах
	Хөтөлбөр 4.2.2. Эрүүл мэндийн үйлчилгээг сайжруулах	
43	Төсөл	4.2.2.1.Хүн эмнэлгийн оношлогоо, эмчилгээний орчин үеийн аппараттай болох
44		4.2.2.2. Ганга нуурыг түшиглэн эмийн бус сувиллын газар байгуулах
45		4.2.2.3. Эмийн бус эмчилгээний кабинетийн үйлчилгээ нэвтрүүлэх
	Зорилго 5. Байгаль орчныг хамгаалах, нөөц баялгийг зүй зохистой ашиглах, нөхөн сэргээх ажлыг шат дараатай явуулах	
	Зорилт 5.1. Цөлжилтийг бууруулах	
	Хөтөлбөр 5.1.1. Элсний нүүдэл, хөрсний эвдрэлийг багасгах	
46	Төсөл	5.1.1.1.Элсний нүүдлийг зогсоох, говь, цөлийн ургамлыг нөхөн сэргээхэд ашиглаж болох ургамлуудыг (жигд, хайлаас, харгана, бүйлс гэх мэт) туршин үзэж, тодорхой үе шаттайгаар сонгон ойн зурвас байгуулах
47		5.1.1.2. Цаг уурын “Дарьганга” өртөөг орчин үеийн багаж төхөөрөмжөөр хангах
	Хөтөлбөр 5.1.2. Ногоон байгууламжийн хэмжээг нэмэгдүүлэх	
48	Төсөл	5.1.2.1. Мод үржүүлгийн газар байгуулах
49		5.1.2.2. Иргэд, ААН-ийн мод тарих хөдөлгөөнийг өрнүүлж тарьсан, мод зүлэгжүүлсэн талбайг худалдан авах
	Зорилт 5.2. Түүх, соёл, байгалийн үзэсгэлэнт газруудыг хамгаалах	
	Хөтөлбөр 5.2.1. Түүх, соёлын үнэт өвийн хамгаалалтыг сайжруулах	
50	Төсөл	5.2.1.1. Ганга нуурыг хамгаалах
51		5.2.1.2.Түүх, соёлын дурсгалт газар, хүн чулуунуудыг хамгаалалтанд авч сэргээн засварлах

II. ГЕОЛОГИ, ХҮРЭЭЛЭН БУЙ ОРЧНЫ НӨХЦӨЛ

2.1. СУМЫН НУТАГ ДЭВСГЭРИЙН БАЙРШИЛ, ТОГТОЦ

2.1.1. Газар зүйн байрлал.

Сүхбаатар аймгийн Дарьганга сум нь монгол орны Зүүн бүсэд, Сүхбаатар аймгийн нутаг дэвсгэрийн урд хэсэгт нийслэл Улаанбаатар хотоос 750 км, аймгийн төв Баруун-Урт хотоос 180 км-ийн зайтай оршдог.

Зураг 1 Газарзүйн байрлал

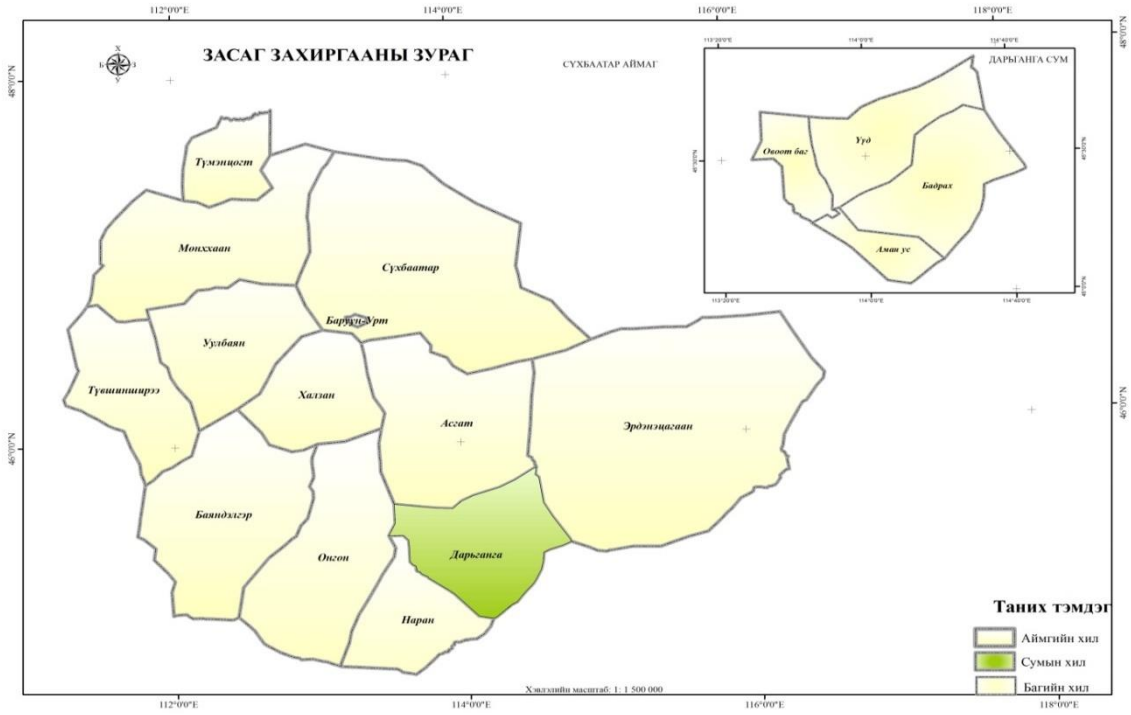

Тус сум нь Асгат сумтай 84.24 км, Эрдэнэцагаан сумтай 51.04 км, БНХАУ-тай 66.6 км, Наран сумтай 85,01 км, Онгон сумтай 19,9 км газраар тус тус хиллэн оршдог.

Нутгийн баруун цэг нь Агуйт уул (1266.6 м), хойд цэг Оршихын шанд (1079.6 м), зүүн цэг Сэмжидийн дов, урд цэг нь Бүдүүн толгой (1544.2 м) юм. Баруун цэгээс зүүн цэг хүртэл 99.0 км, урд цэгээс хойд цэг хүртэл 94.3 км үргэлжилдэг.

Засаг захиргааны нэгжийн хувьд Үүд, Бадрах, Аман ус, Овоот гэсэн 4 багтай.

Хүснэгт 1. Багуудын нийт талбай

Д/д	Багийн нэр	Талбайн хэмжээ /га/	Эзлэх хувь	Хилийн урт, км
1	Үүд баг	159465.83	33.1648	204.39
2	Бадрах баг	195914.43	40.7451	197.58
3	Аман ус баг	56010.14	11.6487	123.83
4	Овоот баг	69438.55	14.4414	132.33
Нийт		**480828.95**	**100**	**306.80**

Зураг 2. Сумын хилийн цэсийн зураг

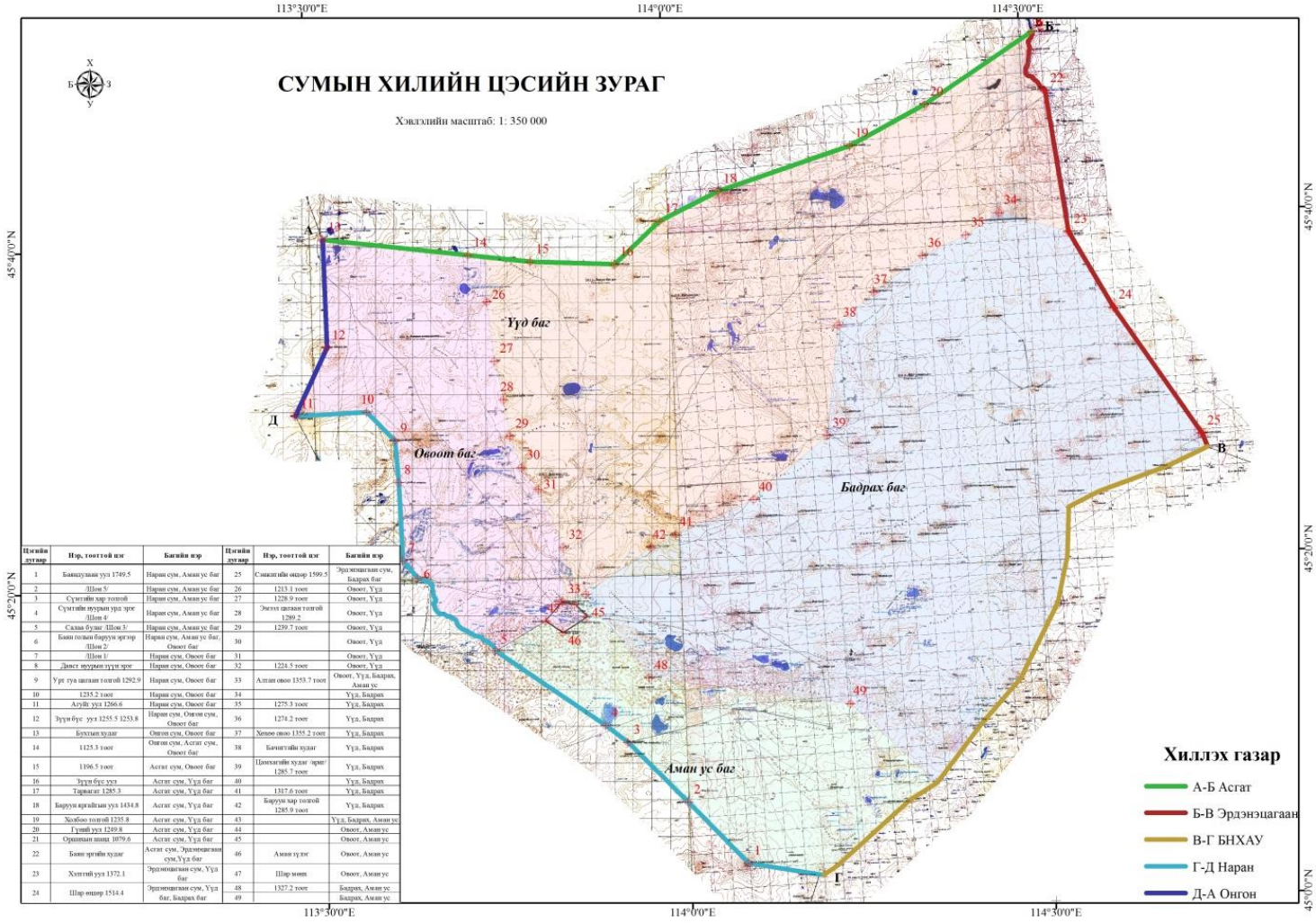

Цэгийн дугаар	Нэр, тооттой цэг	Багийн нэр	Цэгийн дугаар	Нэр, тооттой цэг	Багийн нэр
1	Баяндулаан уул 1749.5	Наран сум, Аман ус баг	25	Сэнжлгийн өндөр 1599.5	Эрдэнэцагаан сум, Бадрах баг
2	/Шон 5/	Наран сум, Аман ус баг	26	1213.1 тоот	Овоот, Үүд
3	Сүмтийн хар толгой	Наран сум, Аман ус баг	27	1228.9 тоот	Овоот, Үүд
4	Сүмтийн нуурын урд эрэг /Шон 4/	Наран сум, Аман ус баг	28	Эмээл цагаан толгой 1289.2	Овоот, Үүд
5	Салаа булаг /Шон 3/	Наран сум, Аман ус баг	29	1239.7 тоот	Овоот, Үүд
6	Баян голын баруун эргэр /Шон 2/	Наран сум, Аман ус баг, Овоот баг	30		Овоот, Үүд
7	/Шон 1/	Наран сум, Овоот баг	31		Овоот, Үүд
8	Давст нуурын гүүн эрэг	Наран сум, Овоот баг	32	1224.5 тоот	Овоот, Үүд
9	Ург гуа цагаан толгой 1292.9	Наран сум, Овоот баг	33	Алтан овоо 1353.7 тоот	Овоот, Үүд, Бадрах, Аман ус
10	1235.2 тоот	Наран сум, Овоот баг	34		Үүд, Бадрах
11	Агуйт уул 1266.6	Наран сум, Овоот баг	35	1275.3 тоот	Үүд, Бадрах
12	Зүүн бүс уул 1255.5 1253.8	Наран сум, Онгон сум, Овоот баг	36	1274.2 тоот	Үүд, Бадрах
13	Бухтын худаг	Онгон сум, Овоот баг	37	Хөхөө овоо 1355.2 тоот	Үүд, Бадрах
14	1125.3 тоот	Онгон сум, Асгат сум, Овоот баг	38	Бачигтийн худаг	Үүд, Бадрах
15	1196.5 тоот	Асгат сум, Овоот баг	39	Цамхагийн худаг /ярг/ 1285.7 тоот	Үүд, Бадрах
16	Зүүн бүс уул	Асгат сум, Үүд баг	40		Үүд, Бадрах
17	Тарвагат 1285.3	Асгат сум, Үүд баг	41	1317.6 тоот	Үүд, Бадрах
18	Баруун яргайтын уул 1434.8	Асгат сум, Үүд баг	42	Баруун хар толгой 1285.9 тоот	Үүд, Бадрах
19	Холбоо толгой 1235.8	Асгат сум, Үүд баг	43		Үүд, Бадрах, Аман ус
20	Гүний уул 1249.8	Асгат сум, Үүд баг	44		Овоот, Аман ус
21	Оршихын шанд 1079.6	Асгат сум, Үүд баг	45		Овоот, Аман ус
22	Баян эргийн худаг	Асгат сум, Эрдэнэцагаан сум,Үүд баг	46	Аман ҮлЭг	Овоот, Аман ус
23	Хэлтгий уул 1372.1	Эрдэнэцагаан сум, Үүд баг	47	Шар мөнх	Овоот, Аман ус
24	Шар өндөр 1514.4	Эрдэнэцагаан сум, Үүд баг, Бадрах баг	48	1327.2 тоот	Бадрах, Аман ус
			49		Бадрах, Аман ус

Хүснэгт 2. Багуудийн хилийн цэс

Д/д	Газрын нэр	Өргөрөг	Уртраг
Үүд баг			
1	1125.3 тоот	45° 39' 9.700" N	113° 43' 16.200" E
2	1196.5 тоот	45° 38' 39.500" N	113° 48' 27.000" E
3	Зүүн бүс уул	45° 38' 19.800" N	113° 55' 29.100" E
4	Тарвагат 1285.3	45° 40' 45.800" N	113° 59' 21.000" E
5	Баруун яргайтын уул 1434.8	45° 42' 22.800" N	114° 4' 20.100" E
6	Холбоо толгой 1235.8	45° 44' 45.000" N	114° 15' 29.900" E
7	Гүний уул 1249.8	45° 46' 59.000" N	114° 21' 55.100" E
8	Оршихын шанд 1079.6	45° 50' 59.100" N	114° 31' 8.700" E
9	Баян эргийн худаг	45° 47' 28.700" N	114° 32' 0.600" E
10	Хэлтгий уул 1372.1	45° 39' 11.100" N	114° 33' 28.000" E
11	1213.1 тоот	45° 36' 23.569" N	113° 44' 41.731" E
12	1228.9 тоот	45° 32' 55.155" N	113° 45' 10.011" E
13	Эмээл цагаан толгой 1289.2	45° 30' 38.462" N	113° 45' 48.447" E
14	1239.7 тоот	45° 28' 29.183" N	113° 46' 14.769" E
15		45° 26' 37.052" N	113° 47' 7.007" E
16		45° 25' 18.464" N	113° 48' 28.170" E
17	1224.5 тоот	45° 21' 52.092" N	113° 50' 22.811" E
18	Алтан овоо 1353.7	45° 18' 41.037" N	113° 50' 8.397" E
19		45° 40' 27.563" N	114° 27' 42.848" E
20	1275.3 тоот	45° 39' 14.120" N	114° 24' 52.130" E
21	1274.2 тоот	45° 38' 8.125" N	114° 21' 11.901" E
22	Хөхөө овоо 1355.2	45° 36' 6.965" N	114° 17' 1.504" E
23	Бачигтийн худаг	45° 34' 16.404" N	114° 13' 53.893" E
24	Цамхагийн худаг /ариг/ 1285.7	45° 27' 50.070" N	114° 12' 39.408" E
25		45° 24' 14.872" N	114° 6' 19.111" E
26	1317.6 тоот	45° 22' 23.149" N	113° 59' 43.042" E
27	Баруун хар толгой 1285.9	45° 21' 41.003" N	113° 57' 38.307" E
28		45° 19' 4.832" N	113° 52' 6.121" E
29		45° 18' 29.569" N	113° 51' 6.260" E
Бадрах баг			
1	Хэлтгий уул 1372.1	45° 39' 11.100" N	114° 33' 28.000" E
2	Шар өндөр 1514.4	45° 34' 37.800" N	114° 36' 55.700" E
3	Сэнжитийн өндөр 1599.5	45° 27' 2.600" N	114° 43' 49.100" E
4		45° 40' 27.563" N	114° 27' 42.848" E
5	1275.3 тоот	45° 39' 14.120" N	114° 24' 52.130" E
6	1274.2 тоот	45° 38' 8.125" N	114° 21' 11.901" E
7	Хөхөө овоо 1355.2	45° 36' 6.965" N	114° 17' 1.504" E
8	Бачигтийн худаг	45° 34' 16.404" N	114° 13' 53.893" E
9	Цамхагийн худаг /ариг/ 1285.7	45° 27' 50.070" N	114° 12' 39.408" E
10		45° 24' 14.872" N	114° 6' 19.111" E
11	1317.6 тоот	45° 22' 23.149" N	113° 59' 43.042" E
12	Баруун хар толгой 1285.9	45° 21' 41.003" N	113° 57' 38.307" E
13		45° 19' 4.832" N	113° 52' 6.121" E
14		45° 18' 29.569" N	113° 51' 6.260" E

Д/д	Газрын нэр	Өргөрөг	Уртраг
15		45° 17' 44.497" N	113° 52' 4.550" E
16	1327.2 тоот	45° 14' 2.751" N	113° 57' 6.051" E
17		45° 12' 5.454" N	114° 13' 40.785" E
Аман ус баг			
1	Баяндулаан уул 1749.5	45° 2' 57.900" N	114° 4' 45.400" E
2	/Шон 5/	45° 6' 41.500" N	113° 59' 57.100" E
3	Сүмтийн хар толгой	45° 10' 18.600" N	113° 55' 8.700" E
4	Сүмтийн нуурын урд эрэг /Шон 4/	45° 11' 21.600" N	113° 53' 20.900" E
5	Салаа булаг /Шон 3/	45° 15' 56.600" N	113° 44' 25.400" E
6		45° 17' 44.497" N	113° 52' 4.550" E
7	Аман зүлэг	45° 16' 52.489" N	113° 50' 4.123" E
8	Шар мөнх	45° 17' 35.666" N	113° 48' 41.017" E
9	1327.2 тоот	45° 14' 2.751" N	113° 57' 6.051" E
10		45° 12' 5.454" N	114° 13' 40.785" E
Овоот баг			
1	Салаа булаг /Шон 3/	45° 15' 56.600" N	113° 44' 25.400" E
2	Баян голын баруун эргээр /Шон 2/	45° 20' 20.400" N	113° 38' 12.400" E
3	/Шон 1/	45° 21' 24.300" N	113° 36' 59.000" E
4	Давст нуурын зүүн эрэг	45° 25' 58.700" N	113° 36' 51.400" E
5	Урт гуа цагаан толгой 1292.9	45° 28' 26.700" N	113° 36' 39.500" E
6	1235.2 тоот	45° 30' 10.500" N	113° 34' 23.200" E
7	Агуйт уул 1266.6	45° 30' 3.600" N	113° 28' 25.300" E
8	Зүүн бүс уул 1255.5 1253.8	45° 34' 1.200" N	113° 31' 13.500" E
9	Бухтын худаг	45° 40' 20.500" N	113° 31' 9.200" E
10	1125.3 тоот	45° 39' 9.700" N	113° 43' 16.200" E
11	1213.1 тоот	45° 36' 23.569" N	113° 44' 41.731" E
12	1228.9 тоот	45° 32' 55.155" N	113° 45' 10.011" E
13	Эмээл цагаан толгой 1289.2	45° 30' 38.462" N	113° 45' 48.447" E
14	1239.7 тоот	45° 28' 29.183" N	113° 46' 14.769" E
15		45° 26' 37.052" N	113° 47' 7.007" E
16		45° 25' 18.464" N	113° 48' 28.170" E
17	1224.5 тоот	45° 21' 52.092" N	113° 50' 22.811" E
18	Алтан овоо 1353.7	45° 18' 41.037" N	113° 50' 8.397" E
19		45° 19' 4.832" N	113° 52' 6.121" E
20		45° 18' 29.569" N	113° 51' 6.260" E
21		45° 17' 44.497" N	113° 52' 4.550" E
22	Аман зүлэг	45° 16' 52.489" N	113° 50' 4.123" E
23	Шар мөнх	45° 17' 35.666" N	113° 48' 41.017" E

2.1.2. Газрын гадарга.

Дарьганга сумын нутаг дэвсгэр нь монгол орны физик газар зүйн мужлалаар Монголын Дорнот талын их мужийн Дарьгангын талархаг газарт байрлана. Энд ухаа гүвээ, нугачаат тал ихээхэн талбайг эзлэхийн зэрэгцээгээр эртний галт уул болон бусад

уул нилээн байна. Ухаа гүвээгүй, тэгшивтэр тал ч бас бий. Мөн элс багагүй тархана. Сум нутаг дэвсгэрийн үнэмлэхүй өндөр нь 1150-1700 метр хүрнэ.

Хүснэгт 3. Сумын гадаргын өндөржилтийн талбай

Д/д	Өндөршилт	Талбай /га/	Эзлэх хувь
1	1052-1100	3658	0.75
2	1100-1200	73955.1	15.21
3	1200-1300	153227.26	32.61
4	1300-1400	141605.7	29.13
5	1400-1500	95927.82	19.73
6	1500-1600	11559.1	2.38
7	1600-1789	895.9	0.18

Диаграмм 1. Гадаргын гипсометрийн зүсэлт

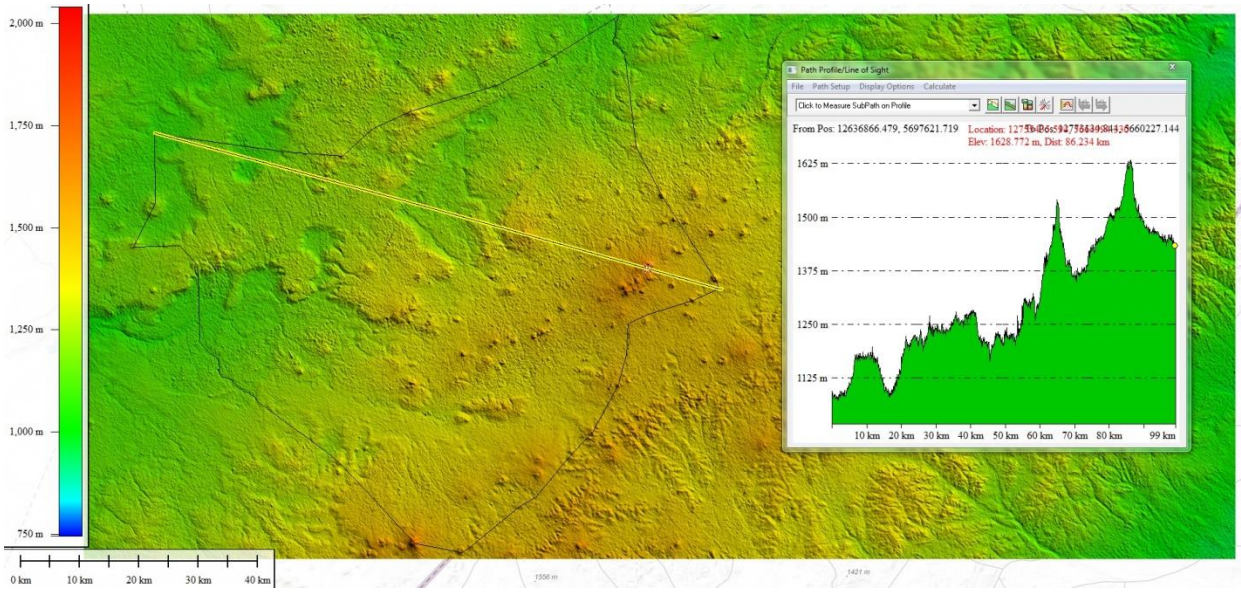

Сумын гадаргыг баруунаас, зүүн тийш зүсэлт хийж үзэхэд сумын төв нь талархаг газар байрласан, уулс нь зүүн урагш өндөрссөн зүй тогтолтой байна.

Зураг 3. Өндөршилтийн зураг

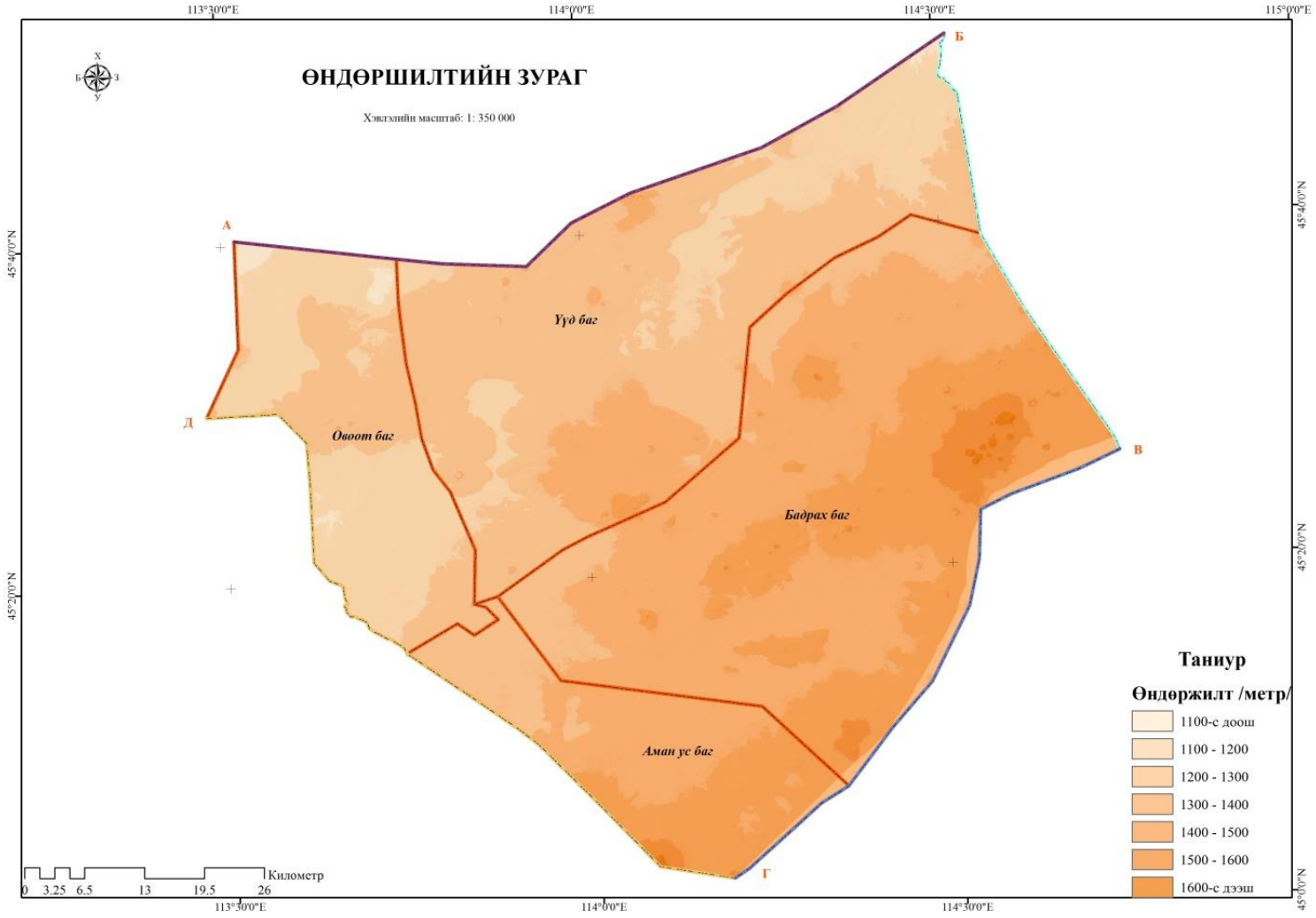

2.1.3. Байгаль-нутаг дэвсгэрийн цогцолбор нөхцлийн мужлал

Нутаг дэвсгэрийг геологийн бүтэц, уур амьсгал, хотгор гүдгэр, ус зүй, хөрс ба ургамшил, амьтны аймгийн хам бүрдлийн ялгаа, харилцан үйлчлэлийн ижил төстэй нөхцлүүдээр нь мужилж, ашиглалтын үндсэн чиглэлийг тодорхойлох нь газрыг шинжлэх ухааны үндэслэлтэй ашиглах нөхцлийг бүрдүүлдэг. Улсын газар зохион байгуулалтын ерөнхий төлөвлөгөөний хүрээнд монгол улсын нийт нутаг дэвсгэрийг 4 том мужийг хүрээнд 31 тойргоор хувааж нөхцөл нөөцийг үнэлсэн байна. /Д.Даш, Ц.Бадам-УГЗБЕТ-2002/

Энэ үнэлгээгээр Сүхбаатар аймгийн Дарьганга сумын нутаг дэвсгэр нь байгаль-нутаг дэвсгэрийн цогцолбор нөхцлийн мужлалаар бүхэлдээ Монголын Дорнот талын их мужийн Халхын дундад ба Дарьгангын талархаг мужид Дарьгангын талархаг газрын тойрогт багтаж байна. Уг нутаг нь нийтдээ талархаг гадаргатай бөгөөд ухаа гүвээт тал зонхилно. /зураг 4/.

Толст Элс ХХК-ийн сонгосон судалгааны талбайд тодорхойлсон гадаргуугийн төрлүүд нь дундтөрмөлийн төгсгөл, шинтөрмөлийн бүх цаг үеүдэд үүсэн бүрэлдэж орчин үеийн гадаргын төрх хэлбэртэй болсон байна. Тус талбайд тархсан дээд цэрдийн өмнөх бүх хурдасууд ямар нэгэн хэмжээгээр атриажилд орсон ба дээд цэрд, палеоген, неогений настай хурдсууд нь хэвтээ хөндлөн байрлалтай байна.

В.Ф.Шуваловын судалгаагаар Монголын говийн хэсэгт доод цэрдийн төсгөлийн үеэс тавцангын (платформын) хөгжил эхэлсэн ба хожуу цэрдийн үед платформын бүтцээр бүрэн хэвшиж тогтсон гэж үздэг байсан билээ.

Цэрдийн галавын турш тухайн нутагт оршиж байсан нийлмэл бүтэцтэй олон бүрдэл хэвшил бүхий гадаргуу нь тектоникийн эрчимтэй нөхцөлд явагдсан бөгөөд элэгдэл, илэгдэл, хуримтлалын үйл явцын дунд дээд цэрдийн цаг хугацаанд тэгширлийн гадарга бүрэлдэн тогтсон байна. Дээд цэрдийн хурдас хонхоруудад тунаш хуримтлагдан дүүргэх замаар тэгширч дээд цэрдийн тэгширэл үүсэх боломж бүрдсэн билээ. Тэгширэл үүсэхэд тектоник хөдөлгөөн нэгэн зэрэг нөлөөлсөн нь тодорхой ба цэрдийн хожуу үед эрс халуун хуурай сэрүүвтэр хуурай уур амьсгал солигдон өөрчлөгдөж байжээ.

Палеоген, неогений үед, тэгшрэлийн гадаргын нам уулс, нам дор газар зэрэг гадаргуутай байсан хэдий ч гадаргын тэгширэл мөн үргэлжилэн явагдаж байсан байна. Судалгааны талбайд тархсан дээд цэрд палеогений хурдас дээр үүссэн давхраат тэгш талын гадаргуугаар нотлогдож байна. Энэ үед үүссэн тэгширлийн гадаргын насыг олигоцен-миоцен гэж тогтоож болох юм. Миоцений цаг үеэс Говийн хэсэг болон Дарьгангын бүс нутагт шинэтөрмөлийн идэвхжилийн үе эхэлсэн юм. Үүний дүнд

Дарьгангын хүрмэн бэгэлцэг гадаргуу цогцлон бүрдсэн байна. Зарим судлаачид Дарьгангын галт уулсын бэгэлцэг нь зөвхөн бялхмалын дахин дахин урсан хуримтлалын үр дүнд одоогийн галт уулын гадарга үүссэн гэж үзэхэд зарим хүмүүс үүнд тектоник өгсөх чиглэлийн хөдөлгөөн явагдаж нөлөөлсөн гэж, өөрөөр хэлбэл нутгийн зарим хэсэг нь шинэхэн тектоник хөдөлгөөнөөр өргөгдсөн гэж үздэг. Гэхдээ судалгааны талбайн зарим цулдамууд неоген-дөрөвдөгчийн үед өргөгдөх ба өгсөх чиглэлийн тектоник хөдөлгөөн далайцаас элэгдлийн үйл явц илүү зонхилж байна.

2.1.4. Гадаргын налуу

Гадаргын налуужилтын хувьд тариалангийн аж ахуй эрхлэхэд тохиромжтой 0-4 градусын налуу бүхий газар нийт нутаг дэвсгэрийн 22.6 хувь, 4-6 градусын налуу бүхий газар нийт нутаг дэвсгэрийн 19.1 хувийг тус тус эзэлж байна.

Хүснэгт 4. Гадаргын налуужилт

Д/д	Гадаргын хэвгий	Талбай/га/	Эзлэх хувь
1	0-2	29700.43	6.2
2	2.0-4.0	78800.81	16.4
3	4.0-6.0	92064.98	19.1
4	6.0-12.0	198661.5	41.3
5	12.0-18.0	65265.51	13.6
6	18.0-28.0	15355.54	3.2
7	28.0-55.7	980.09	0.2

Диаграмм 2. Гадаргын налуужилтын эзлэх хувь

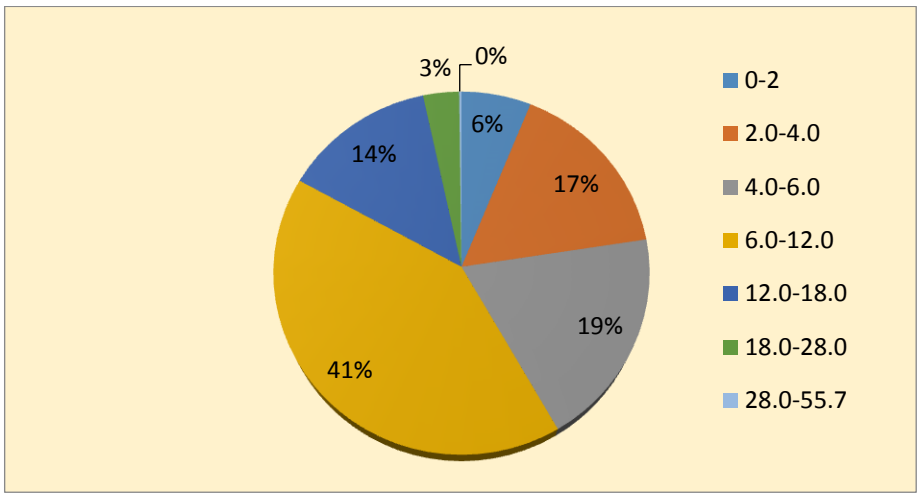

Зураг 4. Гадаргын хэвгийн зураг

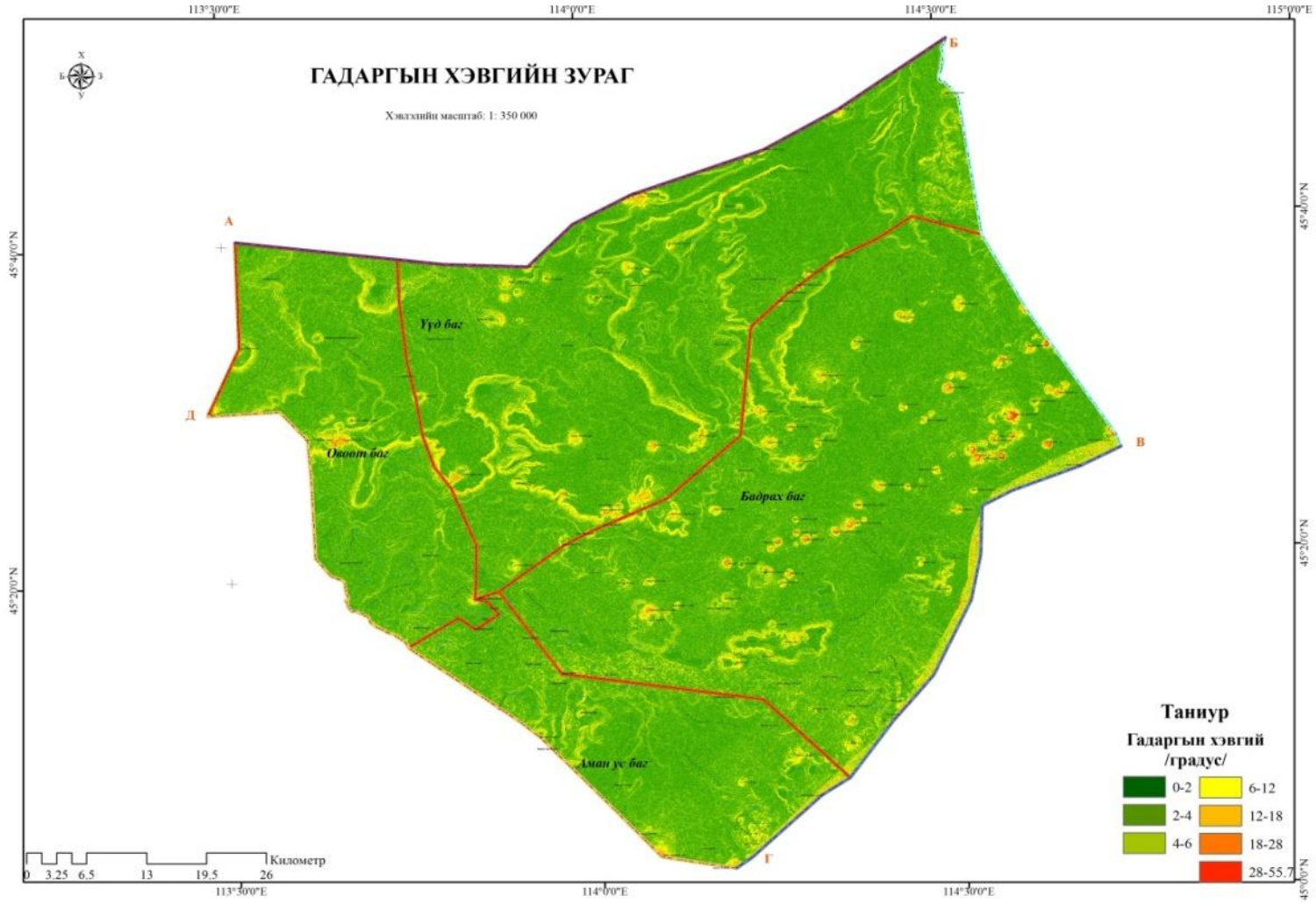

2.1.5. Гадаргын зүг зовхис

Гадаргын зүг зовхисыг нутаг дэвсгэрийн газар зохион байгуулалтын төлөвлөлтөнд ашиглах бөгөөд сумын нутаг дэвсгэрийн 8.64 хувийг хойд зүг буюу 337.5-22.5 градусын зүг зовхис, 11.12 хувийг урд зүг буюу 157.5-202.5 градусын зүг зовхис, 10.62 хувийг зүүн зүг буюу 67.5-112.5 градусын зүг зовхис, 13.73 хувийг баруун зүг буюу 247.5-292.5 градусын зүг зовхистой гадарга эзэлж байна.

Хүснэгт 5. Гадаргын зүг зовхис

Д/д	Зүг зовхис	Талбай/га/	Эзлэх хувь
1	Тэгш (-1)	309.8	1.77
2	Хойд (0-22.5)	33004.2	8.64
3	Зүүн хойд (22.5-67.5)	61209.5	12.07
4	Зүүн (67.5-112.5)	59248.9	10.62
5	Зүүн урд (112.5-157.5)	56306.4	9.99
6	Урд (157.5-202.5)	57580.4	11.12
7	Баруун урд (202.5-247.5)	62459.5	11.95
8	Баруун (247.5-292.5)	64460.7	13.73
9	Баруун хойд (292.5-337.5)	57332.9	14.37
10	Хойд (337.5-360)	28916.6	5.74

Диаграмм 3. Гадаргын зүг зовхис, эзлэх хувиар

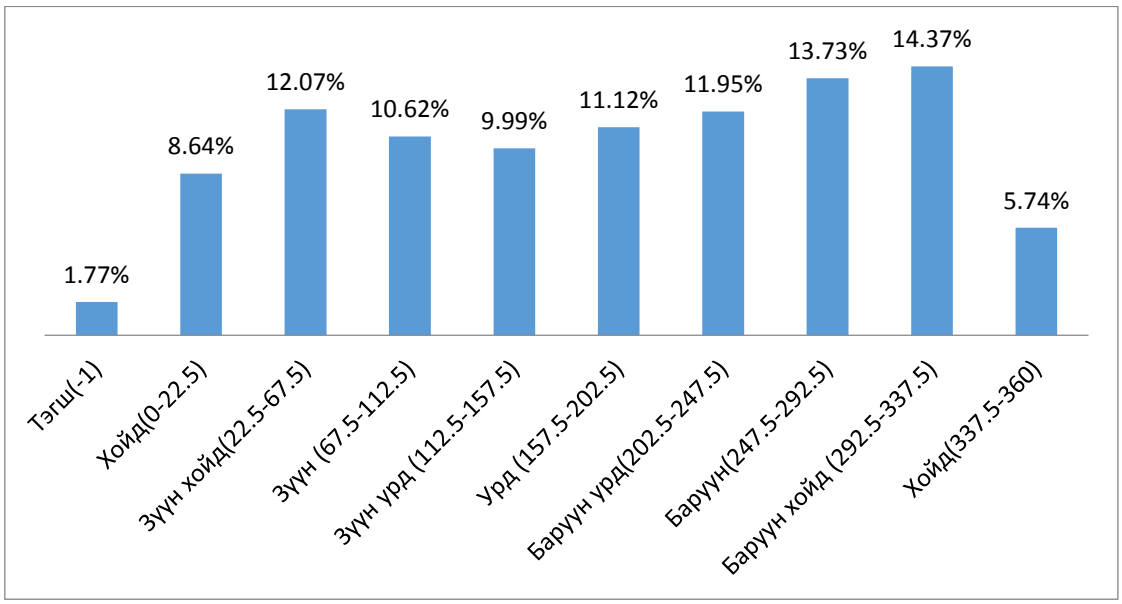

Зураг 5. Зүг зовхисын зураг

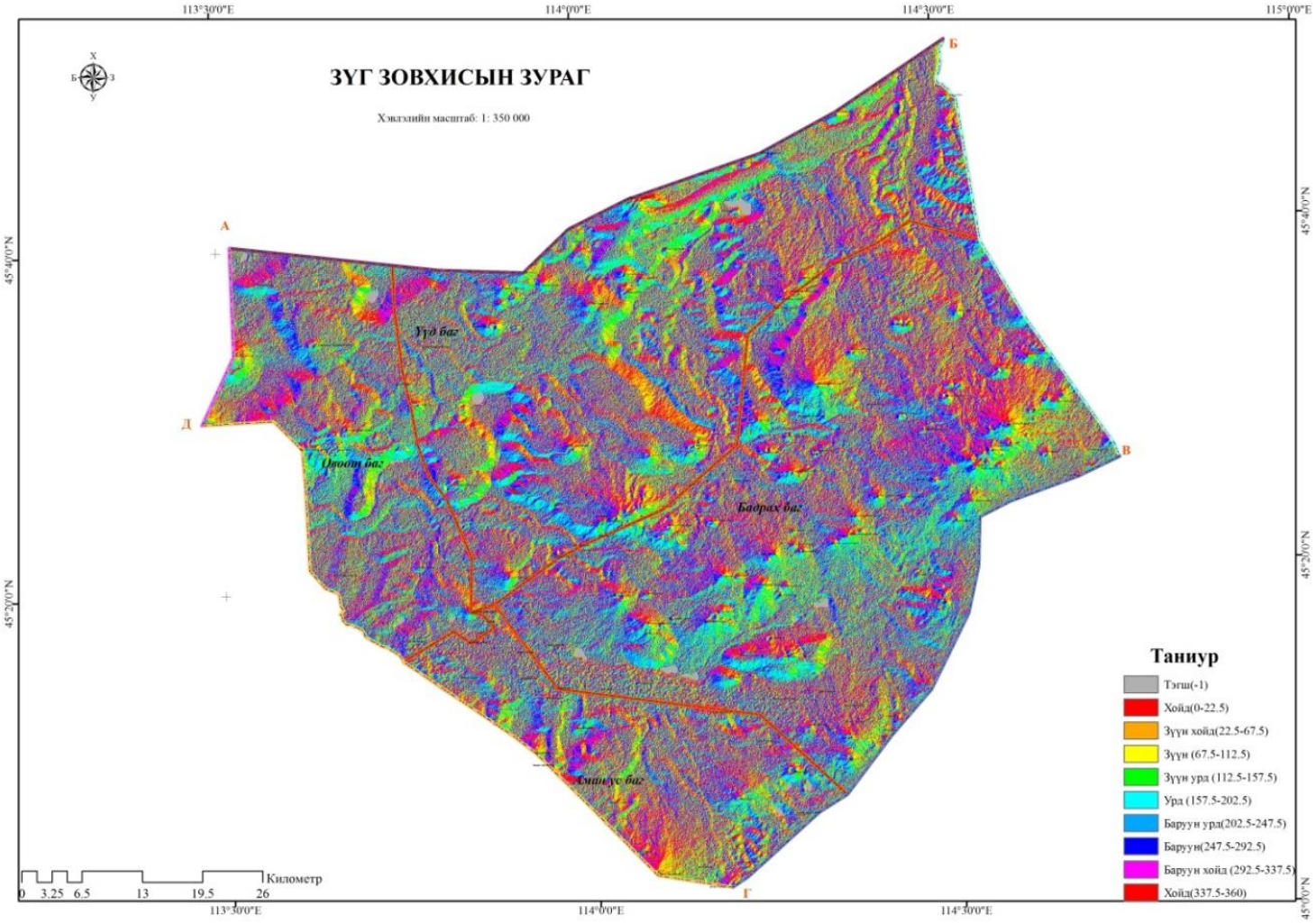

2.2. СУМЫН УУР АМЬСГАЛ

Дарьганга сум монгол орны уур амьсгалын мужлалаар хахирдуу сэрүүвтэр зунтай, хахирдуу зөөлөн өвөлтэй мужид багтана. Жилийн цэлмэг өдрийн тоо 95-110 хоног, хүйтрэлгүй үеийн үргэлжлэх хугацаа 120 хоног байдаг. Галлагааны III дугаар мужид хамрагдах бөгөөд галлагааны хугацаа 10 дугаар сарын 15-наас 25-нд эхлэж, 4 дүгээр сарын 15-наас 25-ны хооронд дуусна. Галлагааны хугацаа 196-210 хоног буюу дунджаар 205 хоног үргэлжилнэ. Энэ хугацаанд агаарын температур дунджаар -3^{0}C -5^{0}C байдаг.

2.2.1. Агаарын температур

Доорхи хүснэгтээс харахад жилийн дундаж нь бусад суурин газруудтай харьцуулахад сарууддаа ихээхэн дулаавтар болох нь харагдаж байна. Энэ барилга байгууламж, зам талбай барьж байгуулахад хөрөнгө оруулалтын зардал бага ч гэсэн хэмнэлттэй байх нь харагдаж байна. /Зураг 7/

Хүснэгт 6. Агаарын жилийн дундаж температур, ^oC[1]

Станц	Сарууд												Жилийн дундаж
	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	
Дарьганга сум	-22.1	-17.7	-7.8	3.2	11.4	16.9	19.9	18.4	11.4	2.8	-9.6	-19.9	0.57

Диаграмм 4. Сумын агаарын жилийн дундаж температур, сараар

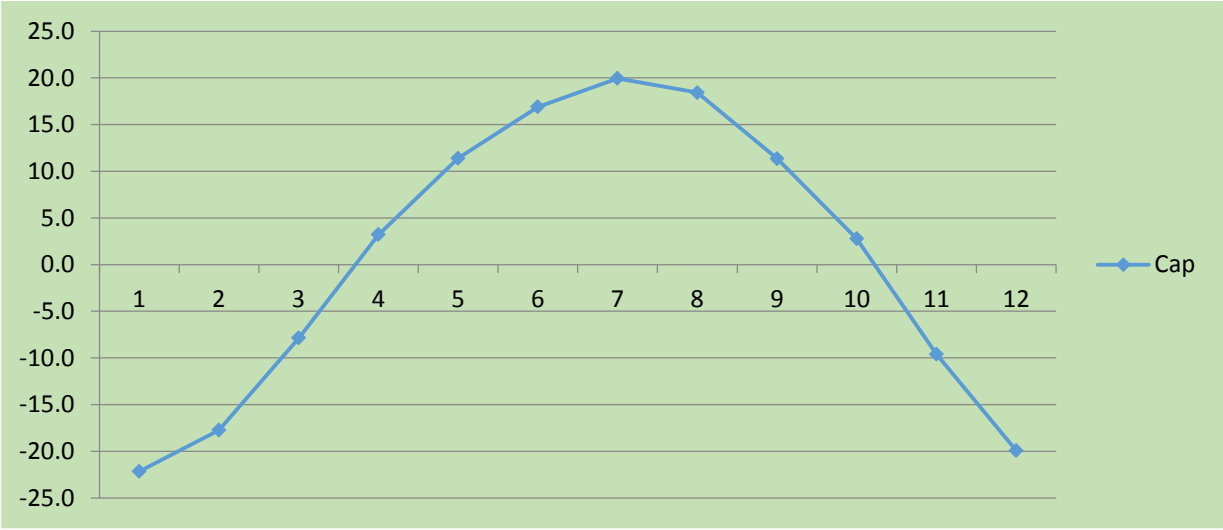

Хүснэгт 7. Сумын агаарын олон жилийн дундаж температур, oC

	2011 он	2012 он	2013 он	2014 он	2015 он	ОЖД
Дарьганга сум	-0,8	-1,6	-0,5	0,3	0,4	-0,4

[1] 1212.mn Статистикийн мэдээллийн нэгдсэн сан

Диаграмм 5. Сумын агаарын олон жилийн дундаж температур

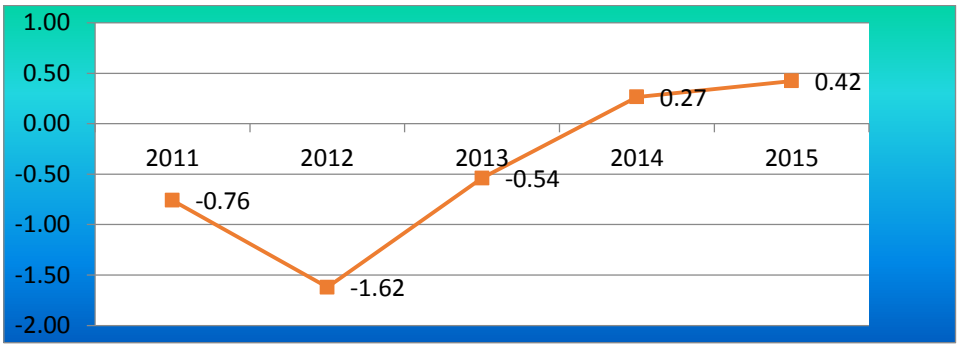

Зураг 6. Жилийн дундаж агаарын температурын зураг

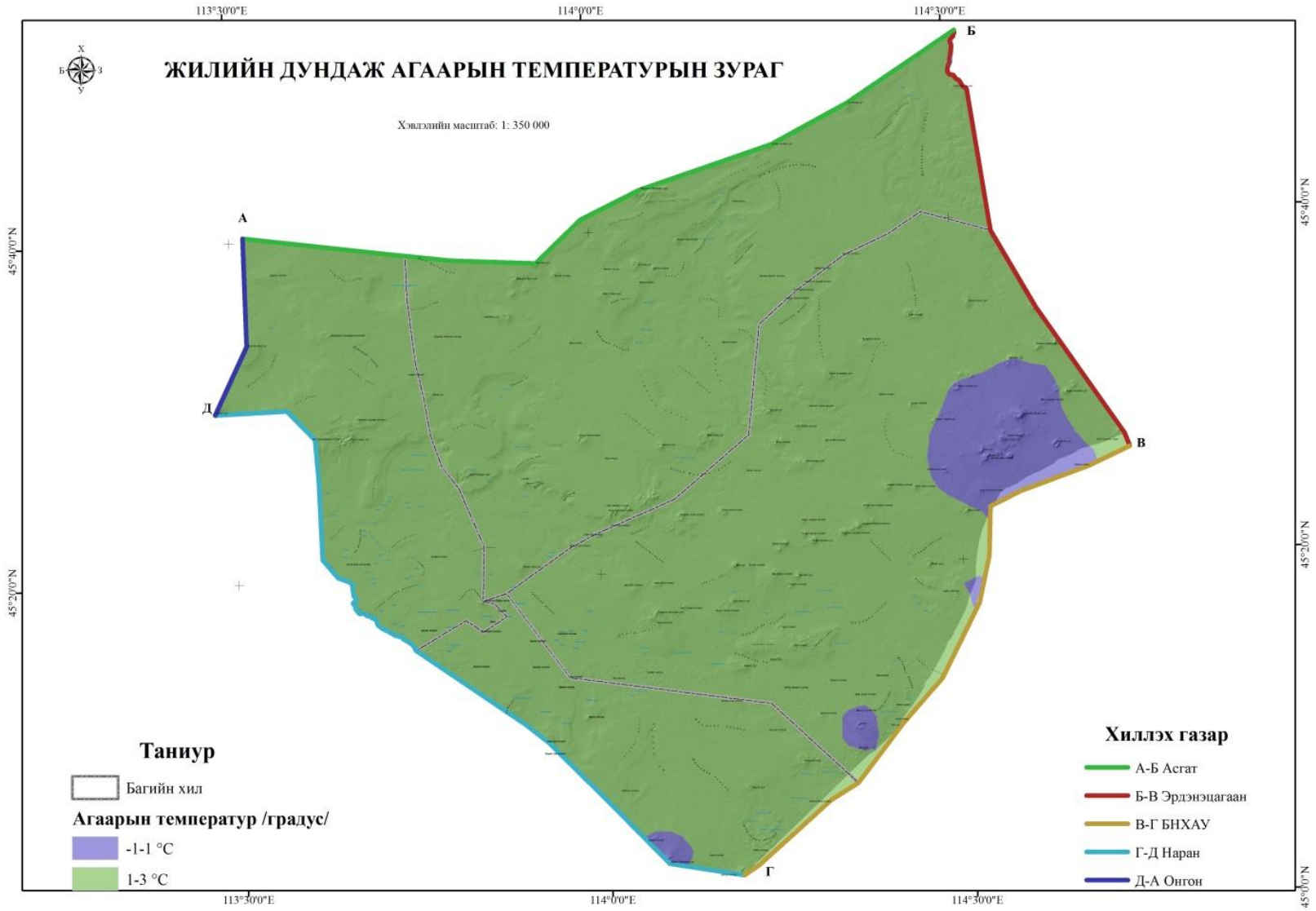

2.2.2. Агаарын чийгшил, хур тунадас

Нийт нутгийн 96.30%-д агаарын жилийн дундаж харьцангуй чийгшил 45-50%, 3.70%-д нь агаарын жилийн дундаж харьцангуй чийгшил 40-45% байна.

Олон жилийн дундаж жилд унах хур тунадасны хэмжээ нийт нутгийн 44.6%-д 225-250мм хүртэл хур тунадас унадаг бол 55.4%-д нь 250-275 мм байдаг байна /Зураг-8/.

Жилийн туршид ихэнхдээ салхи ихтэй өдрүүд байдаг учир хөрсний чийгжилт маш муу, хуурайшилт ихтэй.

Диаграмм 6. Сумын олон жилийн хур тунадасны үзүүлэлт[2]

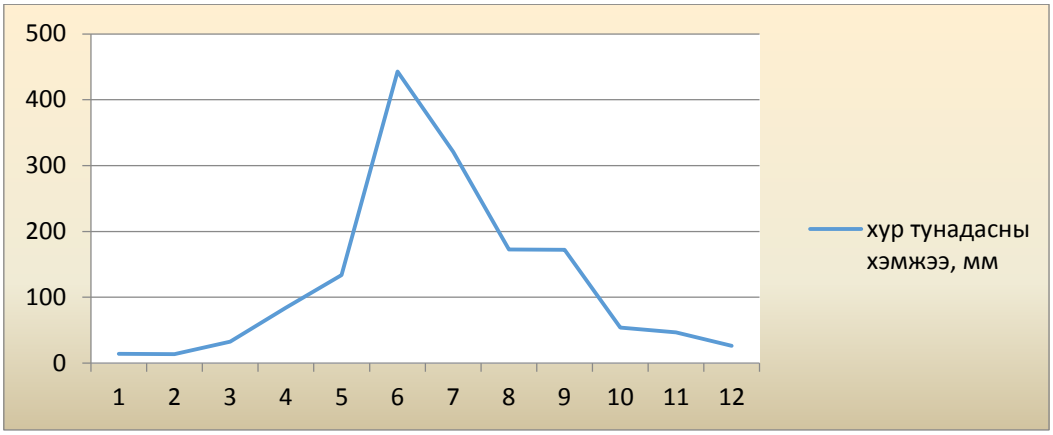

Хур тунадасны хувьд энэ орчимд ихээхэн гачигдалтай. Учир энэ орчмын хур тунадасны ихэнхи нь зуны 7-9 саруудад ордог ба энэ тухай нутаг дэвсгэрийн зонхилох уур амьсгалд төдийлөн нөлөө үзүүлж чаддаггүй /Зураг-9/.

Хөрсний гадаргуугийн олон жилийн дундаж температур 2,1^{0}C орчим байдаг ба агаарынхаас өвлийн саруудад 1,3-2,6^{0}C-аар хавар намрын саруудад 1,9-4,6^{0}C-аар, зуны саруудад 2,1-4,7^{0}C-аар дулаан байдаг. Хөрсөн дээрх үнэмлэхүй хамгийн их температур +40-42^{0}C, нэгдүгээр сарын зарим цочир дулааралт болсон цасгүй үед +2,0-1.5^{0}C дулаан болдог. Хөрсний гадаргад цочир хүйтрэх хугацаа есдүгээр сарын сүүлээр, сүүлчийн хугацаа дөрөвдүгээр сарын дундуур байна.

Хүснэгт 8. Хөрсний гадарга дээрх олон жилийн дундаж температур, 0C

Станц	Саруул												ОЖД
	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	
Дарьганга сум	-20.4	-16.9	-7.3	4.1	13.8	20.4	23.2	20.4	12.6	2.7	-6.5	-17.9	2.1

[2] Сүхбаатар аймгийн статистикийн эмхтгэл, 2014 он

Диаграмм 7. Дарьганга сумын хөрсний ОЖД температур, 0С, сараар

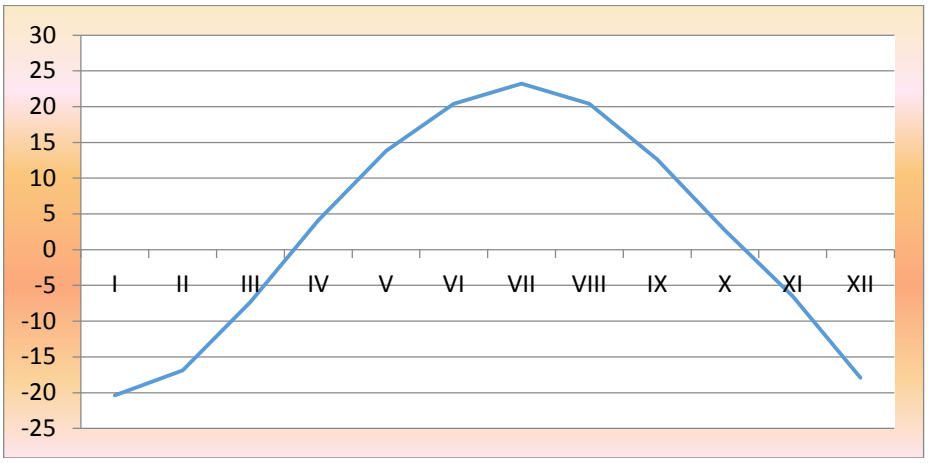

Зураг 7. Жилийн дундаж хур тунадасны зураг

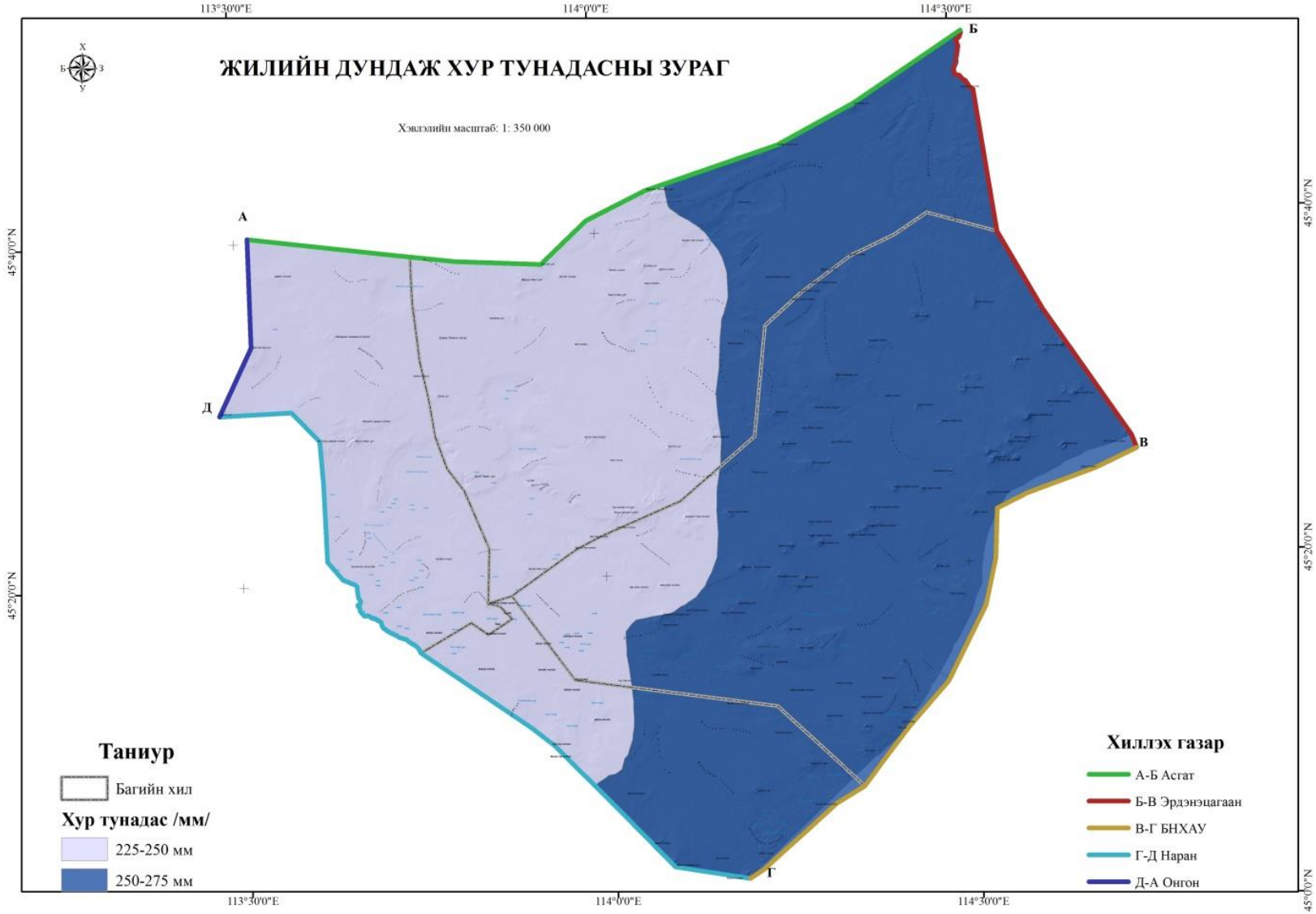

2.2.3. Салхи

Монгол орны зонхилох салхины нөлөө, мөн чийгийн дутмагшилаас үүдэн энэ орчмын нутагт салхины нөлөө ихтэй. Энэ ихэвчлэн 4-6 саруудад ихээхэн ажиглагдана. Гэхдээ бусад сарууд ч гэсэн салхины хурд тогтмол байх хандлага бий.

Хүснэгт 9. Сумын ОЖД салхины хурд, м/с

Станц	Сарууд												ОЖД
	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	
Дарьганга	4	7	7	8	10	6	7	6	6	6	6	4	6.4

Зураг 8. Жилийн дундаж агаарын даралтын зураг

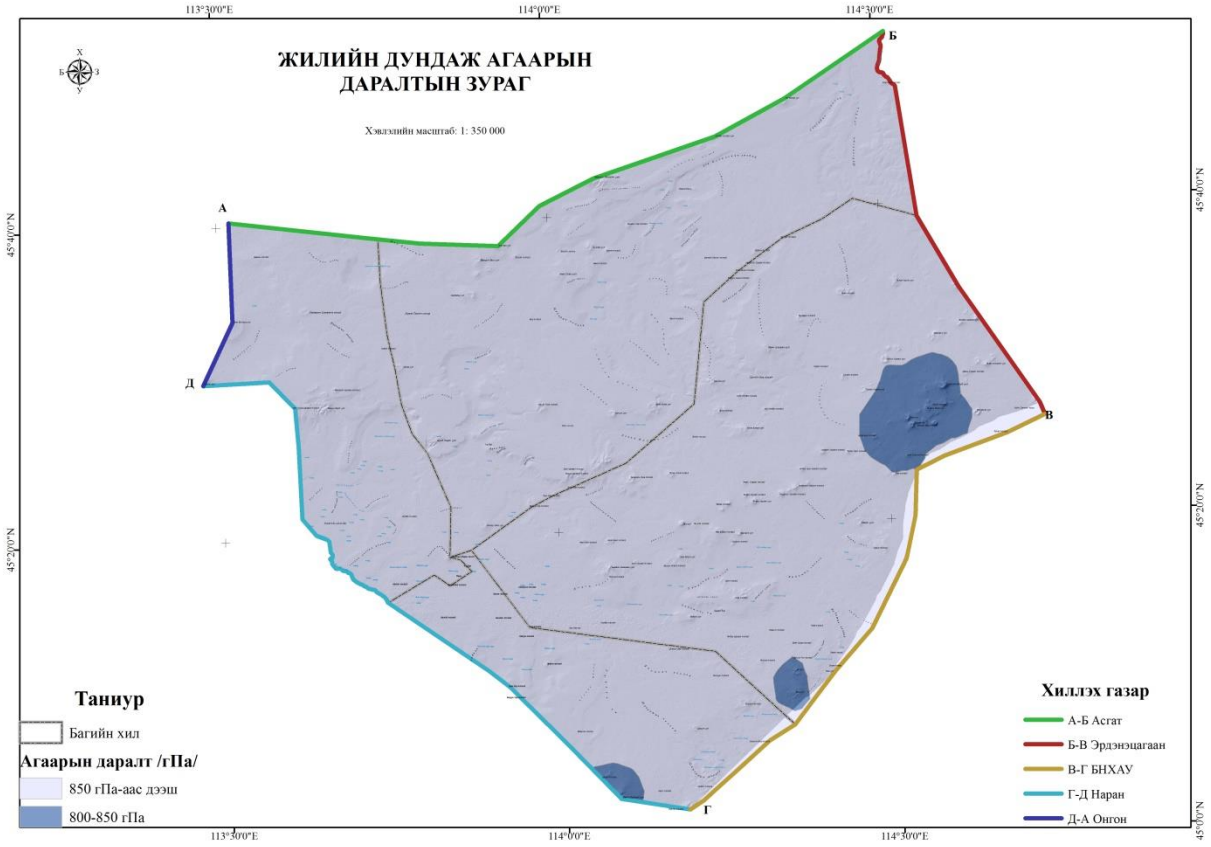

2.3. ХӨРС, ХӨРСӨН БҮРХЭВЧ

2.3.1. Сумын хөрсний чулуулаг

Сумын нутгийн нилээд их хэмжээгээр буюу 81.1 хувьд делювийн хурдас, тархсан түгээмэл тархсан байна./Зураг 10/

Хүснэгт 10. Сумын хөрс үүсгэгч эх чулуулаг, талбайгаар

Д/д	Код	Хөрс үүсгэгч эх чулуулаг	Талбайн хэмжээ /га/	Эзлэх хувь
1	801	Аллювийн хурдас	685.2	0.1
2	802	Делювийн хурдас	389806.7	81.1
3	804	Элюви-делювийн хурдас	1795.5	0.4
4	808	Элювийн хурдас	53268.3	11.1
5	809	Эоловийн хурдас	35273.3	7.3
Нийт			480828.9	100

Делювийн хурдас нь Элювийн хурдаст бүтээгдэхүүн цас, борооны ус, салхины нөлөөгөөр нурж гулсах замаар анхны байраа өөрчлөх явцад эвдэрч, дахин хуримтлагдахыг делювийн хурдас гэнэ. Механик бүрэлдэхүүний хувьд тоос ба элс давамгайлсан шавранцар эсвэл элсэрхэг ба элсэнцэр байдаг. Ийм хурдас нь нилээд зузаантайгаар хотгор газраар тархах ба голдуу карбонатлаг байна. Карбонат дахь нүүрсхүчлийн агууламж үлэмж их. Усанд уусгамтгай хортой давс /нуурын зах хөвөө, битүү хүрээлэгдсэн хонхорт тунаж хөрс бүрэлдэх үйл ажиллагаанд нөлөөлөхөөс бусад нөхцөлд/ энэ хурдаснаас угаагдсан байх нь ус тунгаах дүгнэлтээр тогтоогдлоо. Харин давсжсан хурдасны усанд хуурай үлдэгдлийн агууламж өндөр /0,48%/ байгаа нь харуулахаас гадна ийм байдал нугын хужирлаг хүрэн ба нугын хужир хөрсөн ажиглагдав. Давсны төрөл нь голдуу содын төрлийнх байгаа нь хортой давсанд хамрагдана.

Химийн шинжилгээний дүнгээр делювийн хурдас нь саармаг хөрсний орчинтой, шингээгдсэн суурийн нийлбэр, фосфор ба калийн агууламж бага байгаа нь ургамлын хоололтонд нөлөө үзүүлэхгүйг харуулна. Түүнчлэн ус нэвчүүлэх чадвар өндөр, ус барих чадвар багатай.

Элювийн хурдас нь нийт нутаг дэвсгэрийн 11.1 хувид тархсан тус хурдас нь өгөршилд орсон уулын чулуулаг ус ба салхины нөлөөгөөр туугдан шилжилт хөдөлгөөнд өртөөгүй үндсэн байрандаа үлддэг бөгөөд олон янзын механикийн бүрэлдэхүүнтэй байна. Ерөнхийдээ элсэнцэр, элсэрхэг, хааяа хөнгөн шавранцар механик бүрэлдэхүүнтэй байгаа нь ус барих чадвар сул, ус нэвчүүлэх чадвар сайтайг харуулна. Химийн шинжилгээнээс үзэхэд энэ хурдсанд ургамлын тэжээлд шаардлагатай шимт бодисын агуулга маш бага, хөрсний орчин саармаг, заримдаа шүлтлэг, шингээгдсэн суурийн нийлбэр бага байна.

Эоловийн хурдас нутгийн 7.6 хуьд тархжээ. Эоловийн элс сааралавтар шар өнгөтэй, сийрэг, нарийн ширхэгтэй элснээс үүснэ. Зарим газраар 15-20 м зузаан байх бөгөөд шингээх сууриудын эзлэхүүн маш бага байна.

Зураг 9. Хөрс үүсгэгч чулуулгийн зураг

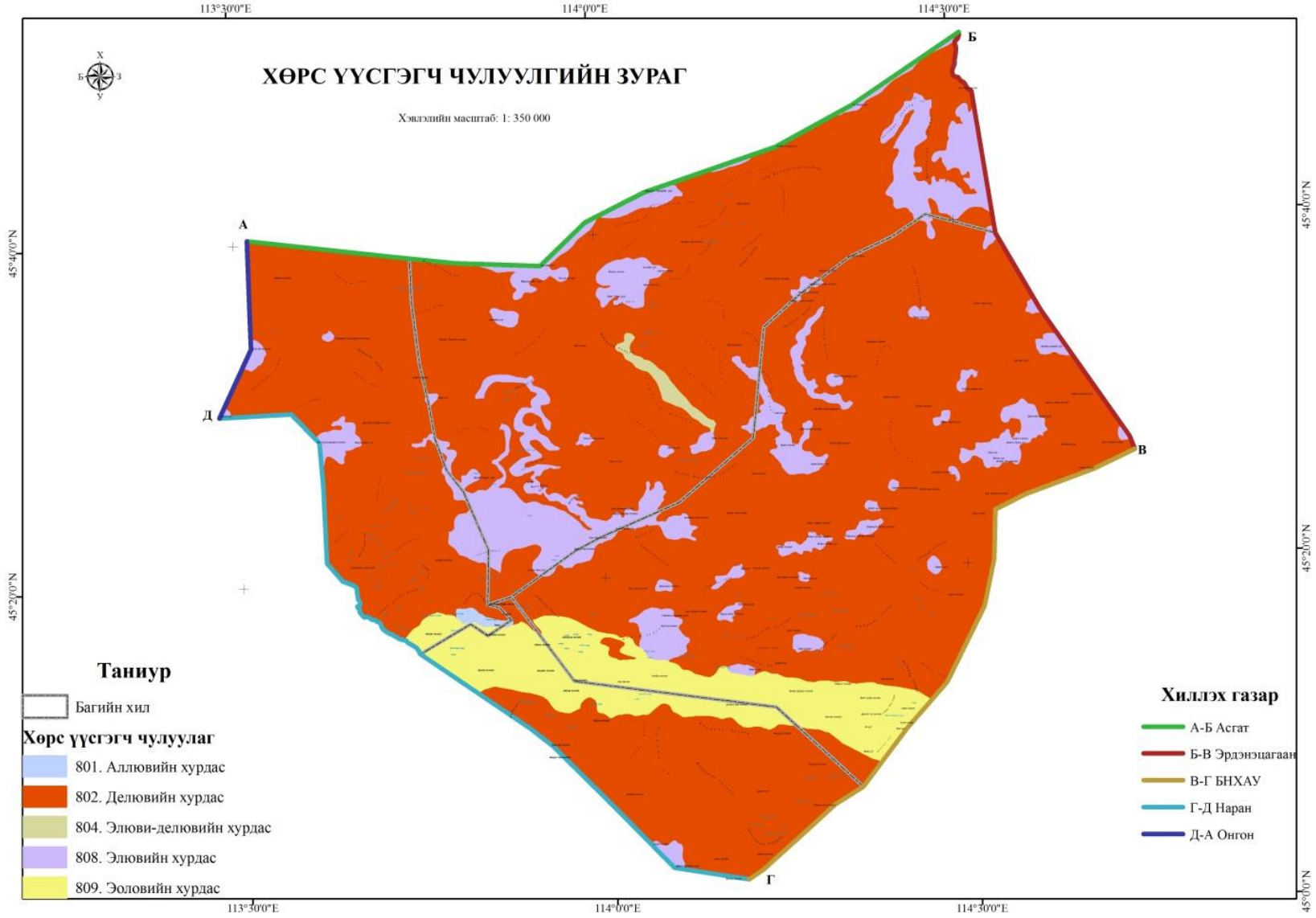

2.3.2. Хөрсний хэв шинж

Сумын хөрсөн бүрхэвчийн хувьд хамгийн түгээмэл тархсан хөрс нь Хар хүрэн хөрс 45.1 хувь, Жинхэнэ хүрэн хөрс 41.4 хувь, Довцог элс 7.3 хувийг тус тус эзэлж байна. /Зураг 11/

Хүснэгт 11. Дарьганга сумын хөрсний талбай, га

Д/д	*Хөрсний код*	*Хөрсний нэр*	*Талбайн хэмжээ /га/*	*Нийт талбайд эзлэх хувь*
1	1501	Уулын хар хүрэн хөрс	4787.5	1.0
2	1502	Уулын хүрэн хөрс	1334.7	0.3
3	2105	Далд глейрхэг хар шороон хөрс	6596.6	1.4
4	2106	Нугын хүрэн хөрс	6729.2	1.4
5	2202	Хар хүрэн хөрс	216850.3	45.1
6	2203	Жинхэнэ хүрэн хөрс	199106.2	41.4
7	3206	Аллювийн нугын хөрс	685.2	0.1
8	3302	Нугын хужир /Чийгт хэлбэрийн хужир/ хөрс	9466.0	2.0
9	3402	Довцог элс	35273.3	7.3
Нийт			480828.9	100

Хар хүрэн хөрс: Энэ хэв шинжийн хөрс нь сумын нутаг дэвсгэрт 216850.3 га буюу нутаг дэвсгэрийн 45.1 хувийг эзлэн тархсан байна.

Хар хүрэн хөрсний өнгөн гадаргад болон профильд чулуурхаг -10% хүрч байгаа нь бага зэргийн чулуурхаг хөрсөнд хамрагдана. Хөрсний ялзмагт үе давхаргын дундаж зузаан 28 см хүрэх ба ерөнхийдөө 26-29 см-т хэлбэлзэнэ. Элсэрхэг хөрсөнд карбонатын агууламжаас хамаарч нилээд шүлтлэг шинжтэй байна, давсны хүчилд 46-52 м-т бургилт үзүүлнэ. Механик бүрэлдэхүүнээр дунд шавранцар болон элсэнцэр төрлөөр илэрнэ. Шавранцар хөрсөнд шаварлагын зүйл 32,9%, элсэнцэр хөрсөнд 15,1-17,7% хүрнэ. Дунд шавранцар төрөлд том ширхэгтэй тоос 32,0% хүрч, элсэн фракци 17,9% хүрнэ. Элсэнцэр хөрсөнд элс ихтэй 60,9-71,0% хүрч, тоосны агууламж буурч 9,5-9,8% байна. Хар хүрэн хөрсний дээд давхарга ялзмаг ихтэй, дунд шавранцар төрөлд 4,9%, элсэнцэрт 2,4-2,6% , ерөнхий азотын хэмжээ дунд шавранцар төрөлд мөн өндөр 0,22% байна. Хөрсний ялзмагийн агууламж болон механик бүрэлдэхүүнээс хамаарч шингээгдсэн сууриудын нийлбэр дээд давхаргад 100 г хөрсөнд 12,3-33,3мг/экв хүрч кальци давамгайлна. Хөрсний урвалын орчин ургамлын үндэстэй хэсэгтээ саармагт ойр шинжтэй pH 6,6-7,0 үе давхаргын доод хэсэгт шүлтлэг pH 7,5-7,7 орчинтой байна. Хөрсний шимт бодисын хангамж харилцан адилгүй, элсэнцэр төрөлд фосфорын хангамж өндөртэй /100 г хөрсөнд 2,28-3,16мг/, солилцоот кали дунд шавранцар болон элсэнцэр хөрсөнд их биш байна.

Жинхэнэ хүрэн хөрс: Энэ хэв шинжийн хөрс нь сумын нутаг дэвсгэрт 199106.2 га буюу нутаг дэвсгэрийн 41.4 хувийг эзлэн тархсан байна. Хүрэн хөрс нь тэгш тал, хажуу налуу, нам уулс, жижиг толгод зэрэг хаа сайгүй тархана. Хүрэн хөрс нь жинхэнэ хуурай хээрийн ургамалжилт болох, хазаар өвст, хялганат, агьт, дааган сүүлт болон харганат эвшлийн дор үүсч бий болсон ба хөрс үүсвэрийн үйл явц нь чийгийн байнгын дутагдалтай, харьцангүй халуун, тачир сийрэг ургамалтай делювийн хурдас дээр явагджээ.

Зураг 10. Хөрсний хэв шинжийн зураг

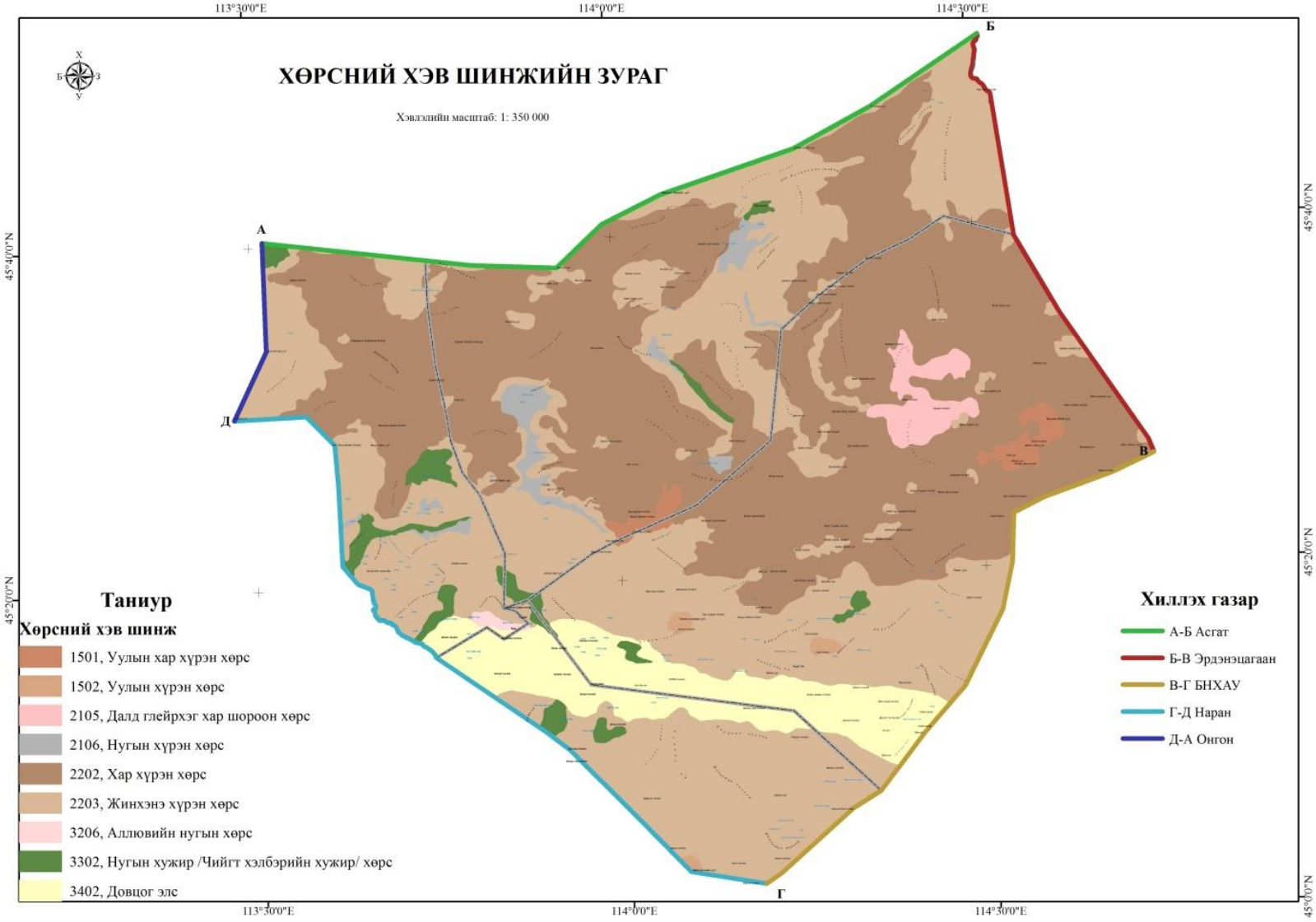

2.3.3. Хөрсний механик бүрэлдэхүүн

Дарьганга сумын нутаг дэвсгэрийн 52 хувийг хөнгөн шавранцар, 16.7 элсэнцэр, 16 хувийг дунд шавранцар, 14.9 хувийг элс, хамгийн бага буюу 0.4 хувийг хүнд шавранцар механик бүрэлдэхүүнээр эзлэн тархсан байна. /Зураг 12/

Хүснэгт 12. Дарьганга сумын хөрсний механик бүрэлдэхүүн талбай, га

Д/д	Код	Төрөл	Талбайн хэмжээ /га	Нийт нутаг дэвсгэрт эзлэх хувь
1	63	Хүнд шавранцар	2051.8	0.4
2	64	Хөнгөн шавранцар	250020.8	52.0
3	65	Дунд шавранцар	77005.6	16.0
4	66	Элсэнцэр	80104.5	16.7
5	67	Элс	71646.3	14.9
Нийт			480828.9	100

Зураг 11. Хөрсний механик бүрэлдэхүүний зураг

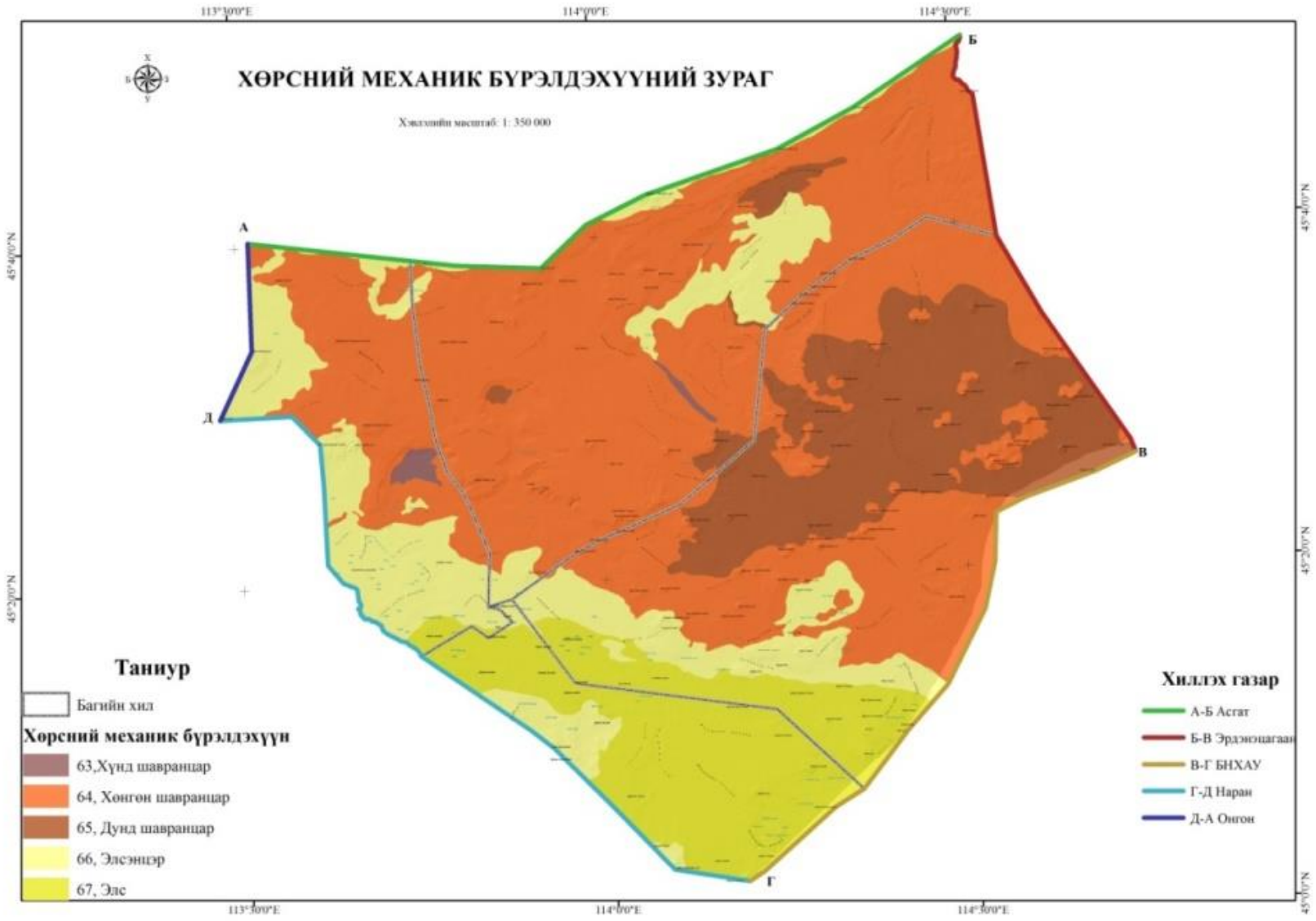

2.4. УРГАМАЛЖИЛТ

2.4.1. Сумын ургамлын экологийн хэв шинж

Дарьганга сумын нийт нутаг дэвсгэрийн 74.8 хувийг тал хээрийн бэлчээрийн ургамал, 9.8 дундаж өндөр ба нам бэсрэг уул ургамлын бэлчээр, 7.1 хувийг говь цөлийн бэлчээрийн ургамал 5.9 хувийг бүс дундын голын хөндийн, гам хотосын бэлчээрийн ургамал тархсан байна. /Зураг 13/

Хүснэгт 13. Сумын ургамлын экологийн хэв шинж

Д/д	Экологийн төрөл	Талбайн хэмжээ /га/	Нийт нутаг дэвсгэрт эзлэх хувь
1	Нуур	2007.1	0.4
2	Дундаж өндөр болон нам, бэсрэг уулын бэлчээр	47340.5	9.8
3	Тал хээрийн бэлчээр	359426.0	74.8
4	Цөлөрхөг хээрийн бэлчээр	9596.1	2.0
5	Говь цөлийн бэлчээр	34186.3	7.1
6	Бүс дундын голын хөндий, нам хотосын нугын бэлчээр	28273.0	5.9
Нийт		480828.9	100

Диаграмм 8. Дарьганга сумын ургамлын экологийн хэв шинж, эзлэх хувиар

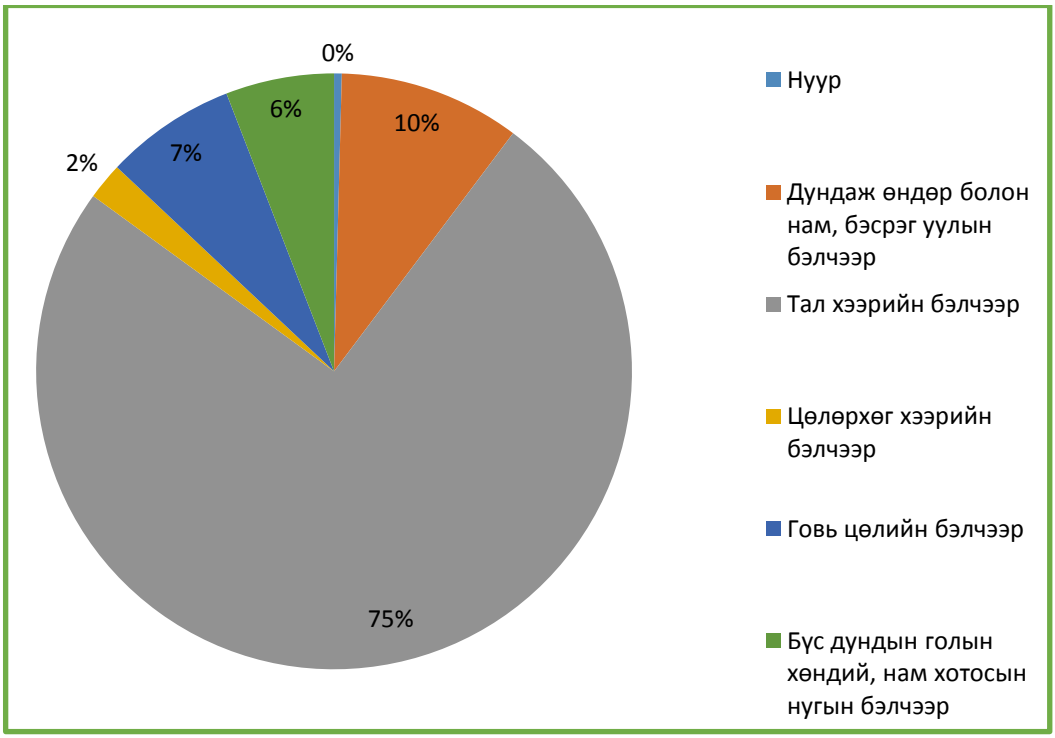

Зураг 12. Ургамлын экологийн хэв шинж

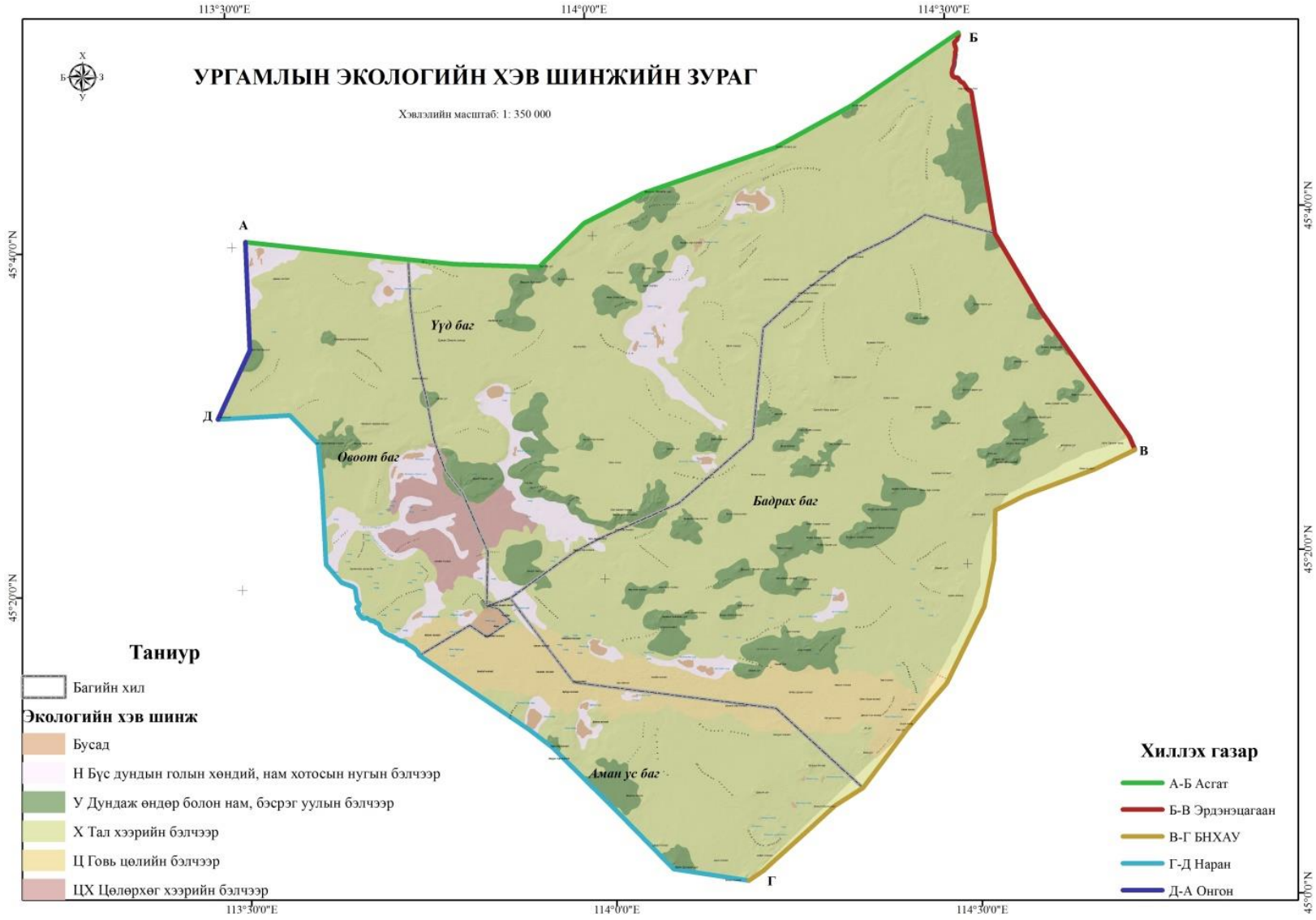

2.4.2. Ургамалжилт, төрөл

Сумын нутаг дэвсгэрийн хэмжээнд 29 хэв шинжийн ургамалшилж илэрсэн байна. Үүнээс хамгийн түгээмэл тархсан ургамал 26.5 хувийг тэгшивтэр хөндийн элсэнцэр хүрэн хөрстэй хээрийн бэлчээрийн хялгана-жижиг дэгнүүлт үетэнт ургамал, 16.9 хувийг тэгшивтэр болон нугачаат хөндийн шавранцар хүрэн хөрстэй хээрийн жижиг дэгнүүлт үетэн-хялганат ургамал, 11.1 хувийг хиаг-жижиг дэгнүүлт үетэнт ургамал тархсан байна. /Зураг/

Хүснэгт 14. Сумын бэлчээрийн ургамлын анги, төрөл зүйл

Д/д	Зураг дээрхи индекс	Ангилалын шифр	Бэлчээр хадлангийн анги, бүлэг төрөл, төрлүүдийн нэр	Талбайн хэмжээ /га/
		У-IV	*Анги: Уулын хүрэн заримдаа хар хүрэн хөрстэй хуурай хээрийн бэлчээр*	
1	36	У-IV-2-5	Хялганат, Хялгана - алаг өвст	543,68
2	37	У-IV-2-6	Хялгана - зүр өвст	24915,81
3	39	У-IV-2-8	Хялгана - үетэнт	14797,10
4	40	У-IV-2-9	Хялгана - хазаар өвст	2105,39
5	42	У-IV-2-11	Жижиг дэгнүүлт үетэн - алаг өвст	3509,65
6	45	У-IV-2-14	Хазаар өвс - хялганат	446,27
		У-V	*Анги: Уулын сул хөгжилтэй хүрэн, цайвар хүрэн хөрстэй сийрэг ургамалтай чулуурхаг хээр*	
7	50	У-V-1-3	Хялгана - алаг өвст	1022,55
		Х-I	*Анги: Тэгшивтэр болон нугачаат хөндийн шавранцар хүрэн хөрстэй хээр*	
8	98	Х-I-1-1	Хиагт, Хиаг - алаг өвст	10932,55
9	99	Х-I-1-2	Хиаг - жижиг дэгнүүлт үетэнт	53462,68
10	100	Х-I-1-3	Хиаг - хазаар өвст	1807,37
11	104	Х-I-2-3	Хялгана-жижиг дэгнүүлт үетэнт	5047,25
12	114	Х-I-2-13	Жижиг дэгнүүлт үетэн-хялганат	81305,59
		Х-II	*Анги: Тэгшивтэр хөндийн элсэнцэр хүрэн хөрстэй хээрийн бэлчээр*	
13	126	Х-II-2-5	Хялгана-жижиг дэгнүүлт үетэнт	127401,02
14	127	Х-II-2-6	Хялгана- харганат	6962,62
15	131	Х-II-2-10	Хазаар өвс- жижиг дэгнүүлт үетэнт	42774,57
16	132	Х-II-2-11	Хазаар өвс- хялганат	25560,46
17	134	Х-II-3-2	Агь- үетэнт	4171,89
		ЦХ-I	*Анги : Гүвээрхэг болон тэгшивтэр хөндийн цайвар хүрэн ба бор хөрстэй цөлөрхөг хээр*	
18	143	ЦХ-I-1-2	Монгол өвс - хазаар өвст	9596,13

Д/д	Зураг дээрхи индекс	Ангилалын шифр	Бэлчээр хадлангийн анги, бүлэг төрөл, төрлүүдийн нэр	Талбайн хэмжээ /га/
		Ц-II	*Анги: Говийн довцог бөөрөг элсний сул бэхэжсэн элсний бэлчээр*	
19	182	Ц-II-1-1	Сульт, Суль-үетэнт	13880,47
20	185	Ц-II-1-4	Дэрс-сөөг-бударганат	20305,79
		Н-I	*Анги: Голын хөндий нуурын захын аллювийн нугат намгийн хөрстэй нуга намгийн бэлчээр*	
21	195	Н-I-2-2	Улалж-үетэнт	2263,07
22	197	Н-I-2-4	Улалж-алаг өвст	5720,46
		Н-II	*Анги: Аллювийн нугын болон хээржсэн нугын үелсэн сулавтар хөгжилтэй хөрстэй татамын нуга*	
23	199	Н-II-1-2	Өлөнгө-алаг өвст	1532,65
24	200	Н-II-1-3	Хиагт, Хиаг-алаг өвст	193,02
		Н-III	*Анги: Голын хөндий, нам хотосын аллювийн нугын ба нугын хээржсэн хөрстэй давсархаг нуга*	
25	218	Н-III-2-2	Үетэн-шарилж-алаг өвст	6642,00
26	221	Н-III-3-2	Дэрс-хиаг-алаг өвст	3411,84
27	224	Н-III-3-5	Дэрс-жижиг улалжит	6928,89
28	229	Н-III-5-2	Жижиг улалж-алаг өвст	1119,64
		Н-IV	*Анги: Хужир мараатай нугын хээржсэн хөрстэй нам хотосын нуга*	
29	235	Н-IV-2-4	Бударганат	461,43
			Нуур	2007,08

Зураг 13. Ургамалжилтын зураг

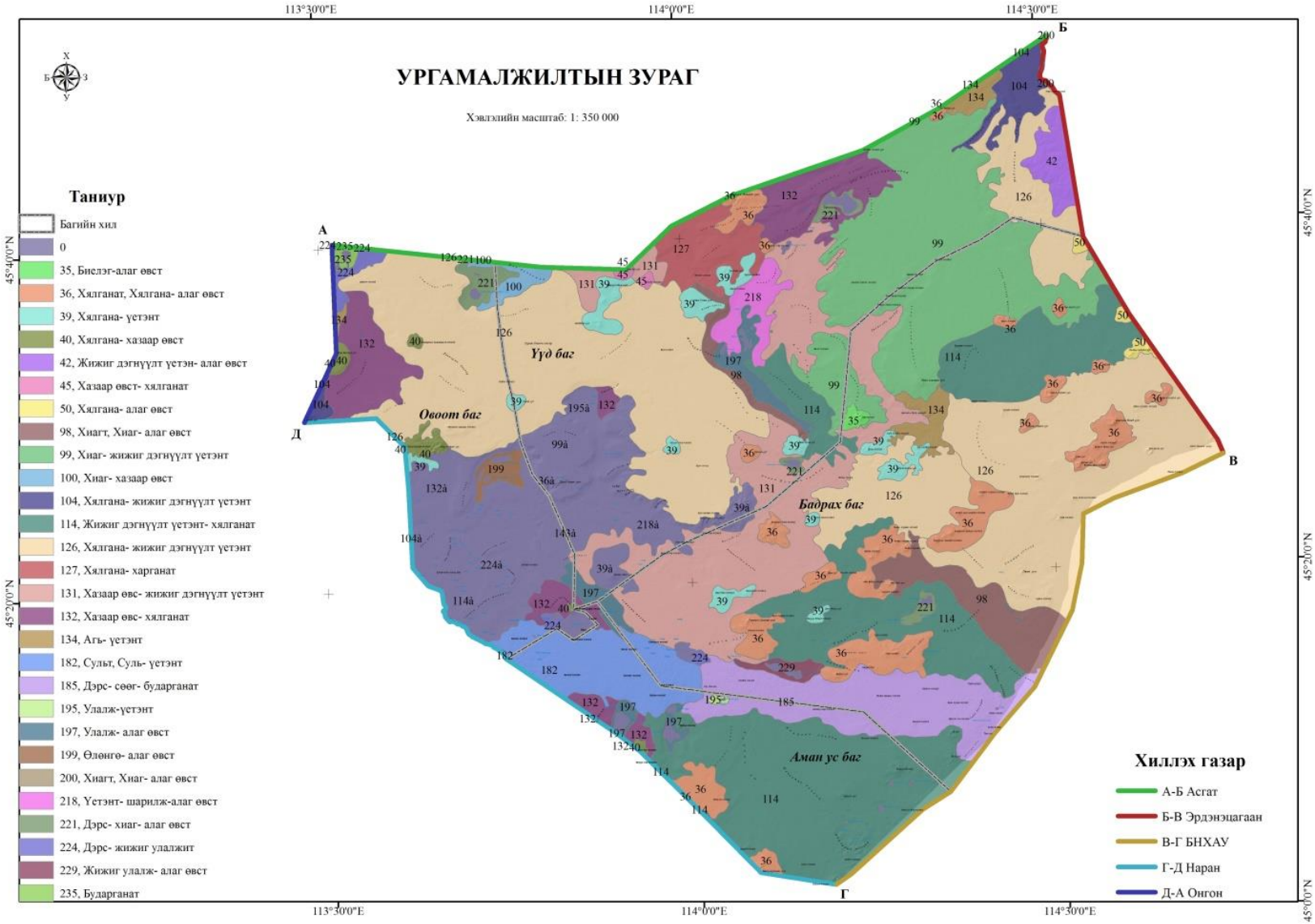

2.4.3. Сумын бэлчээрийн ургамалжилтын төрх байдал, доройтол

Сумын нийт нутаг дэвсгэрийн бэлчээрийн төрх байдлын 56.3 хувийг цэвэр бэлчээр 29.5 хувийг чулуутай бэлчээр, 9.8 хувийг сөөгтэй бэлчээр 3.9 хувийг довонтой бэлчээр тус тус эзэлж байна. /Зураг 15/

Хүснэгт 15. Сумын бэлчээрийн төлөв байдал, талбайгаар

Д/д	Хэв шинж	Талбайн хэмжээ /га/	Эзлэх хувь
1	Нуур	2007.1	0.4
2	Цэвэр бэлчээр	270688.4	56.3
3	Чулуутай бэлчээр	142044.2	29.5
4	Сөөгтэй бэлчээр	47231.6	9.8
5	Довонтой бэлчээр	18857.7	3.9
Нийт		480828.9	100

Сумын аж ахуйн үндсэн чиглэл нь уламжлалт мал аж ахуй зонхилдог бөгөөд бэлчээрийн даац 0.78-2.08 дахин хэтэрсэн байгаа нь бэлчээрийн талхлагдалыг нэмэгдүүлж байна. Овоот багийн Хамрын хажуу, Ирмэгийн цагаан толгой, Нарт уул, Эрээн ухаа, Рашаант, Өрнө дэрс мөн Бадрах багийн Ганга нуур, Сөдөтийн ам орчмын газар их талхлагдаж Үүд багийн Замтын хөндийгөөс Хөл нуур орчмын бэлчээр дунд зэрэг талхлагдсан байна. Харин Хужирын ширээ орчим нь элсний нүүлтэд өртсөн байна. /Зураг 15/

Хүснэгт 16. Нөлөөлөлд өртсөн бэлчээрийн талбайгаар

Д/д	**Бэлчээрийн талхлагдал**	**Талбай, га**
1	Дунд зэрэг талхлагдсан	73784.12
2	Их талхлагдсан	49761.86
3	Алслагдсан	73415.80
4	Худаг ус хүрэлцээгүйгээс ашигладаггүй	209865.22
5	Элсний нүүлттэй	5595.83
6	Бага зэрэг талхлагдсан	3040.59

Зураг 14. Бэлчээрийн газрын төлөв байдлын зураг

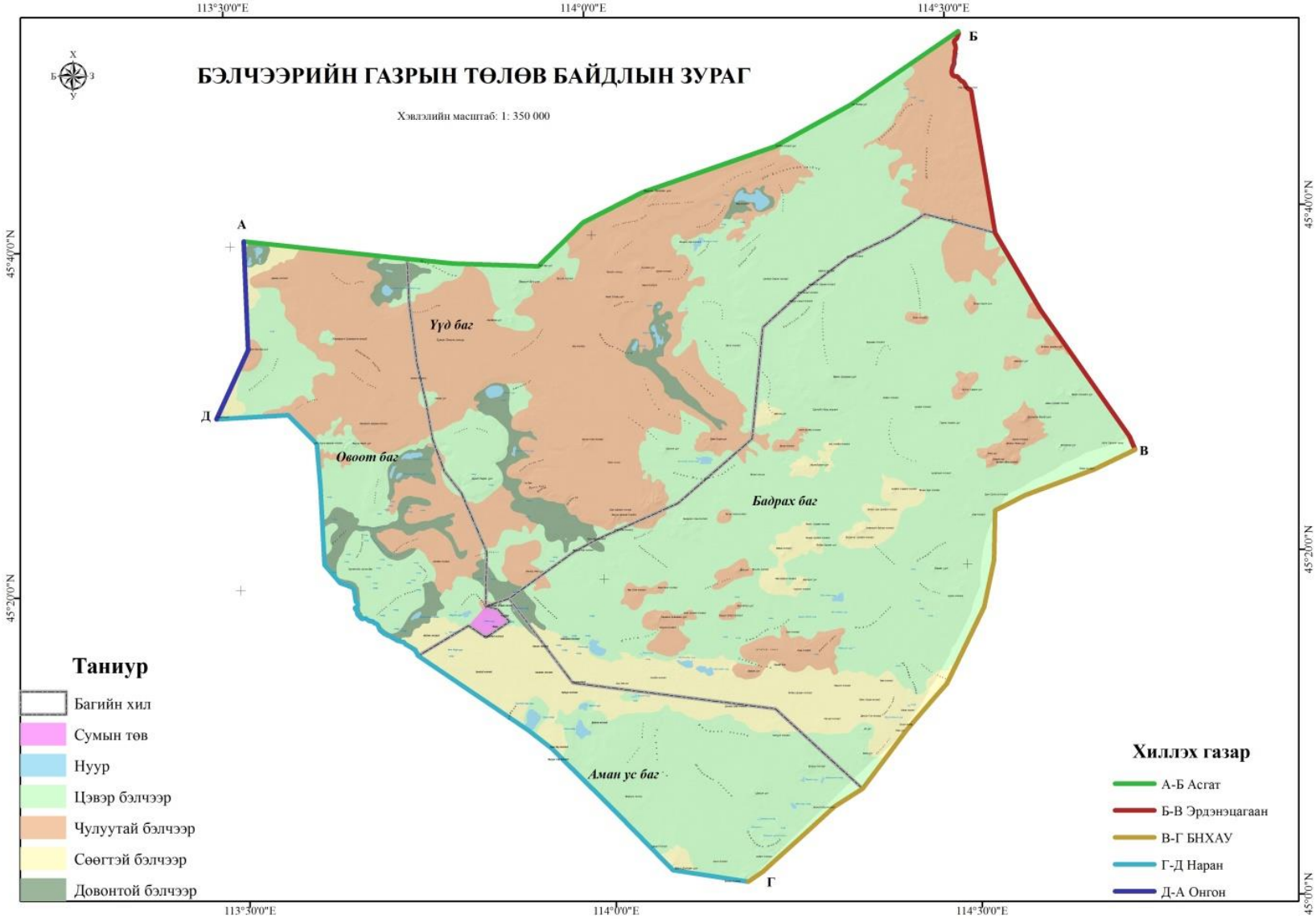

Зураг 15. Бэлчээрийн газрын талхлагдлын зураг

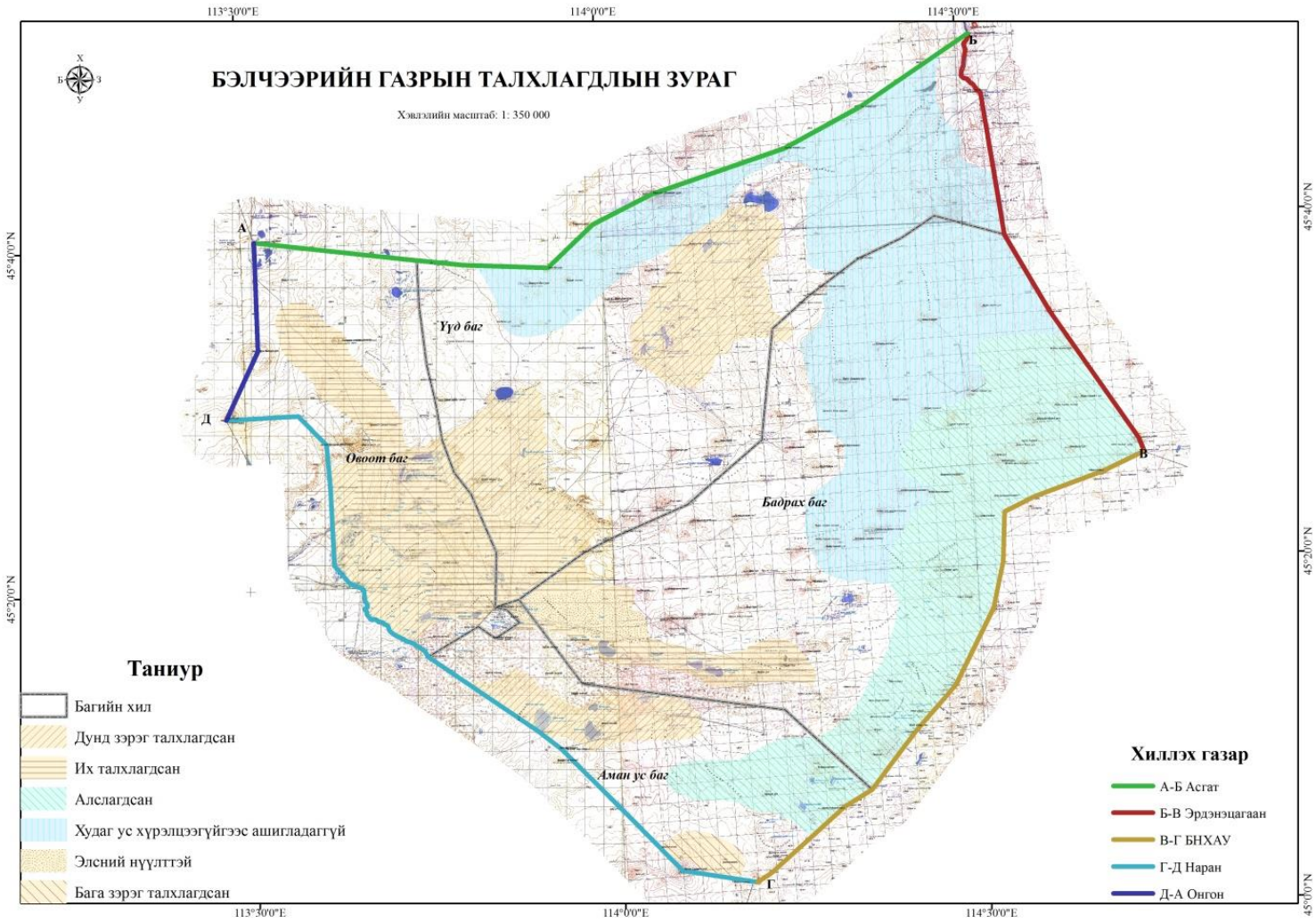

2.5. ОЙН ТӨЛӨВ БАЙДАЛ

Сумын ойн төлөв байдал: Дарьганга сумын нутаг дэвсгэрийн 13,46 хувь буюу 2019,01 га газар ойгоор бүрхэгдсэн талбай эзэлж байна.

Хүснэгт 17. Сумын ойн төлөв байдал, талбайгаар

	Ойн төлөв байдал	*Талбайн хэмжээ /га/*	*Нийт ойн талбайд эзлэх хувь*
Ойгоор бүрхэгдсэн			
1	Байгалийн ой	473.39	3.157367801
2	Торлог	1545.62	10.30890995
Ойгоор бүрхэгдээгүй			
3	Тармаг ой	12972.58	86.52389903
4	Ойжуулсан талбай	1.47	0.009823227
Нийт		**14993.06**	**100**

Хүснэгт 18. . Ойн төлөв байдал, төрөл /талбайгаар/

Д/д	**Ойн төлөв байдал**	**Талбай, га**	**Д/д**	**Ойн төрөл**	**Талбай, га**
1	Бургас	473.39	1	Дунд насны бургас	48.43
2	Ойжуулсан талбай	1.47	2	Залуу бургас	424.95
3	Тармаг ой	12972.58	3	Ойжуулсан талбай	1.47
4	Торлог	1545.62	4	Тармаг хайлаас	12972.58

Зураг 16. Ойн төлөв байдлын зураг

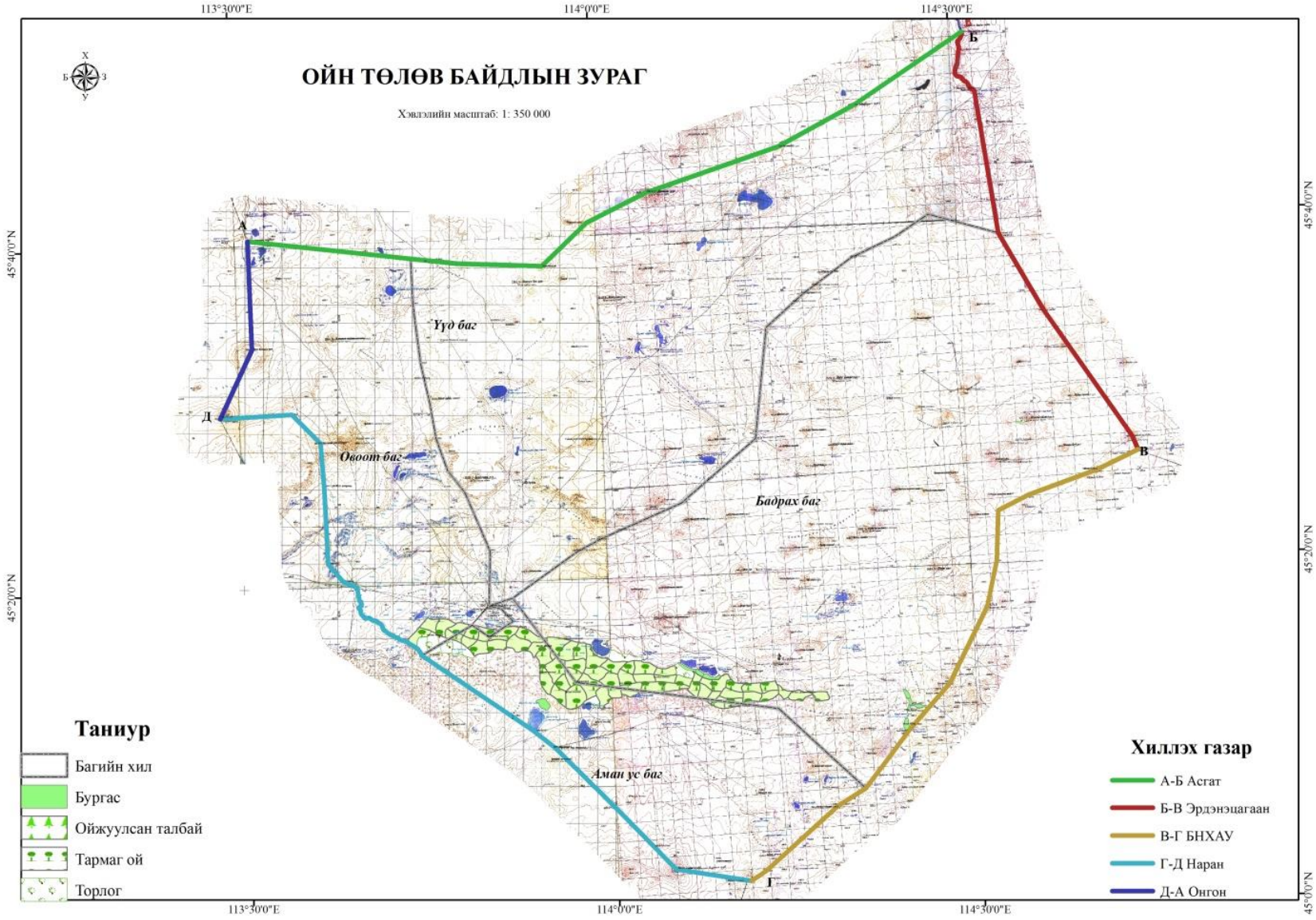

2.6. ГАДАРГЫН БОЛОН ГҮНИЙ УСНЫ НӨӨЦ

2.6.1. Гадаргын усны нөөц

Дарьганга сум нь нийт 36 булаг, 75 худаг, 63 том, жижиг нуур, тойром, 3 ширгэдэг голтой бөгөөд эдгээрээс Дуут, Холбоо, Ганга зэрэг томоохон нууруудтай. Тус суманд нийт 3 рашаан байдаг./Зураг 18/

Багийн нэр	Булаг	Худаг	Гол	Нуур, тойром
Үүд баг	6	24	1	25
Бадрах баг	11	14	-	11
Аман ус баг	7	7	-	11
Овоот баг	12	13	2	16
Нийт	**36**	**58**	**3**	**63**

Хүснэгт 19. Сумын худгийн судалгаа[3]

№	Худгийн нэр	Эзэмшигчийн нэр	Гаргасан огноо	Ашиглалт	Тайлбар
1	Цавчирын худаг	Г. Дашзэв		Өвлийн улиралд ашиглана	
2	Арын худаг	Г. Нямцэрэн		Өвлийн улиралд ашиглана	
3	Байшинт	Застав		Өвлийн улиралд ашиглана	
4	Монгол толгой			Өвлийн улиралд ашиглана	
5	Хөндлөн хоолой	Б.Нацагдорж		Хаврын улиралд ашиглана	
6	Галзуут			Өвлийн улиралд ашиглана	
7	Хошууны худаг	С. Өсөхбаяр		Хаврын улиралд ашиглана	
8	Аман ус	Г. Нямцэрэн		Хаврын улиралд ашиглана	
9	Бага бургас	Д. Баттулга		Өвлийн улиралд ашиглана	
10	Өндөр бор	Худаг		Хаврын улиралд ашиглана	
11	Өвдгийн тойром	Г.Хуягбаатар		Зун, намрын улиралд ашиглана	
12	Бүрд	Бадамжунай		Өвлийн улиралд ашиглана	
13	Түмбий	Худаг		Хаврын улиралд ашиглана	
14	Сэтэрхий шар			Зун, намрын улиралд ашиглана	
15	Худаг	Аялал жуулчлалын бааз шинээр гаргасан		Зун, намрын улиралд ашиглана	
16	Зүүн хөдөө	Сэргэлэнбаатар		Зун, намрын улиралд ашиглана	
17	Тарга ухаа	Т.Батжаргал		Зун, намрын улиралд ашиглана	
18	Чулуут			Хавар, намар, зуны улиралд ашиглана	

[3] Сүхбаатар аймгийн Дарьганга сумын 2011 оны худгийн бүртгэл

№	Худгийн нэр	Эзэмшигчийн нэр	Гаргасан огноо	Ашиглалт	Тайлбар
19	Агт булаг	Б.Сэргэлэн		Хавар, намар, зуны улиралд ашиглана	
20	Өрнө дэрс			Хавар, намар, зуны улиралд ашиглана	
21	Хавцал			Өвлийн улиралд ашиглана	
22	Үүд	Д.Хатанбаатар		Хавар, намар, зуны улиралд ашиглана	
23	Таван толгой	М.Батжаргал		Өвлийн улиралд ашиглана	
24	Цамхаг	Г.Бор Б.Ганболд,		Өвлийн улиралд ашиглана	
25	Хавцал	Б.Алдарбаяр, Ж.Моононшар		Өвлийн улиралд ашиглана	
26	Ногоон хоолой	Ч.Мөнхбаатар, Н.Азжаргал		Зун, намрын улиралд ашиглана	
27	Бадрах	Ө.Мэндсайхан, Д.Өлзийбаяр, Б.Батаа		Өвлийн улиралд ашиглана	
28	Бадрах	Ц.Батхүрэл Б.Батаа Б.Сонинбаяр		Өвлийн улиралд ашиглана	
29	Баарай худаг	Б.Бямбадорж		Хавар, намар, зуны улиралд ашиглана	
30	өрнөдэрс	Л.Батцэнгэл		Хавар, намар, зуны улиралд ашиглана	
31	Өрнөдэрс	Л.Энхбаатар		Хавар, намар, зуны улиралд ашиглана	
32	Хойморын худаг	С.Эрдэнэсүх М.Уламбаяр		Хавар, намар, зуны улиралд ашиглана	
33	Хойморын худаг	С.Эрдэнэсүх М.Уламбаяр		Хавар, намар, зуны улиралд ашиглана	
34	Хамрын хажуу	Т.Гансүх Д.Буд Д.Баатархүү		Өвлийн улиралд ашиглана	
35	Хамрын хажуу	Т.Гансүх Д.Буд Д.Баатархүү		Өвлийн улиралд ашиглана	
36	Хамрын хажуу	Т.Гансүх Д.Буд Д.Баатархүү		Өвлийн улиралд ашиглана	
37	Худаг	Х.Мөнхжаргал Б.Ганбаатар		Хавар, намар, зуны улиралд ашиглана	
38	үүд зүүн	У.Элдэвсайхан У.Элбэгзаяа		Хавар, намар, зуны улиралд ашиглана	

№	Худгийн нэр	Эзэмшигчийн нэр	Гаргасан огноо	Ашиглалт	Тайлбар
39	үүд баруун	Б.Сүх-Очир Ш.Эрдэнэ-Билэг, Г.Хүрэлбаатар		Хавар, намар, зуны улиралд ашиглана	
40	Цагаан булаг	О.Ганхуяг, Ж.Баттөр		Хавар, намар, зуны улиралд ашиглана	
41	Цагаан булаг Баруун	С.Амарсайхан С.Зоригоо		Хавар, намар, зуны улиралд ашиглана	
42	Шар оноо	Ж.Хүрэлодон Д.Мөнхсүх		Хавар, намар, зуны улиралд ашиглана	
43	Ар шанд	М.Мөнхбат		Хаврын улиралд ашиглана	
44	Хар булан	Х.Сүхбаатар		Хаврын улиралд ашиглана	
45	Бичигт	Д.Бор Б.Төмөрбаатар, Б.Төмөрдаваа		Зун, намрын улиралд ашиглана	
46	Энгэр хамар	Ч.Энхбаатар, З.Мөнхбат		Хаврын улиралд ашиглана	
47	Дэрст хамар	Б.Амаржаргал, Б.Сүхбаатар		Хаврын улиралд ашиглана	
48	Дайчин хамар	Г.Доржсүрэн		Хаврын улиралд ашиглана	
49	Далай хамар	Э.Хүрэлбаатар Ц.Бор		Хаврын улиралд ашиглана	
50	өндөр хамар	Л.Даланчулуун		Хаврын улиралд ашиглана	
51	Адгийн хамар	Ц.Дашням Л.Борхүү,		Хаврын улиралд ашиглана	
52	Мухар	С.Гончигсүрэн С.Энхбат Ж.Баяраа, Д.Сумъяажав Б.Чулуунбаатар		Өвлийн улиралд ашиглана	
53	өндөр хошуу	С.Дорж, С.Мөнхбат		Өвлийн улиралд ашиглана	
54	Хорио	Б.Хүрэлчулуун, С.Ганболд Б.Сүхочир		Өвлийн улиралд ашиглана	
55	Бошго	С.Банди, Б.Чулуунбат		Өвлийн улиралд ашиглана	
56	Дэдий	М.Энхтайван		Хавар, намар, зуны улиралд ашиглана	
57	Урт гуу	Ч.Төмөр, Ч.Хүрэлбаатар		Хавар, намар, зуны улиралд ашиглана	

№	Худгийн нэр	Эзэмшигчийн нэр	Гаргасан огноо	Ашиглалт	Тайлбар
58	Бригад	Ай.Очирбат		Хавар, намар, зуны улиралд ашиглана	
59	Улаан нуур	Ж.Хутаг-өлзий		Хавар, намар, зуны улиралд ашиглана	
60	Урд хөөвөр	С.Гомбосүрэн, М.Өлзийтөгс		Хавар, намар, зуны улиралд ашиглана	
61	Аман ус	Г.Нямцэрэн Н.Очирбат		Хаврын улиралд ашиглана	
62	Хошмог	Б.Мягмарсүрэн Б.Адьяа		Өвлийн улиралд ашиглана	
63	Олон мод	Б.Энхбат С.Төмөр Л.Жавзмаа		Өвлийн улиралд ашиглана	
64	Нарийн хоолой	М.Бадамжунай Б.Ганбат Б.Гантөмөр		Өвлийн улиралд ашиглана	
65	Бууралдай	Г.Энхбаяр		Хавар, намар, зуны улиралд ашиглана	
66	Лүүт	Г.Гонгор, Г.Уржинбадам		Хаврын улиралд ашиглана	
67	Их Бургас	Б.Нацагдорж Х.Ганхуяг		Хаврын улиралд ашиглана	
68	Аман ус	А.Баяраа		Хаврын улиралд ашиглана	
69	Дайчин хамар	Г.Доржцэрэн		Зун, намрын улиралд ашиглана	
70	Лууяа	Б.Сэргэлэн		Хаврын улиралд ашиглана	
71	Улаан нуур	Н.Баянмөнх		Өвлийн улиралд ашиглана	
72	Хэрээ бүдүүн	Ч.Мөнхбаатар, Н.Азжаргал		Өвлийн улиралд ашиглана	
73	Өвдгийн тойром	Г.Хуягтбаатар		Хавар, намар, зуны улиралд ашиглана	
74	Ламтын худаг	8-р застав		Өвлийн улиралд ашиглана	
75	Тал булаг	Д.Бямбасүрэн		Өвлийн улиралд ашиглана	

Зураг 17. Гадаргын усны зураг

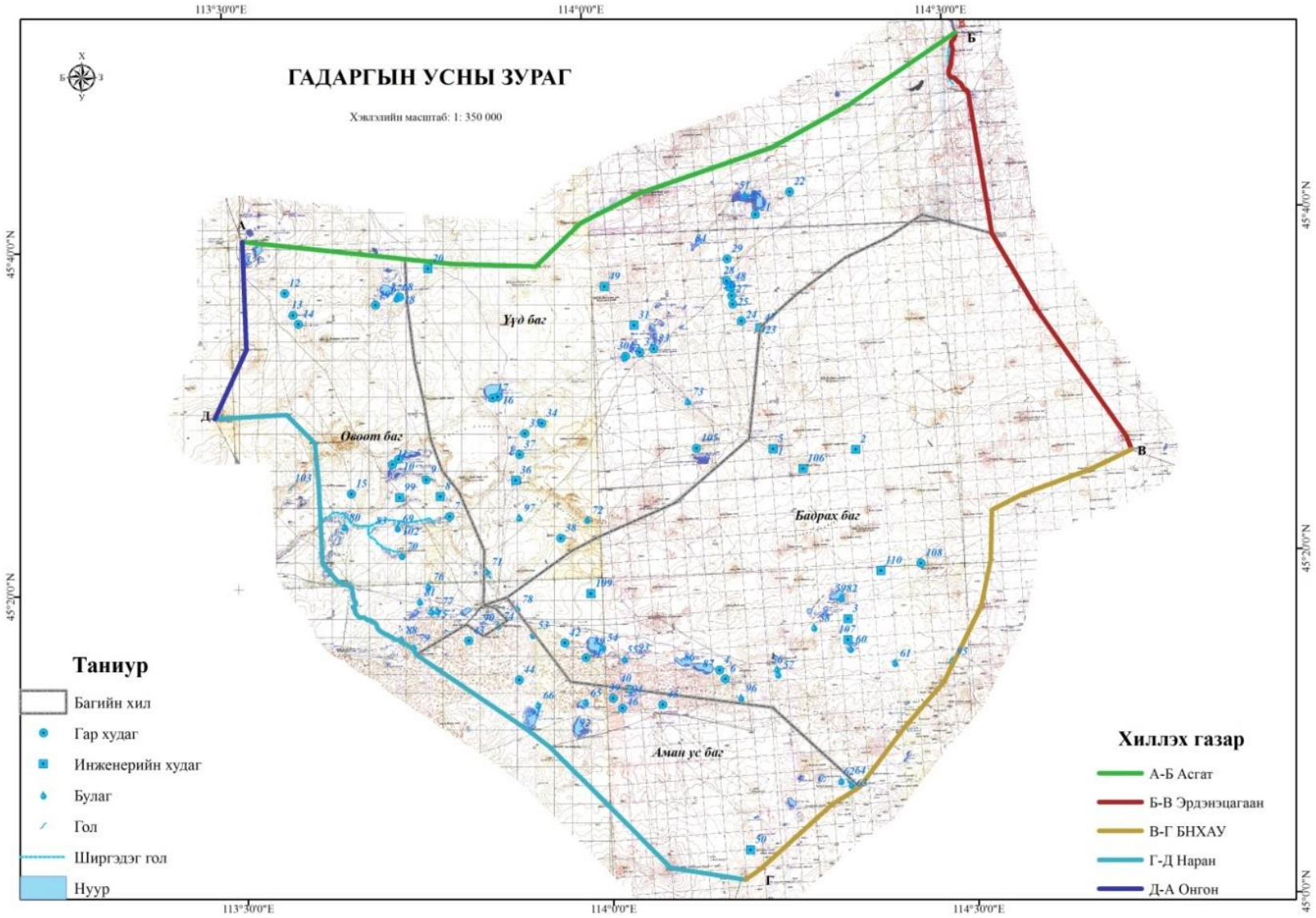

Хуудас 51

2.7. ИНЖЕНЕР ГЕОЛОГИЙН НӨХЦӨЛ

2.7.1. Инженер геологийн нөхцөл

Сүхбаатар аймгийн Дарьганга сум нь Кайнозой, Мезозой, Палеозой эринйи Дөрөвдөгч, Неоген, Палеоген, Цэрд, Перм, Карбоны галавын гүний, бялхмал чулуулгууд тархсан байна. Шавранцар, шавар, Элсээр чигжигдсэн сайр, сайрга, хайрга агуулсан элсэнцэр, шавранцар, жижиг-дунд ширхэгтэй элс зэрэг сэвсгэр хурдасаа хучигдсан ба суурь чулуулагт боржин, андезит, диорит, боржин-диорит, базальт, занар, гнейс, габброидын формацуудад ялгасан байна.

Сэвсгэр хурдсанд

Кайнозой /KZ/ хурдас:

Орчин үеийн, Дунд-Дээд Дөрөвдөгчийн настай:

- голын гаралтай – элс, хайрга, хайрганцар шавранцар, наанги элсэнцэр, хужир, давс, асга, сайрга, бул чулуу, палеолит, неолитын чулуун зэвсэг, ваар, шаазан, соёлт үе, хөхтөн амьтаны чулуужсан
- салхины гаралтай нуурын гаралтай – элс, хайрга, хайрганцар, шавранцар, наанги элсэнцэр, хужир, давс, асга, сайрга.
- алюви, голын гаралтай - элс, хайрга, шавранцар, шавар, наанги, элсэнцэр, хужир, давс, асга сайрга.
- элюви, сэвхүүлийн гаралтай – элс, хайрга, хайрганцар шавранцар, наанги элсэнцэр.
- элюви, элсэнцэр сайрга, хайрганцар, шавранцар, бул хайрга.
- пролювийн гаралтай. Бэл хормойн хаяалдас хайрганцар, элс, элсэнцэр, бул чулуу

Неогений плиоцений настай:

- Бялхмал чулуулаг – дээд плиоцен. Шүлтлэг хүрмэн, трахибазальт, базанит, хүрмэн хашигт, шаарга, нецелинт хүрмэн.
- Миоцены тунамал чулуулаг – дунд, дээд миоцен-доод плиоцен. Цайвар ногоон, саарал, цайвар, цагаан наанги, боргилт, цэрд, хайрга, элс, заримтдаа дээд хэсэгтээ улаан наанги, элсжин, занууу боргилтын зузаалагтай.

Палеогены настай:

- Тунамал чулуулаг – дунд-дээд олигоцен. Улаан, улаан хүрэн, эрээн наанги, занууу, явар боргилтын цолмон, мэшил, үенцэр болон, марганцарын буурцган үрэл, шигтгээтэй наанилаг хурдас

Мезозой /MZ/ хурдас:

Дээд цэрдийн галавын: Тунамал чулуулаг. Дээд-сеноман-доод сантон. Улаан, улаан ягаан, эрээн наанги, боргилт, элсжин, занууужин, элсэрхэг наанги, явар, хөрзөн. Баянзагын төрлийн үлэг гүрвэлийн өндөг.

Доод цэрдийн галавын: Бялхмал чулуулаг. Хүрмэн, андезит-хүрмэн, трахиандезит, риолит, трахириолит, перлит, тэдгээрийн бөслүүд бөсөлжин, элсжин, хөрзөн, боргилт, наангинцар, занууужин, наангилаг, занар, боргилтлог занар.

Палеозой /PZ/ хурдас:

Доод карбон галавын: Бялхмал чулуулаг. Элсжин, андезит-пофирит, бөсөлжин, занууужин, наангинацар, элсэрхэг явар, шохойжин.

<u>Гүний чулуулаг</u>

Палеозой. /PZ/

Түрүү пермийн галавын: Гүний чулуулаг /интрузив/. Андезит-порфирит, андезит-дацит, трахириолит, риодацит тэдгээрийн бөслүүд, бөсөлжин, хөрзөн, занууужин, элсжин.

Дунд-Дээд карбон галавын: Гүний чулуулаг /интрузив/ . Боржин бүрдэл.

Зураг 18. Инженер геологийн нөхцлийн тойм зураг

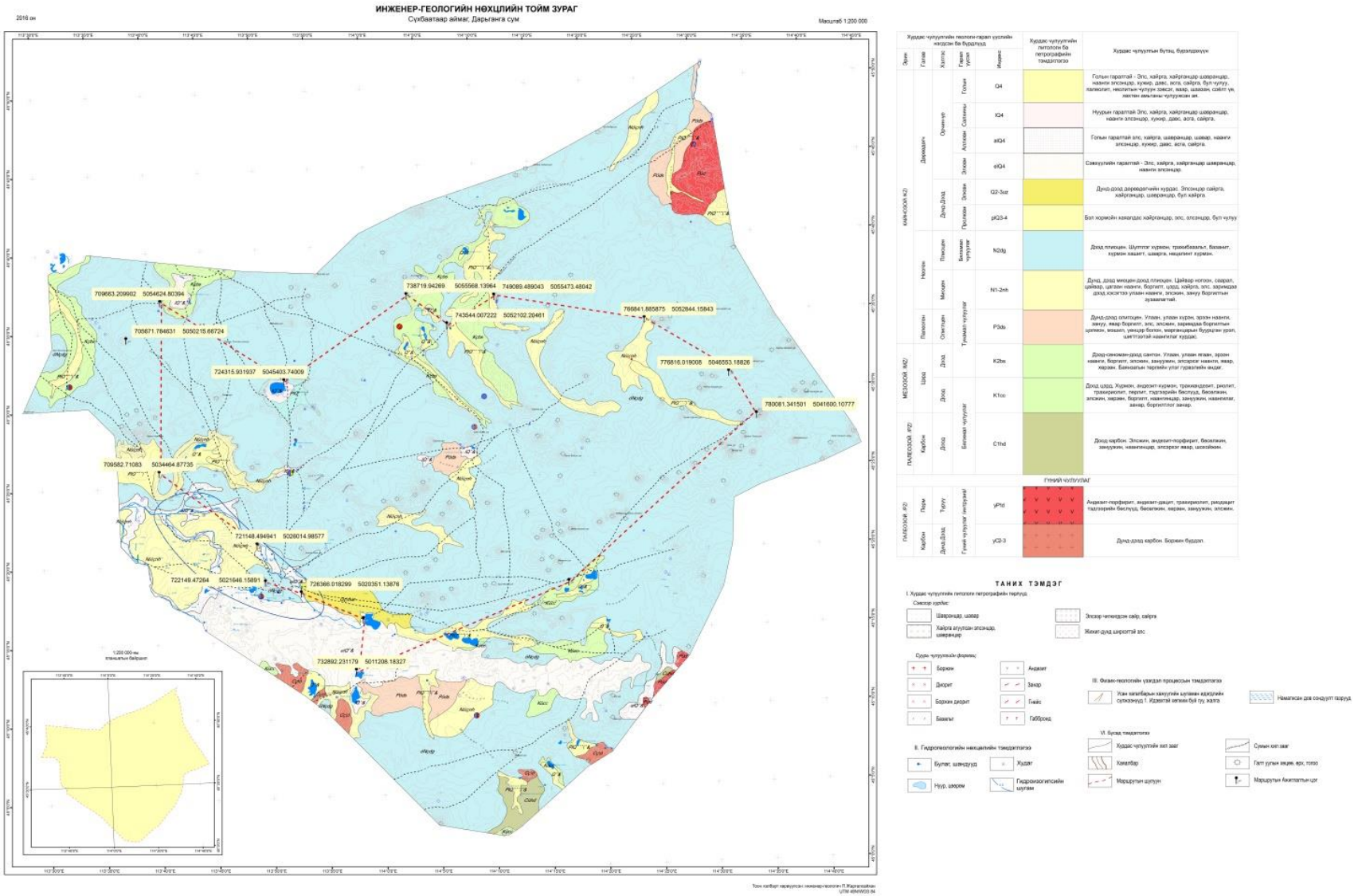

Хуудас 54

2.7.2. Геоморфологийн тогтоц

Геоморфологийн тогтоцийн хувьд галт уулын гаралтай бялхмал бэгэлцэг – хярын гадаргуу зонхилно.

Аман ус, овоот багийн нутаг дэвсгэрээр ихэвчлэн тэгширмэл газар, уулс хоорондын хотос, уулс дотоодын хотгор дахь элэгдлийн гаралтай өргөгдмөл хотгор гүдгэр - Ул чулуулаг дээрх элэгдлийн суурьт тал долгиот гадаргуу зонхолсон байна.

Дунд ба шинэ төрмөлийн эриний сул барьцалдсан чулуулаг дээрх элэгдлийн давхаргат тал – хангайдуу ба долгиот, ялимгүй сэргэж хэлбэршсэн, нэн хуурайшмал, тэгшрэлийн гадарга бүхий үлдмэл уул (хяр, зоо) – сул хэрчигдэлтэй хярласан үлдмэл нам уулс, тэгширмэл газар, уул хоорондын ба уулс дотоодын хотгор, голын хөдий дэх хурмал хурдаст гадарга алювийн тэгш тал – орчин үеийн татам, сайрын хөндий ба ёроол, нуурын хурдас тал – нуурын хэв төрх нь сайн хадгалагдаж үлдсэн хэрчигдэлгүй дэнж, алюви-пролювийн тал, салхины үйлдлээр үүссэн элсэн хуримтлал бүхий тал – салхины үйлдлээр үүссэн элсэн хуримлал бүхий тал зонхилсон геоморфологийн тогтоцтой байна. Нутгийн ихэнх хэсгээр 1000-1400 метрийн үнэмлэхүй өндөртэй бадрах болон аман ус багийн зүүн урьд хэсгүүдээр ерөнхийдөө өндөршилт ихтэй 1600 метрээс дээш өргөгдөн тогтсон байна. Ихэвчлэн гадаргуугийн хэвгий 0-6 градусын хооронд байна. Галт уулын үлдэгдэл, эрэглэсэн хажуу, уулс орчимоор 6-12 градусын гадаргуугийн хэвгийтэй байна.

Зураг 19. Геоморфологийн тогтоц

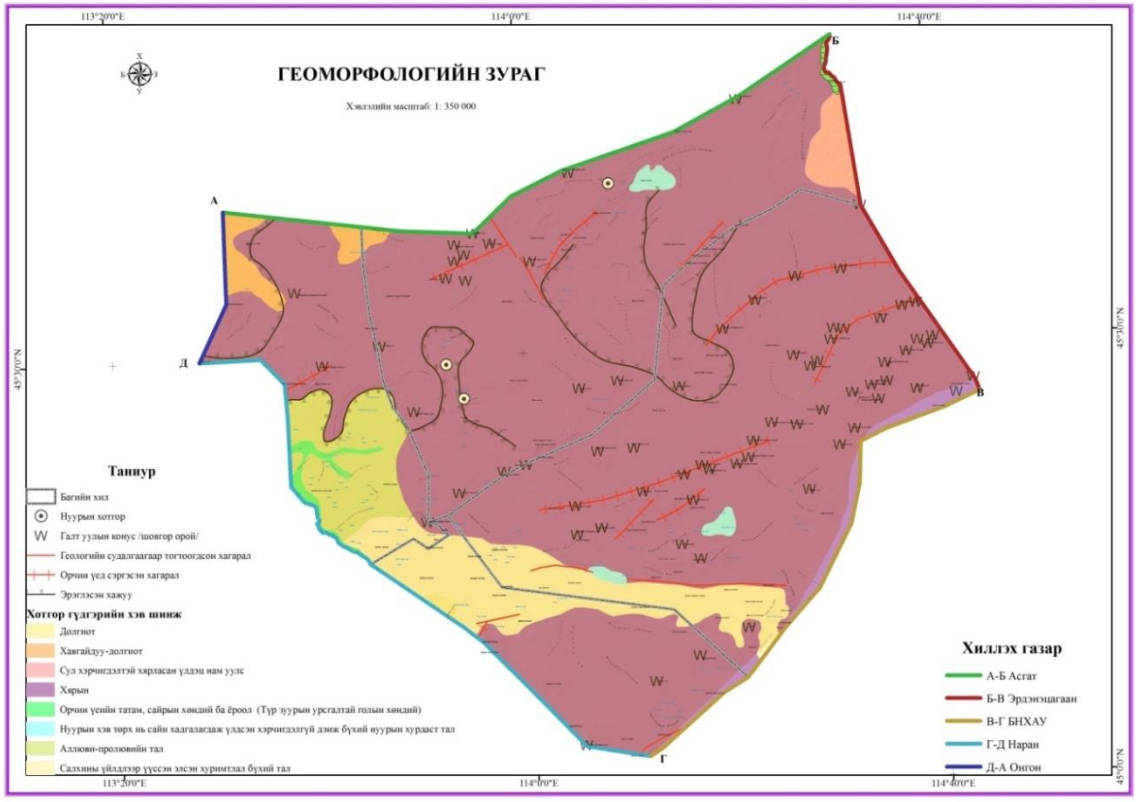

2.7.3. Газар чичирхийлэл

Сумын нийт нутаг дэвсгэрийн хэмжээнд 6 баллын газар хөдлөлийн бүсэд орж байна.

Зураг 20. Газар хөдлөлтийн мужлалын зураг

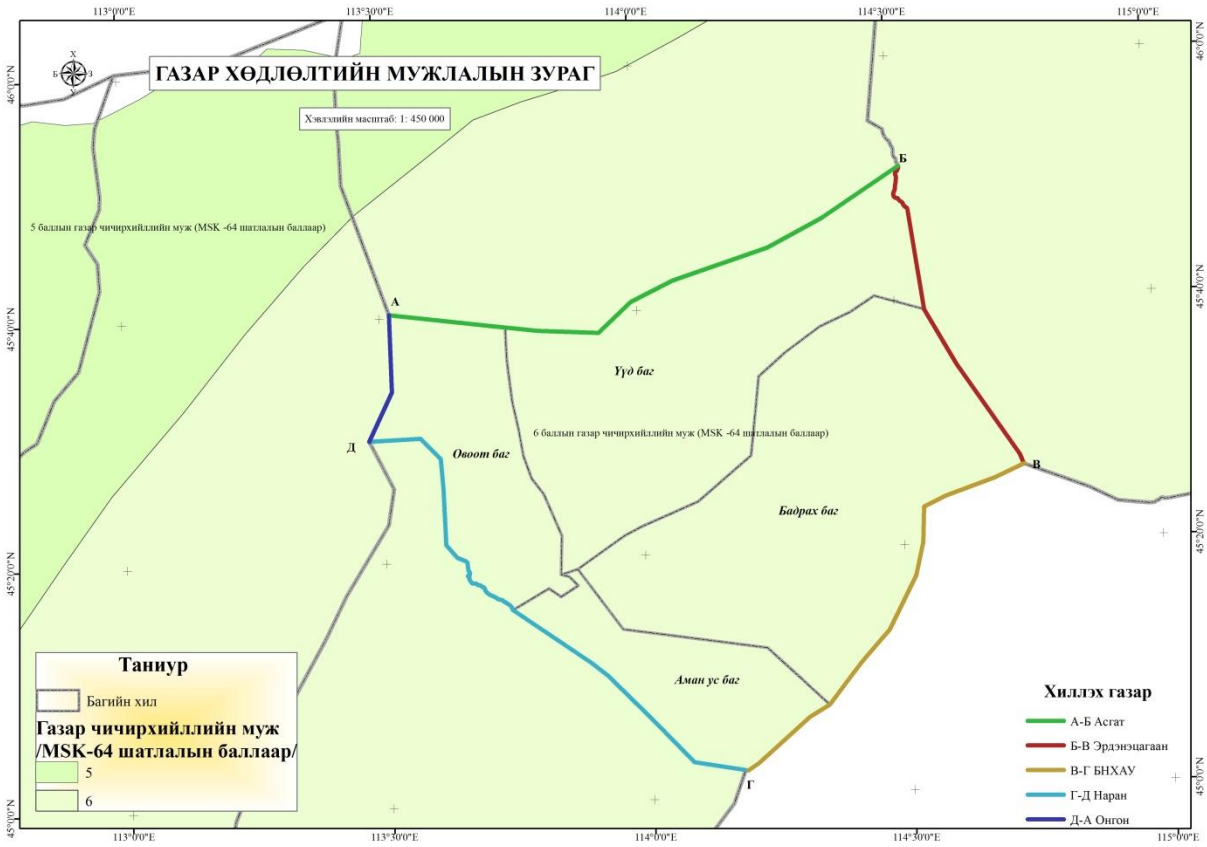

2.7.4. Гидрогеологийн нөхцөл болон цэвдгийн тархалт

Сүхбаатар аймгийн Дарьганга сум нь гидрогеологийн өмнөд системийн Дорноговь болон сүүж нуурын ай савд багтдаг. Дарьганга сумын нутаг нь биеэ даасан намхан уулс, жигд үргэлжилсэн толгодоос болон тэдгээрийн намсаж доошилсон хэсэг болох тал хөндийгөөс ээлжлэн тогтсон бөгөөд Дорноговийн ай савын зүүн урд үзүүрийн хамгийн өндөр цэг болдог далайн түвшнээс дээш 1778 м өргөгдсөн Шилийн богд уул, 1348.8 м үнэмлэхүй өндөртэй Дарь уул буюу Алтан овоо уул зэрэг байгалийн өвөрмөц, түүх дурсгалт тогтоцуудтай. Дарьганга сумын төвийн өмнөт талын жигүүрт зүүн урд талаасаа хойш чиглэлд олон арван км сунаж тогтсон “Онгон-Молцог” хэмээх элсэн манхан нуруу байдаг. Энэхүү элсэн манхан нурууны өргөний хэмжээ дунджаар 10 орчим км байна. Бүс нутгийн зарим хэсэгт шинэ болон дунд төрмөлийн үеийн (кайнозой-мезозойн) сөнөсөн галт уулсын бүс нилээд элбэг байдаг тул гадрагын хэв шинж ихэнхи тохиолдолд огцом өөрчлөгдөж ихээхэн хэрчигдэлд орсон байна /зураг 20/.

Усзүйн гадаргын сүлжээний хувьд Мэнэнгийн талын сав, Галба-үүш-Долоодын говийн сав газруудад хамаарагдах ба томоохон гол мөрөн байхгүй, харин бэсрэг ил задгай гадаргын урсац, булаг шанд, жижиг нуур харьцангуй элбэг тохиолддог. Тухайлбал Дарьганга сумын төвийн орчимд газрын доорх усны илрэл болсон-Дагшин, Өргөн, Их, Тал, Ар, Хамар зэрэг цэнгэг булгууд, Алтан Овоо уулын баруун урд бэлд Дуут, Зэгст хэмээх харьцангуй шорвог устай нуурууд тус тус байдаг. Тэдгээр нуурыг Дагшин булгаас эх авсан гадаргын бэсрэг ил задгай урсац тэжээхээс гадна манхан элсэнд бүрлдэн бий болдог конденсацийн газрын доорх усны алсын урсацаар тэжээгдэх боломжийн нөхцөлтэй.

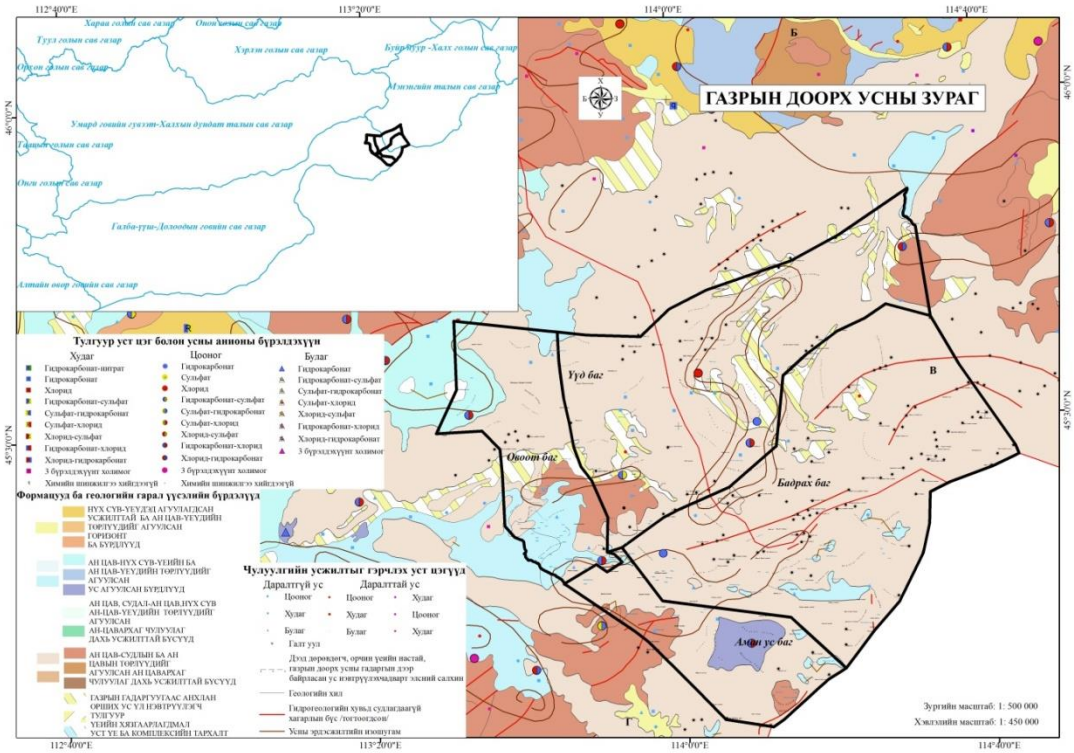

Сумын төвийн өмнөт хэсгээр зүүн урдаасаа баруун хойшоо сунаж тогтсон 10 км орчим өргөнтэй элсэн манхан нурууны хойт хаяагаар дээр дурьдсан олон тооны булгууд гарч байгаа ба тэдээгрийн элсэн манханы дотор үүсэж хуримтлагдсан газрын доорх усны алсын урсац тэжээдэг. Элсэн манханы хойт хаяа орчмын зурвас хэсэг нь газрын доорх усны хөлийн бүс болж байна. Сэвхүүл элсын уст давхраас нь чөлөөт гадаргатай нүх сүв давхаргын ус агуулсан байх бөгөөд энэхүү уст давхраас элсэн манхануудын хоорондох хотгорт 1-10 м гүнд илрэх ба сэвхүүлс элсний булгуудын өнгөрөлт 0.1-1л/с-ийн хооронд зонхилж өөрчлөгдөх боловч зарим тохиолдолд 4-80 л/с хүрдэг. Сэвхүүл элс доторх газрын доорх ус 0.2-0.6 г/л эрдэсжилтэй, гидрокарбонат, гидрокарбонат-сульфат, гидрокарбонат-хлорид, натри, натри-кальци, кальци-магнийн найрлагатай. Зарим уст цэгүүдэд нитрит төмөр илэрдэг.

Цэвдгийн тархалт: олон жилийн цэвдэг чулуулаг тохиолдлын маягаар тархсан байхан бадрах болон аман ус багуудын нутаг тааралдана. Бусад хэсгээр улирлын цэвдэг чулуулаг үүсэх бүслүүрт хэсэг зонхилсон байна. Олон жилийн цэвдэгт бөөргүүд ба цэвдэгт сондуулууд бадрах багийн нутагт зарим хэсгүүдэд тааралдана. /Зураг - 21/

Хүснэгт 20. Сумын олон жилийн цэвдэгийн тархалт

Д/д	Цэвдгийн тархалт	Талбай, га	Эзлэх хувь, %
1	Олон жилийн цэвдэг чулуулаг тохиолдлын тархалт	300521.7	62.52
2	Улирлын цэвдэг чулуулаг үүсдэг бүслүүр	180124.65	37.48

Зураг 21. Цэвдгийн тархалтын зураг

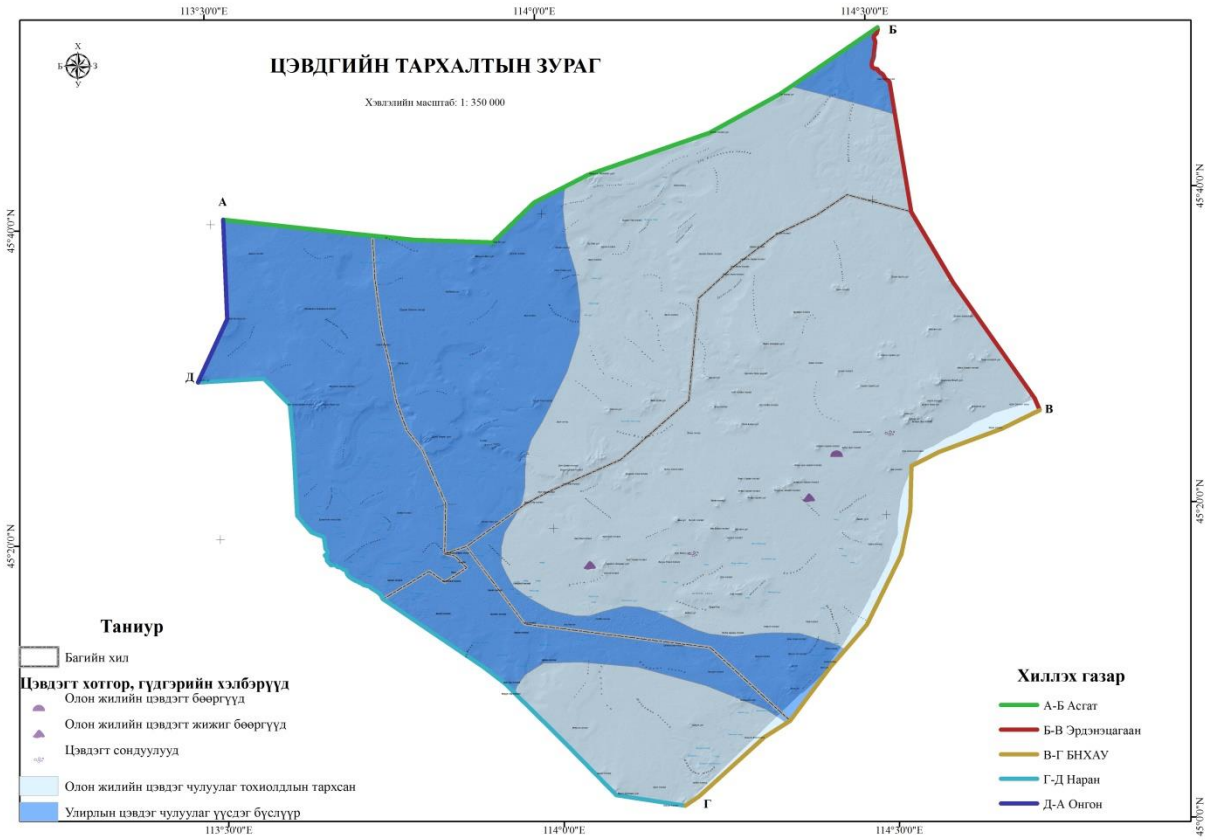

III. НИЙГЭМ, ЭДИЙН ЗАСГИЙН НӨХЦӨЛ

3.1.1. Түүхэн хөгжлийн тойм.

Манжийн хаанаас 1696 онд явуулсан өөрчлөлтөөр өөрийн 5 гар хожим нь Дарьганга хошуу гэж нэрлэгдэх болж, мал сүргийг төвлөрүүлснээр Дарьганга хэмээх сүрэгчин хошуу бий болсон байна. 1924 оноос эхлэн Дарьгангын сүргийн хуучин 5 гарыг өөрчлөн засаг захиргааны дотоод зохион байгуулалт хийж, Дарьганга уулын хошууг 18 сумын бүрэлдэхүүнтэйгээр байгуулж, нутгийн дүрмийг баталж гаргажээ. Улсын бага хурлын 1925 оны 5 дугаар тогтоолоор Дарьганга хошуу нь 17 багтайгаар Дагшин булаг, Молцог, Нартын уул сумдаас шинээр Дарьганга сум байгуулагджээ.

Угсаатан зүй: Дарьгангачууд нь Сүхбаатар аймгийн нутгийн баруун өмнө хэсгийн 6-н суманд оршин суух бөгөөд анхны нутагласан газар болох Дарь овоо, Ганга нуурын нэрээр Дарьганга гэж нэрлэгдсэн улс юм. Дарьганга хүмүүс нь угтаа 1690-ээд оны сүүлчээр халх Монгол Манжийн захиргаанд орох үест Манжийн хааны төмөр сүргийг адуулгахаар цахар, халх, ойрадаас хүдэр чийрэг мал маллагаанд гаргууд хүмүүсийг татаж халхын Түшээт хан аймгийн говь Мэргэн вангийн хошуу, Сэцэн хан аймгийн хурц вангийн хошууны дунд суулгасан сүрэгчин хүмүүс болно. Эдгээр хүмүүс олон жилийн турш холилдон уусч өөр бусад хэсгийн хүмүүсээс ялгагдах өөрийн соёл буюу хувцас хунар, гоёл чимэглэл, найр хуримын ёс дэг зэрэг эд материал соёлын талаар бага зэргийн өвөрмөц ялгааг бий болгосон учир өөр нэг ястан гэж авч үзэх болжээ.

3.1.2. Хүн амын одоогийн байдал

Тус сум нь 2015 оны байдлаар 2994 хүн ам, 871 өрх айл байгаагаас нийт хүн амын 58.72 хувь нь буюу 1758 хүн сумын төвд, 41.28 хувь буюу 1236 хүн хөдөөд амьдарч байна. Сумын хүн амын нягтшил 0.62 хүн/км.кв байгаа нь Сүхбаатар аймгийн бусад сумуудтай харьцуулахад нягтшил өндөр байна.

Хүснэгт 21. Сумын хүн амын тоо /сүүлийн 3 жилээр/

Хүн амын үзүүлэлт		Хугацаа, оноор										
		2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Сумын нийт хүн ам		**2872**	**2940**	**2913**	**2884**	**2853**	**2883**	**2846**	**2856**	**2852**	**2897**	**2994**
Үүнээс	Сумын төвийн хүн ам							787	1013	1268	1292	1758
	Хөдөөгийн хүн ам							2059	1843	1584	1605	1236
Нийт өрхийн тоо		**763**	**787**	**778**	**803**	**798**	**808**	**792**	**807**	**828**	**844**	**871**
Үүнээс	Төвийн өрх							238	302	382	390	521
	Малчин өрх							554	505	446	454	350

Төрөлт, 1000 хүнд ноогдох							62	63	57	52	74
Нас баралт, 1000 хүнд ноогдох							31	16	20	24	11

Диаграмм 9. Сумын хүн амын тоо, сүүлийн 10 жилээр

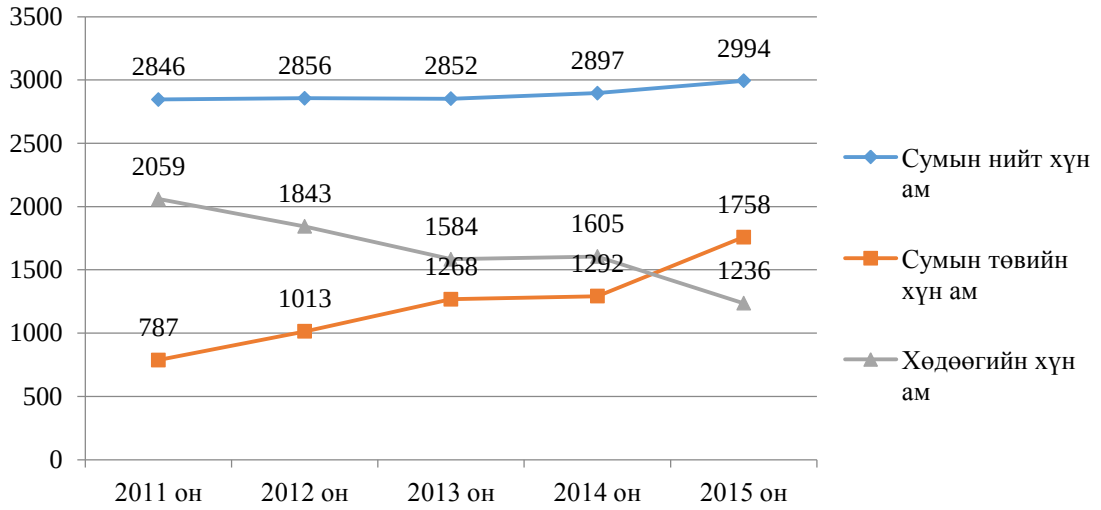

Багуудаар харьцуулж үзэхэд Овоот багийн нутагт сумын төв байрладаг бөгөөд хамгийн их буюу 1113 хүн амтай хэдий ч хүн амын нягтшилаар 1 км.кв талбайд 1.6 хүн ноогдож байна. Харин хамгийн их газар нутгийг хамарсан Бадрах баг 645 хүн амтай, 0.40 хүн/км.кв нягтшилтай байна.

Хүснэгт 22. Сумын хүн амын үзүүлэлт, багуудаар

Багийн нэр	*Хүн амын тоо*	*Хүн амын нягтшил, хүн/км.кв*	*Өрхийн тоо*
1-р баг, Үүд	645	0.40	177
2-р баг, Бадрах	703	0.36	190
3-р баг, Аман-Ус	533	0.95	160
4-р баг, Овоот	1113	1.60	344
Сумын нийт	2994	0.62	871

Диаграмм 10. Сумын хүн ам, өрхийн тоо, багуудаар

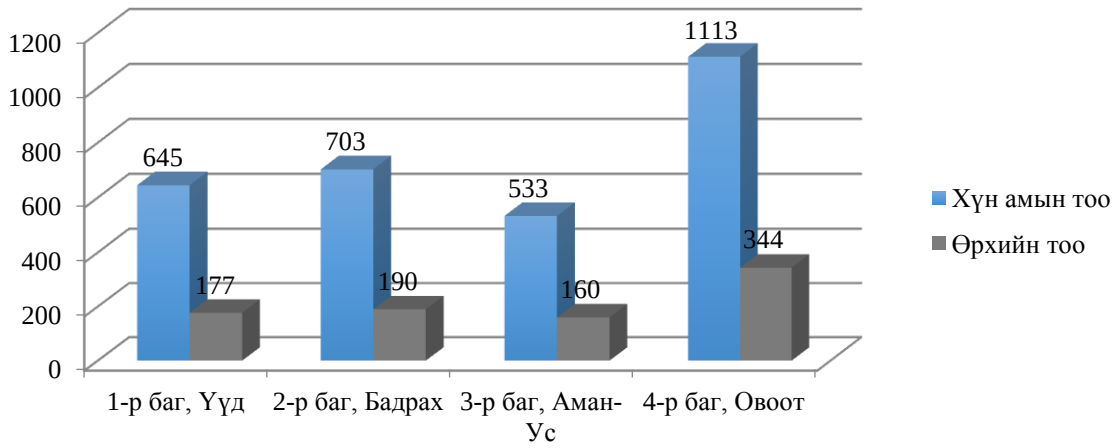

3.1.3. Мал, аж ахуйн судалгаа

Сумын хэмжээгээр нийт 38227 толгой мал байгаагаас 42.13 хувийг хонь, 29.80 хувийг ямаа, 12.85 хувийг үхэр, 15.16 хувийг адуу, үлдсэн 0.06 хувийг тэмээ эзэлж байна.

Хүснэгт 23. Сумын малын тоо, төрлөөр, 2015 он

Баг/хороо	Бүгд	Адуу	Үхэр	Тэмээ	Хонь	Ямаа
1-р баг, Үүд	5 527	690	705	5	2 515	1 612
2-р баг, Бадрах	4 540	900	337	4	1 863	1 436
3-р баг, Аман-Ус	5 369	864	731	10	1 930	1 834
4-р баг, Овоот	22791	3342	3138	4	9797	6510
Сумын нийт	**38 227**	**5 796**	**4 911**	**23**	**16 105**	**11 392**

Сүргийн бүтцийн хувьд ямааны эзлэх хувь 29,8 хувьтай байгаа нь тохиромжтой үзүүлэлт бөгөөд цаашид уг бүтцийг хэвээр нь хадгалах шаардлагатай болно.

Диаграмм 11. Сумын малын тоо, багаар

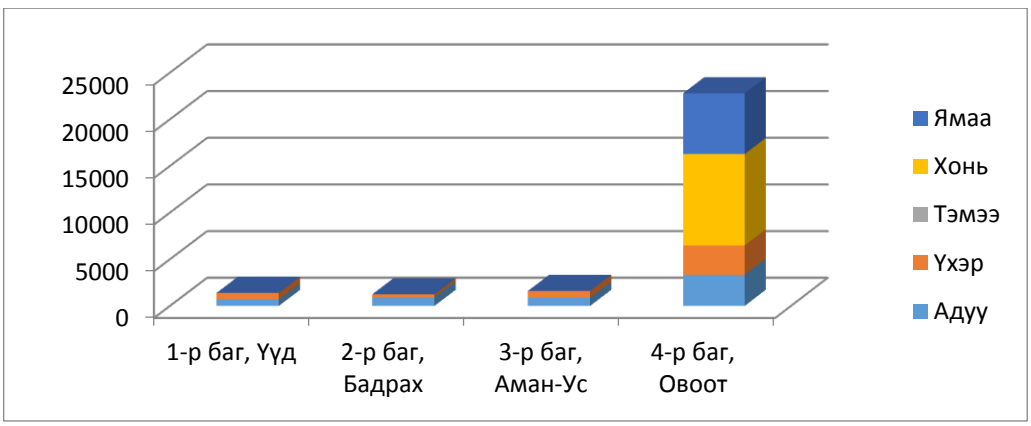

Хүснэгт 27 . Сумын малын тооны өөрчлөлт, сүүлийн 10 жилээр

Мал төрөл	2006 он	2007 он	2008 он	2009 он	2010 он	2011 он	2012 он	2013 он	2014 он	2015 он
Адуу	12680	10834	8975	9254	11324	12737	13537	14455	16614	18275
Тэмээ	513	414	353	367	432	452	373	299	240	241
Үхэр	10815	9234	8689	9479	12484	12321	13218	14448	15739	17185
Хонь	57504	51935	48676	55732	64638	62447	64983	69105	78815	89021
Ямаа	36464	37184	35630	41359	44885	43314	45087	44301	51250	57954
Сумын нийт	**117976**	**109601**	**102323**	**116191**	**133763**	**131271**	**137198**	**142608**	**162658**	**182676**

Сүүлийн 10 жилийн байдлаар сумын хэмжээнд тэмээний тоо толгой буурч, хонь, ямаа, адуу, үхэрний тоо толгой өссөн байна.

Диаграмм 12. Сумын малын тооны өсөлт, төрлөөр

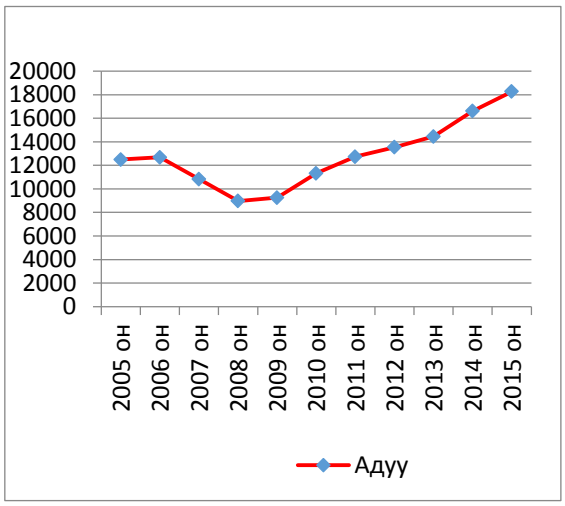

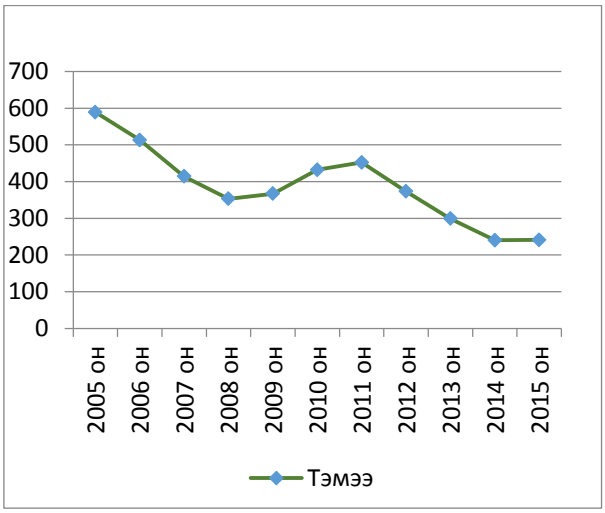

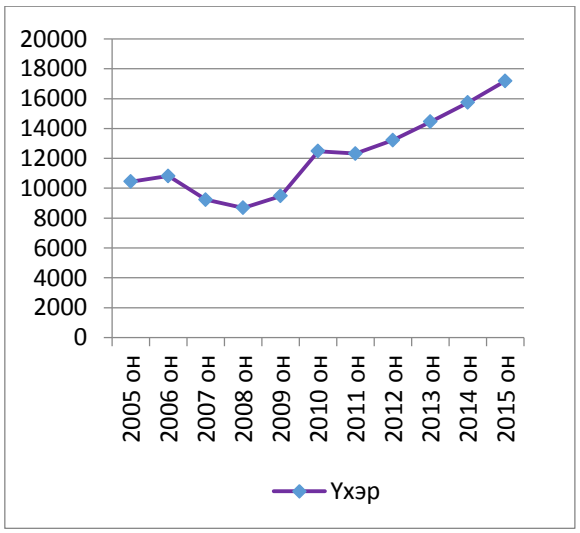

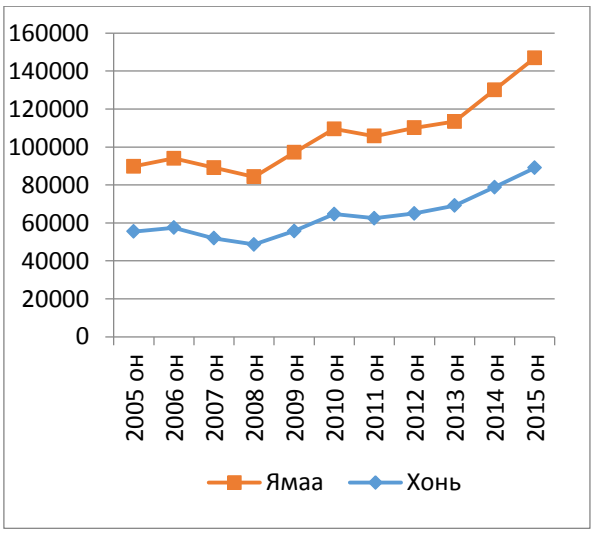

IV. ГАЗАР, БАЙГАЛИЙН НӨӨЦ ЭДЭЛБЭРИЙН ӨНӨӨГИЙН БАЙДАЛ

4.1. ГАЗРЫН НЭГДМЭЛ САН

Дарьганга сумын нутаг дэвсгэрийн хилийн цэсийг солбицолжуулах, баталгаажуулах ажлыг 2012 онд Газар дэлхий ХХК гүйцэтгэсэн ба солбицлын тусгагийн зөрүүнээс үүдэн аймаг, сумдын хилийн цэсийн талбайн хэмжээнд өөрчлөлт орж, 0,35 га-аар талбай нь нэмэгдсэнээр одоогийн сумын нийт талбай 480828.93 га болсон.

Хүснэгт 24. Сумын газрын нэгдмэл сангийн ангилалын талбайн зөрүү /га/

Газрын нэгдмэл сангийн үндсэн ангилал	Хөдөө аж ахуйн газар	Хот тосгон бусад суурин газар	Ойн сан бүхий газар	Усны сан бүхий газар	Зам шугам сүлжээний газар	Улсын тусгай хэрэгцээний газар	Нийт
Газрын нэгдмэл сангийн тайлангаар	325931.13	342.57	0.44	911.74	517.32	153126.07	480829.28
Хэмжилтээр	338112.04	148.06	1889.34	1028.74	1468.66	138182.09	480828.93
Зөрүү	-12180.90	194.51	-1888.90	-117.00	-951.35	14943.98	0.35

Сумын нийт талбайн 70.31 хувь буюу 338112.0 га нь хөдөө аж ахуйн газар, 0.03 хувь буюу 148.06 га талбайг хот тосгон бусад суурин газар, 0.3 хувь буюу 1468.66 га талбайг зам, шугам сүлжээний газар бүхий газар, 0.39 хувь буюу 1889.34 га талбайг ойн сан бүхий газар, 0.21 хувь буюу 1028.74 га талбайг усан сан бүхий газар тус тус эзэлж байна.

Диаграмм 13. Дарьганга сумын газрын нэгдмэл сангийн ангилал

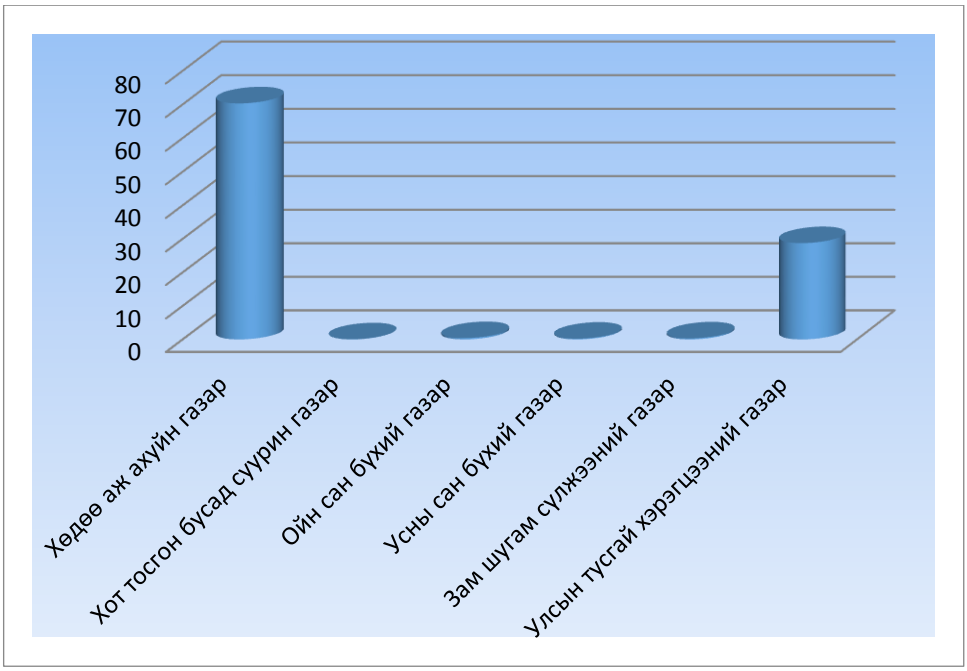

Зураг 22. Газар нэгдмэл сангийн зураг

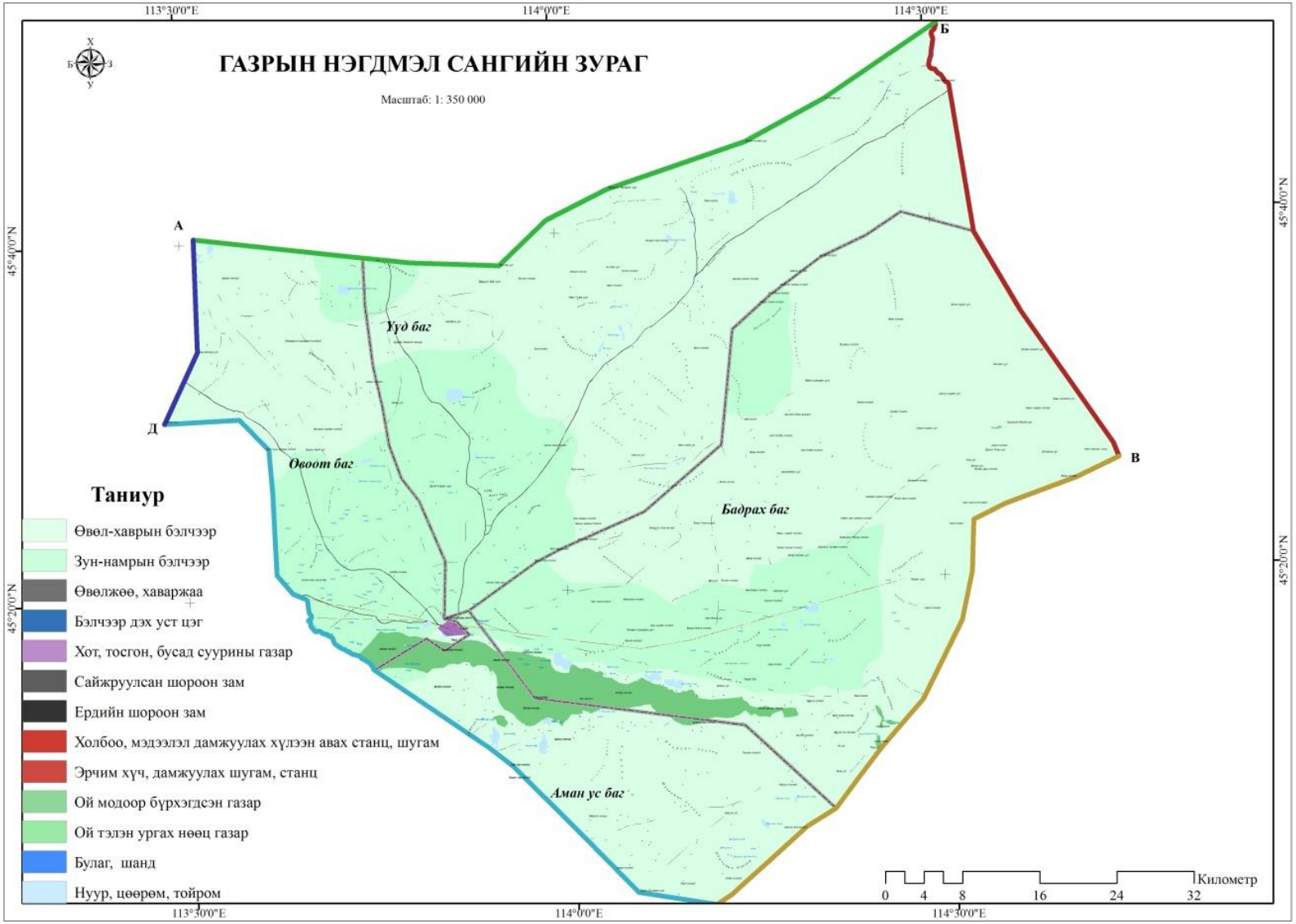

4.2. СУМЫН ГАЗАР АШИГЛАЛТЫН ОДООГИЙН БАЙДАЛ

Дарьганга сум нь уламжлалт бэлчээрийн мал аж ахуй эрхлэлт зонхилдог учир нийт нутаг дэвсгэрийн 95.99 хувийг бэлчээрийн зориулалтаар ашиглаж байна.

Хүснэгт 25. Сумын газар ашиглалтын талбай

Үндсэн ангилал	Ангиллын түвшин 1	Ангиллын түвшин 2 /ашиглалтын зориулалт/	Талбайн хэмжээ /га/	Нийт талбайд эзлэх хувь
Хөдөө аж ахуйн газар	Бэлчээр	өвөл-хаврын	339688.03	70.646
		зун-намрын	121921.66	25.357
	ХАА-н барилга, байгууламжийн газар	өвөлжөө, хаваржаа	268.73	0.056
		бэлчээр дэх уст цэг	49.02	0.010
Хот, тосгон, бусад суурины газар			309.26	0.064
Зам, шугам сүлжээний газар	Авто замын газар	сайжруулсан шороон зам	1043.89	0.217
		ердийн шороон зам	417.79	0.087
	Шугам, сүлжээний газар	холбоо, мэдээлэл дамжуулах хүлээн авах станц, шугам	124.05	0.026
		эрчим хүч, дамжуулах шугам, станц	31.78	0.0066
Ойн сан бүхий газар	Ой модоор бүрхэгдсэн газар	ой модоор бүрхэгдсэн	14966.47	3.113
	Ой модоор бүрхэгдээгүй газар	ой тэлэн ургах нөөц газар	1.47	0.0003063
Усны сан бүхий газар	Булаг	Булаг	0.25	0.0000529
	Нуур	Нуур	2006.52	0.417
Сумын нийт			480828.93	100.000

Зураг 23. Одоогийн газар ашиглалтын зураг

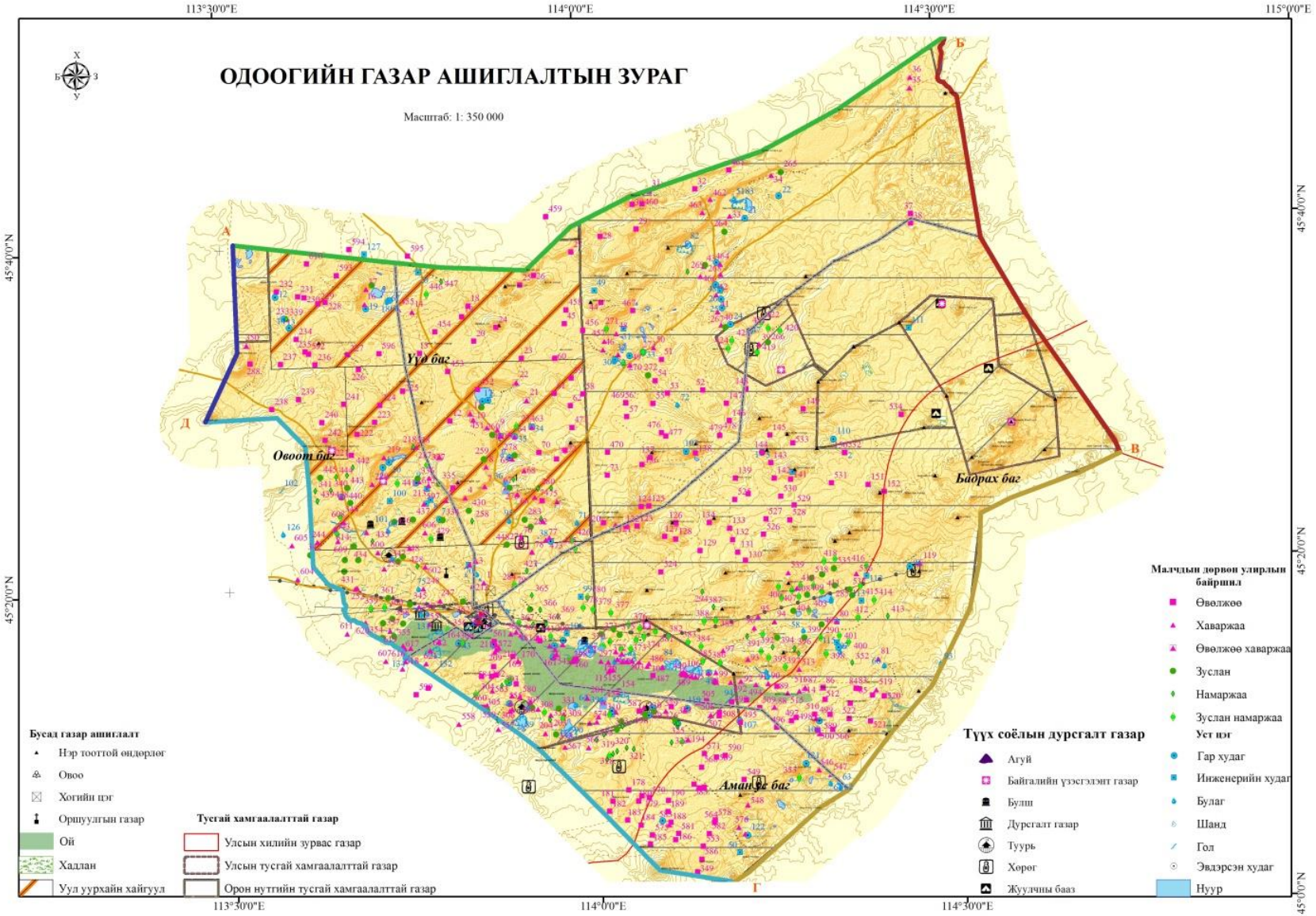

4.2.1. Бэлчээр ашиглалт

Сумын хэмжээгээр нийт 588 өвөлжөө, хаваржаа, зуслан, намаржаа байгаагаас 123 нь 2 улирал, 465 нь 1 улирлаар ашиглагдаж байна. /Зураг 25/

Хүснэгт 26. Өвөлжөө, хаваржааны тоо.

Баг	Талбай, га	Бэлчээр
Үүд баг	43285.31	Өвлийн бэлчээр
	21821.55	Өвөл, хаврын бэлчээр
	54199.97	Хаврын бэлчээр
	37372.43	Хавар, намар, зуны бэлчээр
Бадрах баг	136254.79	Өвлийн бэлчээр
	50393.16	Зун, намрын бэлчээр
	10068.98	Өвөл, хаврын бэлчээр
Аман ус баг	33408.54	Өвлийн бэлчээр
	20362.77	Хаврын бэлчээр
Овоот баг	34851.89	Өвлийн бэлчээр
	38021.84	Хавар, намар, зуны бэлчээр

Сумын хэмжээнд уламжлалт мал аж ахуй эрхэлдэг бөгөөд малын төрлүүдээс хонийг голчлон өсгөж байгаа нь бэлчээрийг эрчимжсэн хэлбэрээр бус улирлын аясыг даган нүүдэллэх маягаар зохицуулалттай ба зохицуулалтгүй ашиглах аргыг хэрэглэж байгаа нь судалгаагаар илэрч байна.

Зураг 24. Малчдын дөрвөн улирлын байршлын зураг

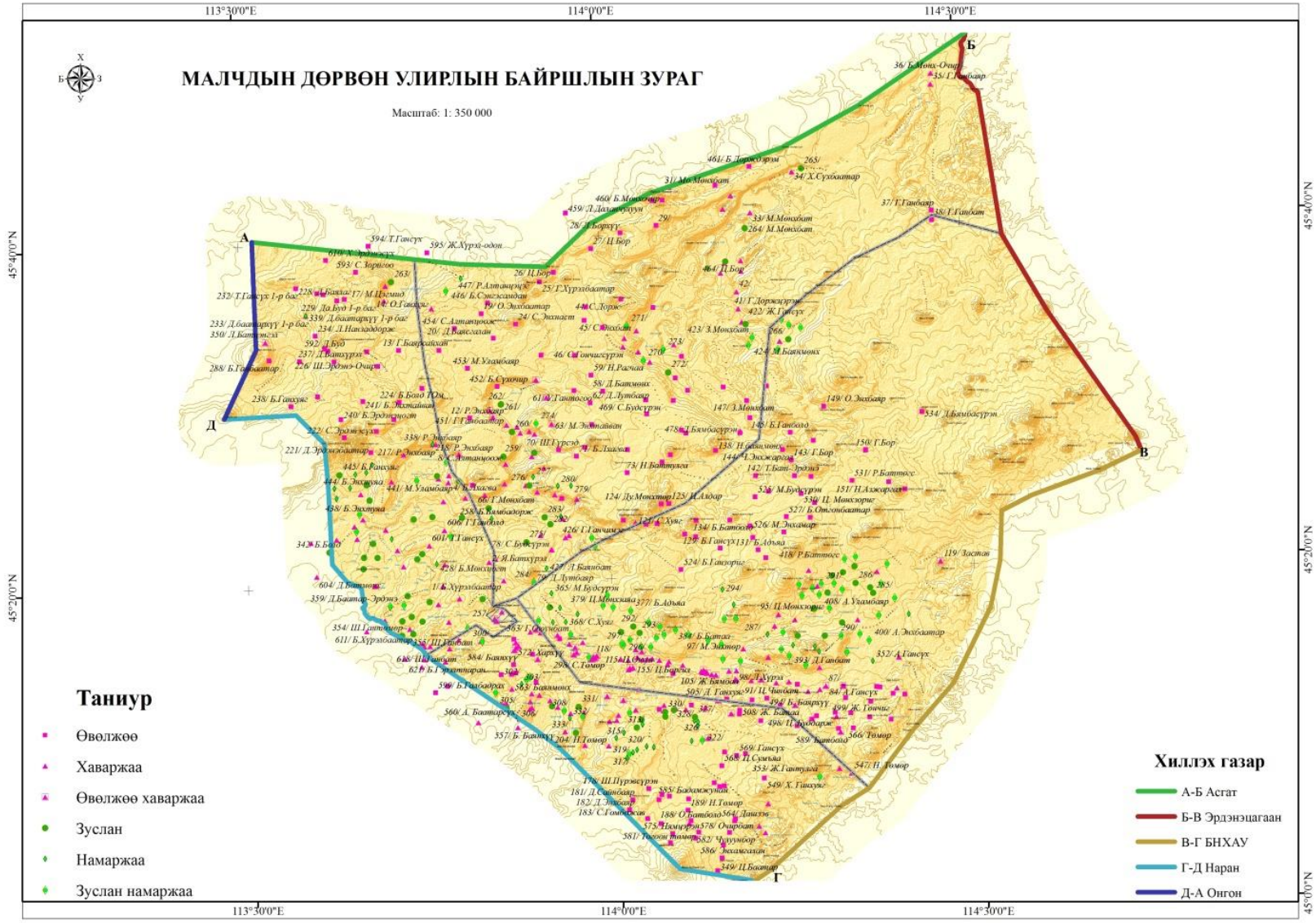

Хуудас 68

4.2.2. Бэлчээрийн даац

Сумын хэмжээгээр Овоот багийн бэлчээрийн даац 2 дахин, Аман-Ус багийн бэлчээрийн даац 1 дахин хэтэрсэн бөгөөд Үүд, Бадрах багийн бэлчээрийн даац хэтрээгүй байна.

Хүснэгт 27. Сумын бэлчээрийн даац, багаар

Багийн нэр	*Малын тоо /хонин толгой/*	*Талбай /га/*	*Га-ийн ургац /цн/*	*Тэжээлийн нөөц, цн*	*Жилд идэх өвс /цн/*	*Багтаамж /хонин толгой/*	*Даац /хувь/*
1-р баг, Үүд	49,130	159465.6	4.71	751083.2	6	125180.5	94.10
2-р баг, Бадрах	51,541	195914.4	4.69	918838.7	6	153139.8	81.17
3-р баг, Аман-Ус	31,871	56010.17	4.94	276690.2	6	46115.04	188.90
4-р баг, Овоот	50,134	69438.49	4.42	306918.1	6	51153.02	207.63

Зураг 25. Бэлчээрийн даацын зураг /багаар/

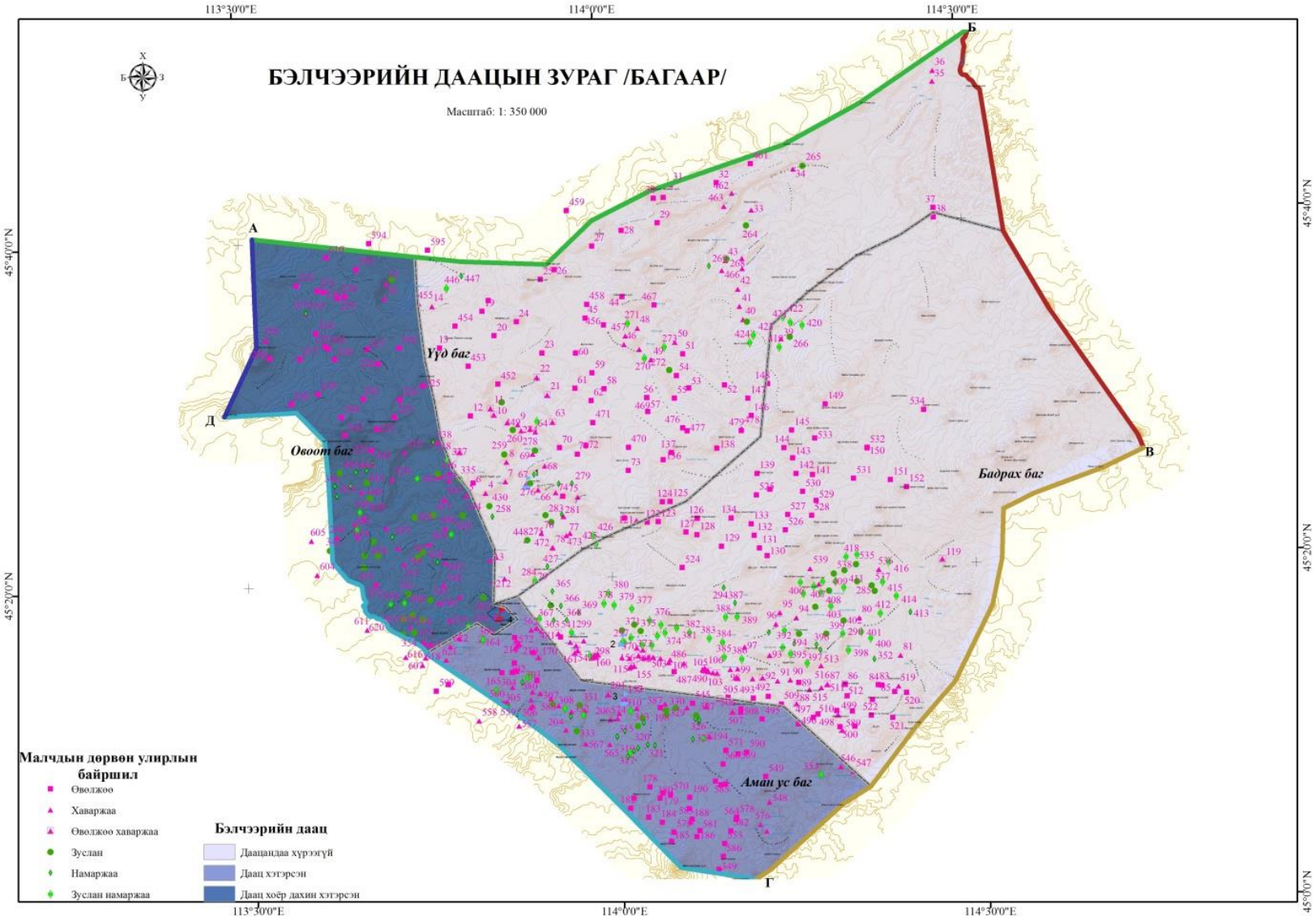

4.2.3. Хадлангийн газрын ашиглалт

Тус сумын хувьд малчин өрхүүд өөрсдийн хэрэгцээний хадлангаа 2015 онд Бадрах багийн бэлчээрээс бэлтгэсэн байсаныг Landsat8 хиймэл дагуулын мэдээ ашиглан тодорхойлж зурагт үзүүлсэн бөгөөд баталгаажсан болон тогтоосон хадлангийн талбайгүй бөгөөд малчид бэлчээр орчмын газраасаа хадах буюу худалдан авдаг байна.

Зураг 26. Хадлангийн газрын ашиглалтын зураг

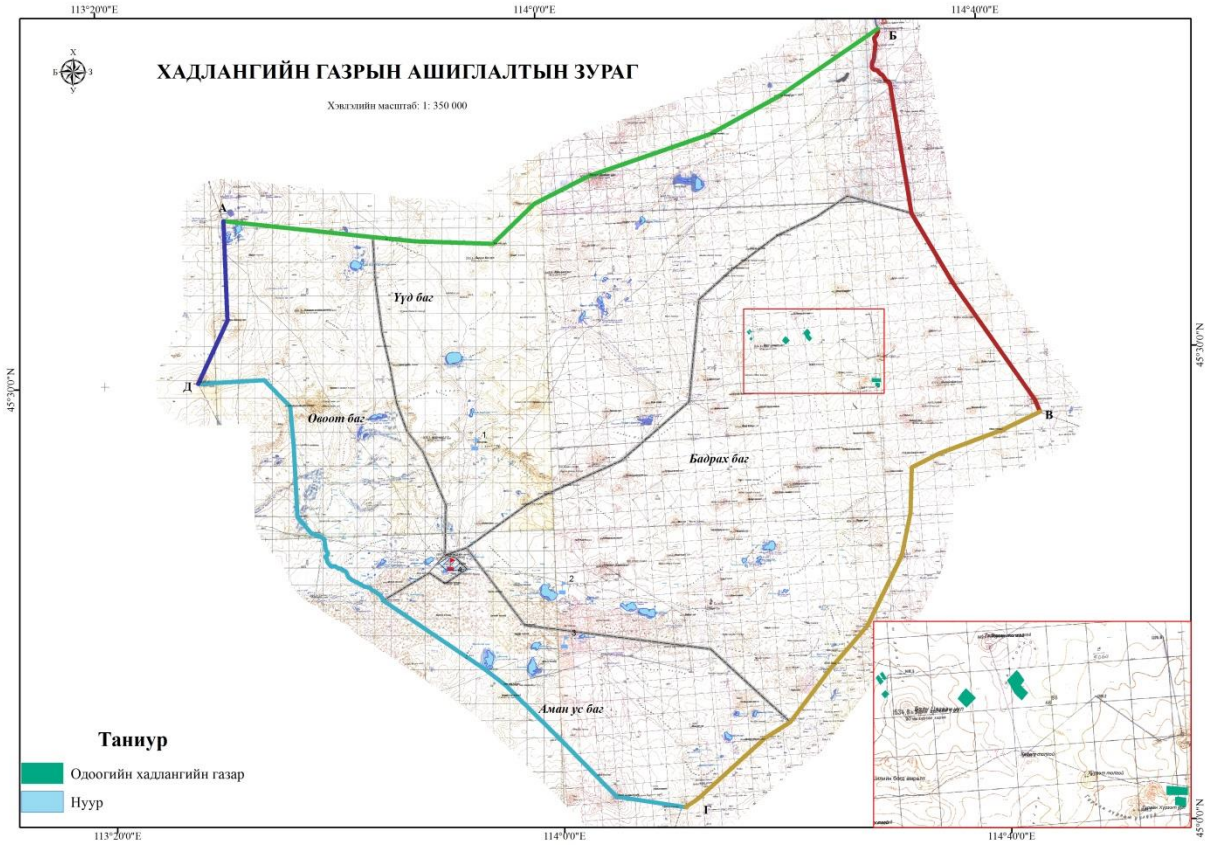

4.2.4. Ойн сан бүхий газрын ашиглалт

Сумын хэмжээнд ойгоор бүрхэгдсэн газар нийт нутгийн 13.46 хувийг эзэлдэг бөгөөд бургас, тармаг хайлаас, торлог зонхилдог.

Хүснэгт 28. Ойн төрөл, талбайгаар

Д/д	Ойн төрөл	Талбай, га
1	Дунд насны бургас	48.43
2	Залуу бургас	424.95
3	Ойжуулсан талбай	1.47
4	Тармаг хайлаас	12972.58
5	Торлог	1545.62

Зураг 27. Ойн төлөв байдлын зураг

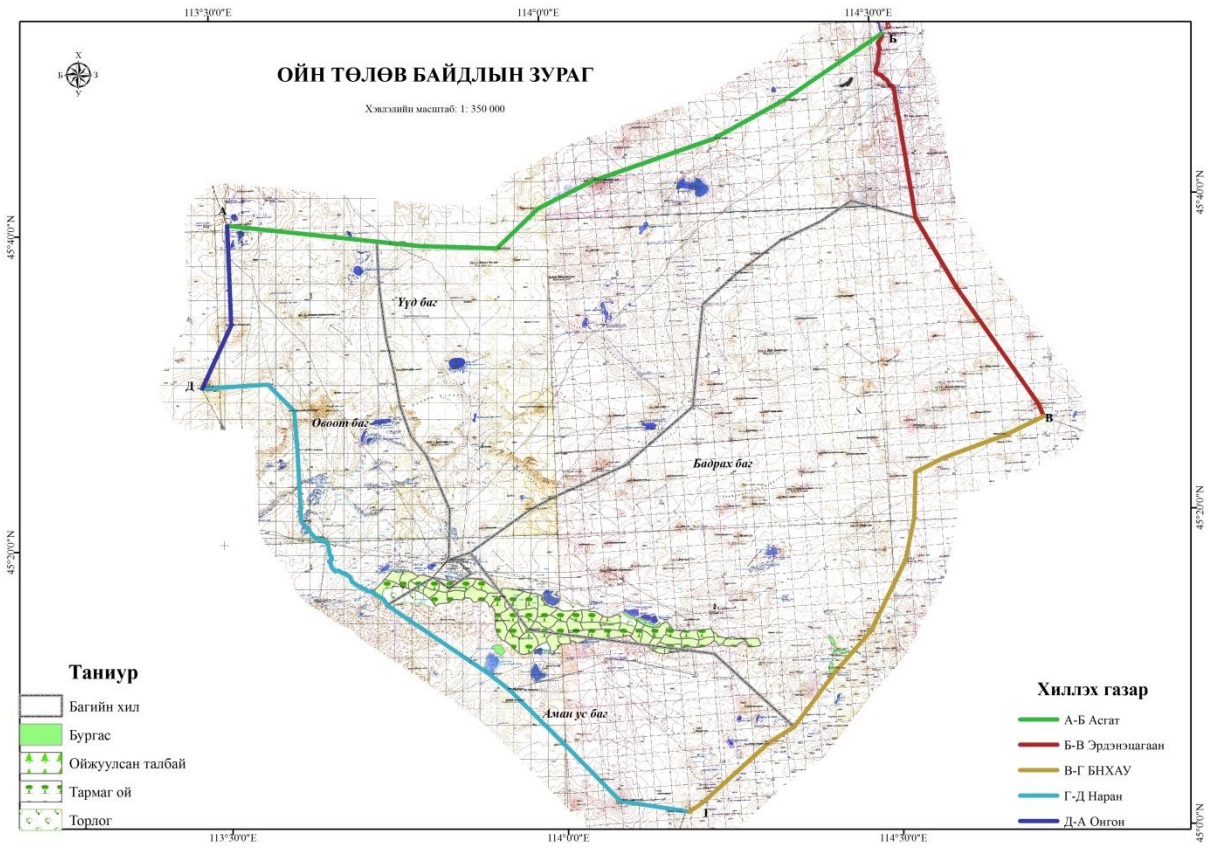

4.2.5. Уул уурхайн ашиглалт

Сумын хэмжээнд 2 хайгуулын талбай байгаа бөгөөд уг талбай нь Үүд, Овоот багийн нутаг Шүүт, Дунд Нарт хайгуулын талбай байна. Уг талбай нь хэмжээ 93793.74 га байна.

Хүснэгт 29. Хайгуулын талбайн мэдээлэл

Д/д	Газрын нэр	Гэрчилгээ олгосон хугацаа	Зөвшөөрөл дуусах хугацаа	Талбай, га
1	Шүүт	7/22/2008	7/22/2017	38364.52
2	Дунд нарт	8/18/2008	8/18/2017	55429.22

Зураг 28. Уул уурхайн ашиглалтын зураг

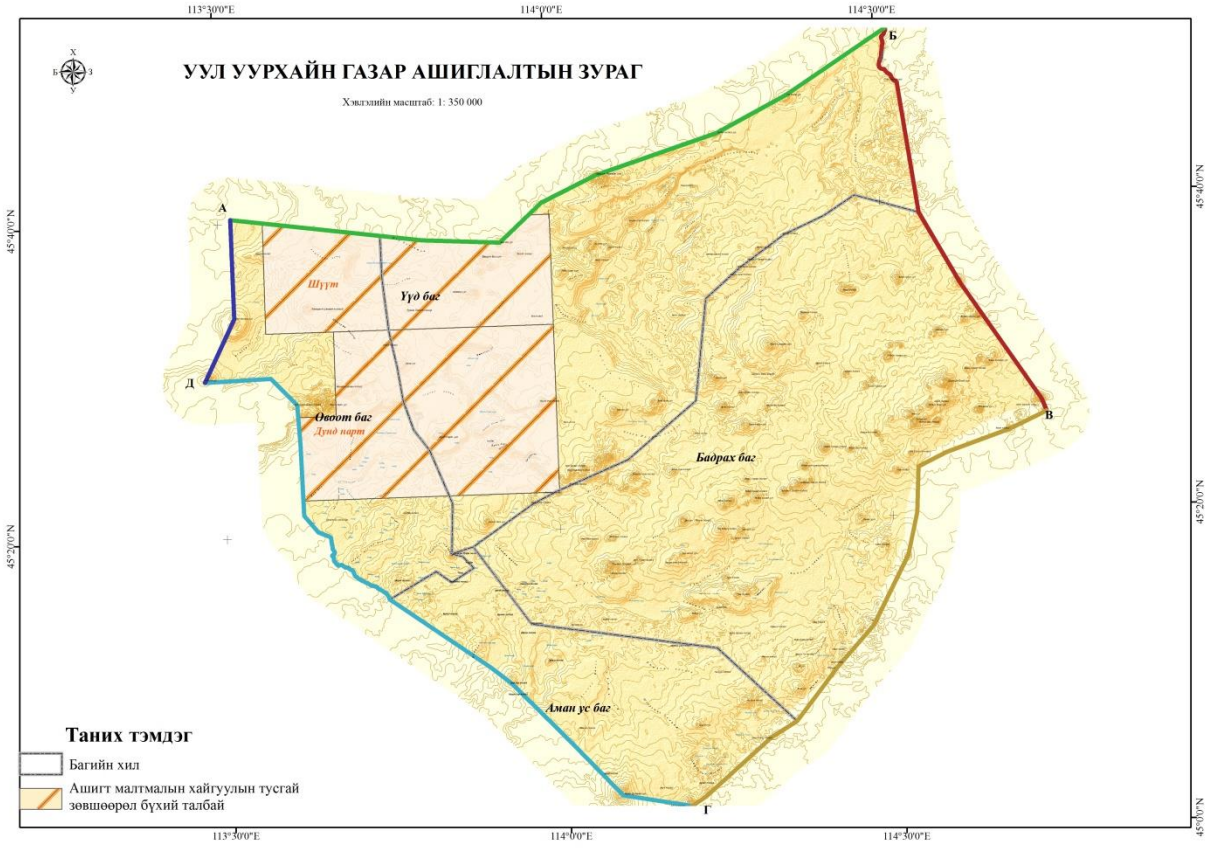

4.2.6. Аялал жуулчлалын газрын ашиглалт

Сумын хэмжээнд зөвшөөрөлтэй 6 аялал жуулчлалын бааз үйл ажиллагаагаа явуулдаг байна.

Хүснэгт 30. Аялал жуулчлалын баазын мэдээлэл

Д/д	Амралт сувилалын газар	Үйл ажиллагаа эрхлэгчийн нэр	Хүчин чадал	Утас
1	Талын агуй жуулчны бааз	М.Амгалан	60 ор, 1 байшин, 7 гэр	99261659, 96091659, 11812561
2	Шилийн богд жуулчны бааз	Батхүрэл	9 гэр, 39 ор	91033140, 99690976
3	Хөх тэнгэрийн зам жуулчны бааз	Эрдэнэцогт	10 байшин, 3 гэр, 1 хоолон гэр	91912208, 91227927
4	Дагшин булаг жуулчны бааз	Баттөр	3 байшин, 3 гэр, 30 ор	95043299
5	Нью Дарьганга амралтын газар	Буд	6 байшин, 5 гэр	99032208, 91002208
6	Гангар хун жуулчны бааз	Л.Энхцэцэг	10 гэр, 5 байшин	99170299, 96040696

Зураг 29 Аялал жуулчлал, амралт сувиллын байршлын зураг

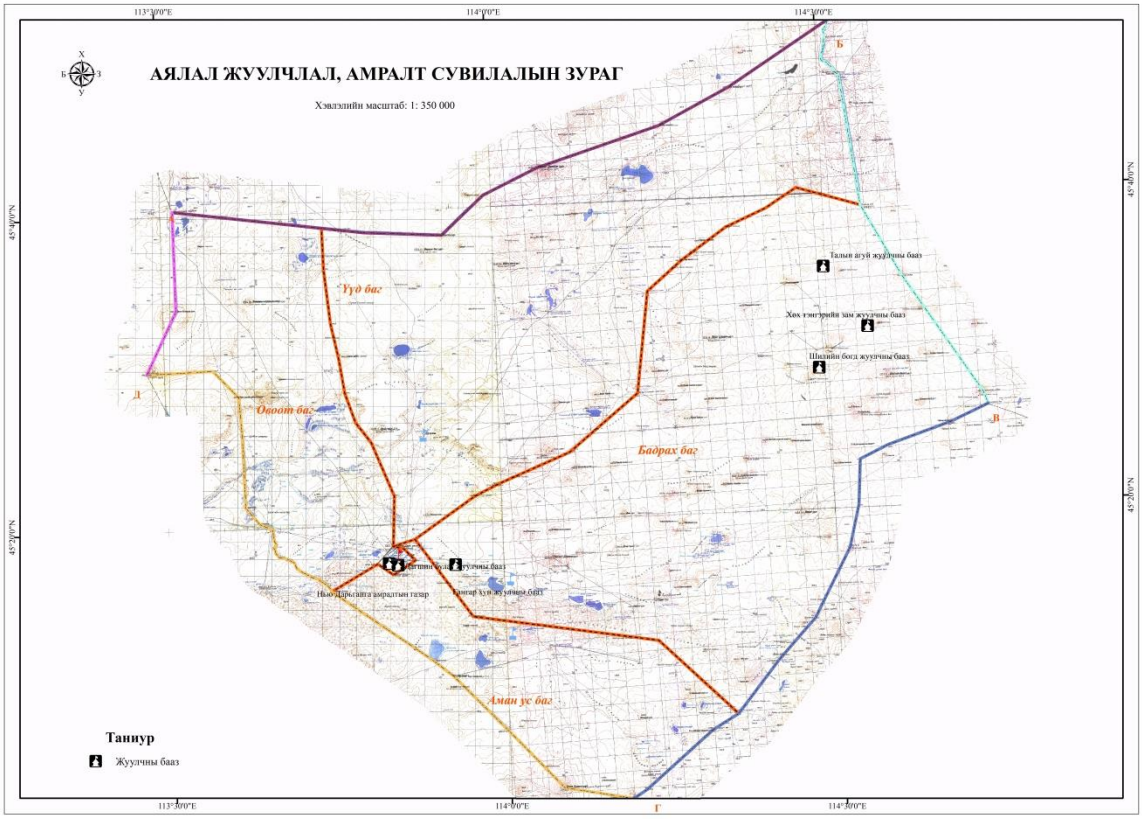

4.3. ГАЗАР БОЛОН БАЙГАЛИЙН НӨӨЦ

4.3.1. Бэлчээрийн газрын чадавхийн болон эдийн засгийн үнэлгээ

Сүхбаатар аймгийн Дарьганга сумын бэлчээрийн чадавхийн зургыг зураглахдаа 2015 оны 8 дугаар сарын 11-ний өдрийн “Ландсат 8” хиймэл дагуулын 2 сценэ мэдээг татаж авч ашигласан болно. Хиймэл дагуулын мэдээнд Erdas Imagine, ENVI програм хангамжийг ашиглан боловсруулалт хийв. Бэлчээрийн чадавхийн байдлаар ангилан зураглахдаа ГХГЗЗГ-ын даргын 2015 оны А/104 тушаалын хавсралтаар батлагдсан “Бэлчээрийн төлөв байдал, өөрчлөлтийн загварыг ашиглах зөвлөмж”-ийн дагуу монгол орны байгалийн бүс, бүслүүр бүрээр ангилсан 25 төрлийн бэлчээрийн ангиллыг ашиглаж, ArcGIS програм хангамжаар зурагласан. /Зураг 30/

Сүхбаатар аймгийн Дарьганга сум нь Монгол орны хуурай хээрийн бүсэд хамаарагдах бөгөөд хөнгөн шавранцар, чулуурхаг, зузаан элсэн зэрэг хөрстэй, уулын бэл хөндий, орой, энгэр, тэгшивтэр тал хөндийн бэлчээр зэрэг 5 төрлийн бэлчээрт хуваагдаж байна. Бэлчээрийн ангиллын талбайн хэмжээг доорхи хүснэгтээр харуулав.

Хүснэгт 31 Бэлчээрийн талбайн хэмжээ ангилал тус бүрээр

№	Бэлчээрийн ангилал	Талбайн хэмжээ /га-аар/
1	Чулуурхаг хөрстэй уулын орой болон энгэр хажуугийн крыловын хялгана-үетэн-алаг өвст бэлчээр	71578.59
2	Хөнгөн шавранцар хөрстэй уулын бэл хөндийн том хялгана-түнгэ-алаг өвст бэлчээр	186546.97
3	Хөнгөн шавранцар хөрстэй уулын бэл хөндийн крыловын хялгана-хазаарт өвст бэлчээр	180670.99
4	Зузаан элсэн хөрстэй тэгшивтэр тал хөндийн харгана-үетэнт бэлчээр	47770.93
5	Хөрсний гүний ус ойрхон дэрст цайдам бүхий бэлчээр	1504.61

Бэлчээрийн чадавхийн зургаас харахад Дарьганга сумын нутаг дэвсгэрийн зүүн хэсгээр чулуурхаг хөрстэй уулын орой болон энгэр хажуугийн крыловын хялгана-үетэн-алаг өвст бэлчээр, төв, зүүн, урд хэсгээр хөнгөн шавранцар хөрстэй уулын бэл хөндийн том хялгана-түнгэ-алаг өвст бэлчээр, баруун хойд, хойд, урд хэсгээрээ хөнгөн шавранцар хөрстэй уулын бэл хөндийн крыловын хялгана-хазаарт өвст бэлчээр, баруун захаараа зузаан элсэн хөрстэй тэгшивтэр тал хөндийн харгана-үетэнт бэлчээр, нууруудын ойр орчимд хөрсний гүний ус ойрхон дэрст цайдам бүхий бэлчээр зонхилж байна.

Зураг 30. Дарьганга сумын бэлчээрийн чадавхийн зураг, 2015 оны байдлаар

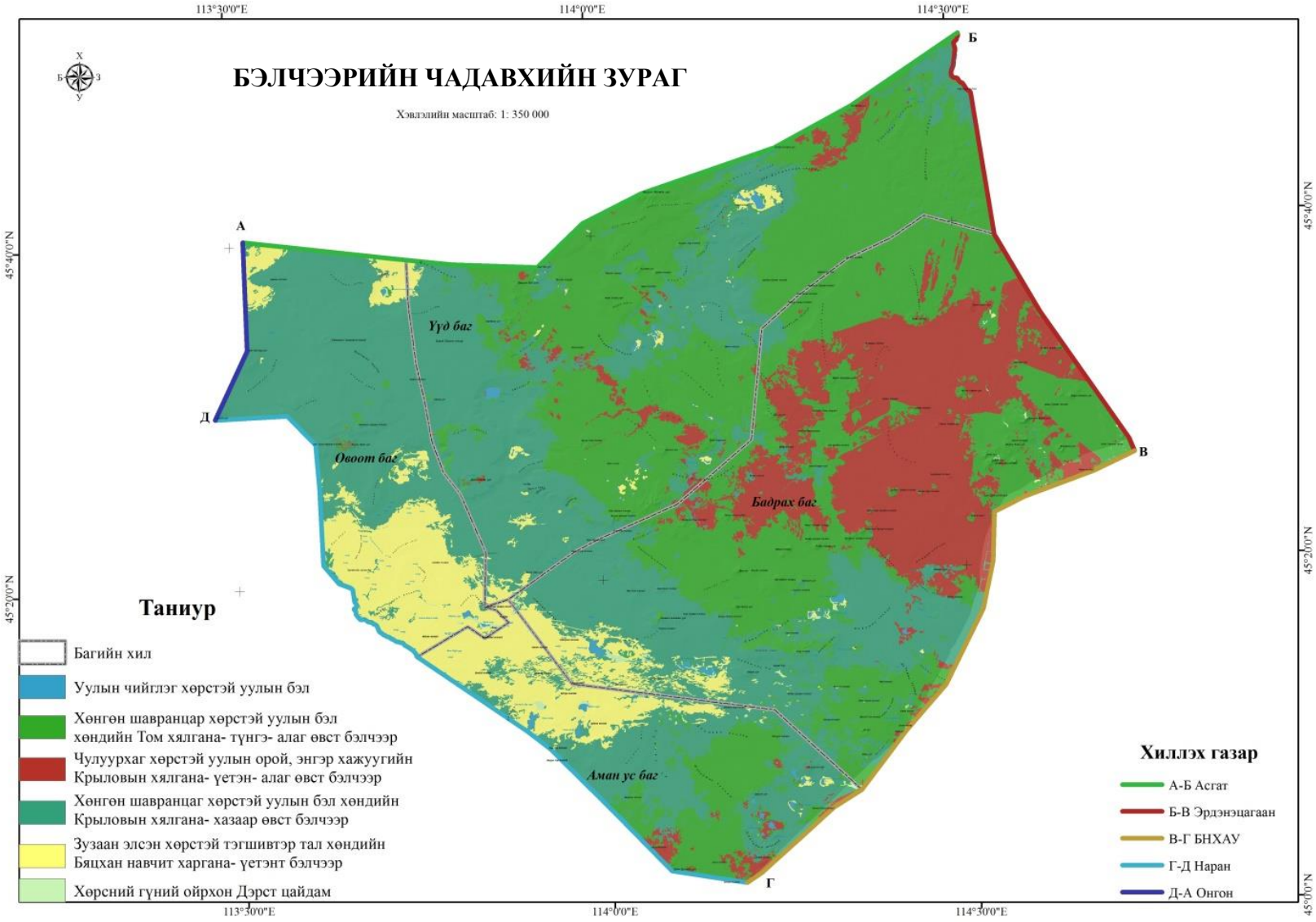

4.3.1.1. Бэлчээрийн газрын экологийн чадавхийн үнэлгээ

ГХГЗЗГ, УЦУОСМХ, ШХА, Ногоон Алт төслөөс хамтран боловсруулсан “Монгол орны бэлчээрийн төлөв байдал, өөрчлөлтийн загварууд, зөвлөмжөөс харахад Дарьганга сумын бэлчээрийн газар нь газрын гадаргын тогтоц, хөрс уур амьсгалын нөхцлөөрөө хуурай хээрийн бүслүүрийн 1) хөнгөн шавранцар хөрстэй уулын бэл хөндийн том хялгана-түнгэ-алаг өвст бэлчээр, 2) хөнгөн шавранцар хөрстэй уулын бэл хөндийн крыловын хялгана-хазаар өвст бэлчээр гэсэн 2 бүлэгт хуваагдаж байна. Үүнд.

1. Хөнгөн шавранцар хөрстэй уулын бэл хөндийн том хялгана-түнгэ-алаг өвст бэлчээр

Энэхүү бэлчээр нь манай оронд д.т.д 661-1300 м өндөр бүхий ухаа гүвээт болон тэгш тал, заримдаа нам уулсын хажуу, бэл хормой, өргөн хөндийгөөр тархана. Энэ төрлийн бэлчээрийн төлөв байдал нь унаган төрхөөсөө нилээд өөрчлөгдсөн том хялганы сэргэлтийг дэмжихийн тулд бутлалтын болон үр боловсрох үеэр бэлчээрийг аль болох чөлөөлөх шаардлагатай. Аль болох хөнгөн ашиглах, ачааллыг бууруулах зорилгоор энгийн хуваарьтай ашиглалтыг нэвтрүүлнэ. (Зураг 31)

Зураг 31. Хөнгөн шавранцар хөрстэй уулын бэл хөндийн том хялгана-түнгэ-алаг өвст бэлчээрийн төлөв байдлын загвар.

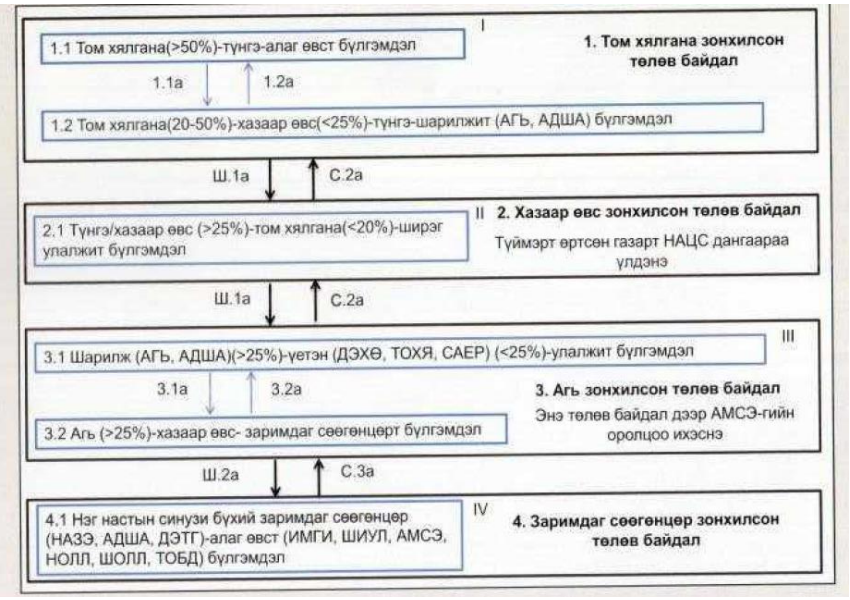

2. Хөнгөн шавранцар хөрстэй уулын бэл хөндийн крыловын хялгана-хазаар өвст бэлчээр

Энэхүү бэлчээр нь Монгол орны хамгийн өргөн тархац бөгөөд ихэнх аймгуудын нутагт тааралдана. Ихэнхдээ уулсын хөндий, бэл хормой, тал газрыг эзлэн орших бөгөөд нам уулс, цав толгодын хажуу, бэл хормойгоор д.т.д 925-1980 м өндөрт тархдаг. Энэ төрлийн бэлчээрийн төлөв байдал нь унаган төрхөөсөө нилээд өөрчлөгдсөн крыловын хялганы сэргэлтийг дэмжихийн тулд 1. Энгийн хуваарьтай ашиглалтыг нэвтрүүлэх, өөрөөр хэлбэл бэлчээрээ 5-7 хэсэгт хувааж шон, чулуун овоо босгох, эсвэл байгалийн таних тэмдэг ашиглан ээлжлэн ашиглах, үүний тулд байнгын хариулга зайлшгүй чухал. Энгийн хуваарьтай ашиглалтыг нэвтрүүлсэнээр бэлчээрийн ачааллыг 10-25 хувиар бууруулах боломжтой. 2. Бутлалтын болон үр боловсрох үеэр бэлчээрийг аль болох чөлөөлөх зорилгоор 2 талбайт сэлгээг нэвтрүүлэх шаардлагатай. 3. Бэлчээрийн хүрэлцээтэй нөхцөлд 1 зуны турш ашиглалтаас чөлөөлөх үр дүнтэй. (Зураг 32).

Зураг 32. Хөнгөн шавранцар хөрстэй уулын бэл хөндийн крыловын хялгана-хазаар өвст бэлчээрийн төлөв байдлын загвар.

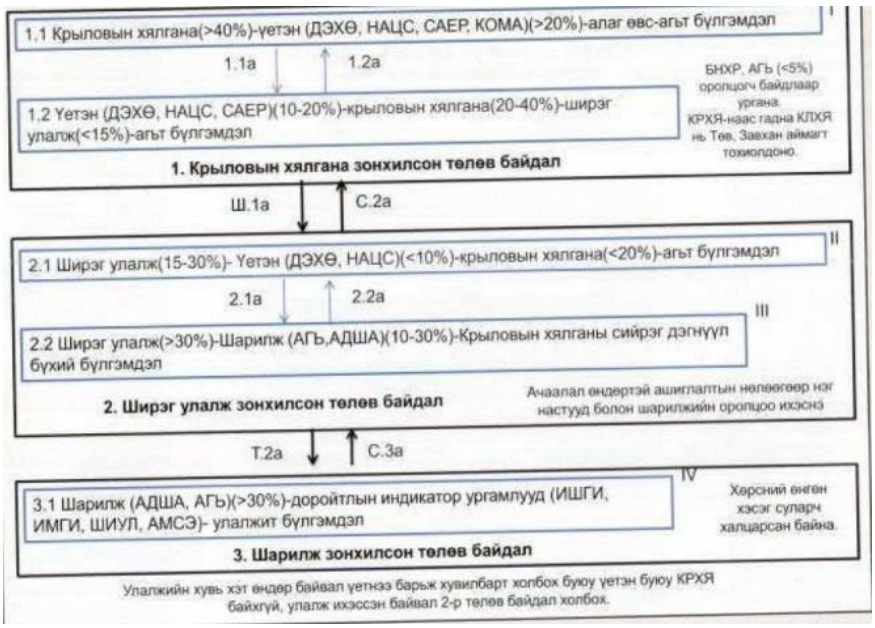

Зураг 33. Дарьганга сумын малын тоог бэлчээрийн даацад харьцуулах нь

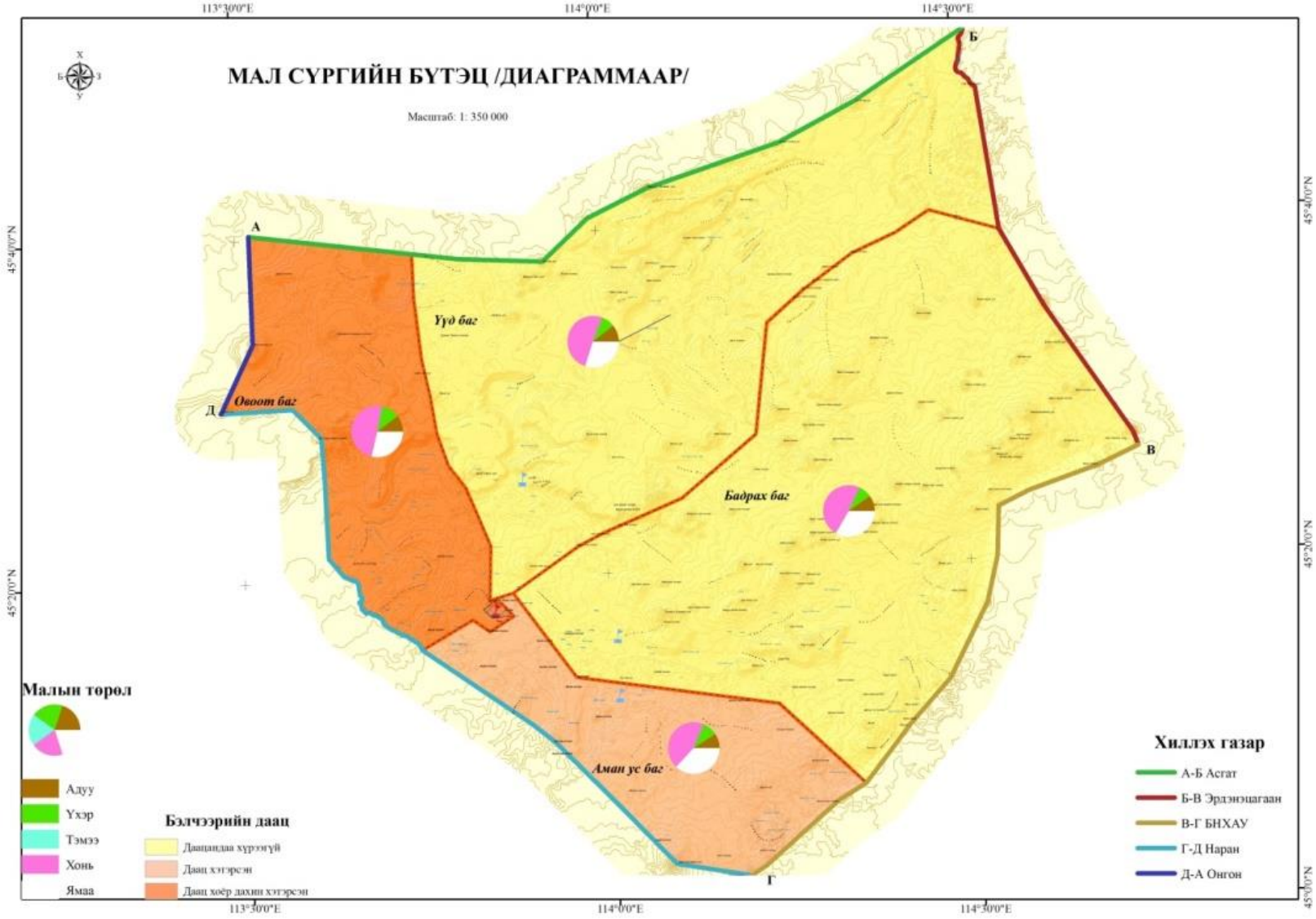

4.3.1.2. Бэлчээрийн газрын эдийн засгийн үнэлгээ тооцох арга зүй

Бэлчээрийн газрын суурь үнэлгээг тооцохын тулд дараах 3 байдлаар үнэлж тооцлоо.

Үүнд:

1. Хөрсийн чанарын үнэлгээ /Хчү/
2. Бэлчээрийн газрын бүтээгч чадавхийн үнэлгээ /БГбчү/
3. МАА үйлдвэрлэлийн бизнес тооцооллын аргаар үнэлсэн үнэлгээ /Окү/

Дээрх 3 үнэлгээгээр бэлчээрийн газрын суурь үнэлгээ/Гсү/ гарах юм.

$$Гсү = Хчү + БГбчү + МААб$$

Нэг. Хөрсийн чанарын үнэлгээ

4.3.1.3. Бэлчээрийн газрын бүтээгч чадавхийн үнэлгээ, бэлчээрийн багтаамжийг тооцох

Хүснэгт 32. Бэлчээрийн газрын жилийн нийт ургац(в)-ыг дараах хүснэгтээр тооцно.

Багийн нэр	Бэлчээрийн талбай /га/	1 га-гийн ургац /цн/	Нийт ургац /цн/
1-р баг, Үүд	159465.8	4.71	751084.1
2-р баг, Бадрах	195914.4	4.69	918838.7
3-р баг, Аман-Ус	56010.14	4.94	276690.1
4-р баг, Овоот	69438.55	4.42	306918.4
Нийт	**480828.95**		**2253531.22**

Хүснэгт 33. Малын бэлчээрээс өдөрт идэх өвсний хэмжээ улирал тус бүрээр

Малын төрөл	Улирал ба өвсний хэмжээ /кг/			
	Зун	Намар	Өвөл	Хавар
Адуу	7.8	8.1	6.5	5.8
Тэмээ	14.1	13	8.4	9.9
Үхэр	8.7	9.7	7.4	7.4
Хонь	1.9	1.6	1.1	1.1
Ямаа	1.3	1.4	1	1

Бэлчээрийн газрын нийт ургацыг мал жилийн 4 улиралд идэх бөгөөд ургац зун ногоон, намар хагдарч эхлэх, өвөл, хавар хагд байдлаар мал идэгддэг билээ. Тиймээс нэг хонин толгойн жилд идэх ургацыг дараах байдлаар тооцно.

$$a1 = \frac{Н*НМз}{100},\ \ a2 = \frac{Н*НМн}{100},\ \ a3 = \frac{Н*НМөх}{100},$$

а1-нэг хонин толгойд идэгдэх ургац /Зун/
а2-нэг хонин толгойд идэгдэх ургац /Намар/
а3-нэг хонин толгойд идэгдэх ургац /Өвөл, хавар/
Н-ногоон масстай байх хонгийн тоо
НМ- нэг өдөр идэх ургац

$$a1 = \frac{90*1.9}{100} = 1.71\ тн,\ \ a2 = \frac{45*1,6}{100} = 0.504\ тн,\ \ a3 = \frac{230*1,1}{100} = 1.265тн,$$

$$x1 = \frac{в * a1^2}{a1^2 + a1 * a3 - a1 * a2} = \frac{2253531.22 * 2.9241}{2.9241 + 2.16315 + 0.861184} = \frac{6589550.64}{5.948434} = 1107779$$

Эндээс малд идэгдэх бодит ургац 1107779 цн

Бэлчээрийн багтаамжийг малд идэгдэх бодит ургацыг нэг хонин толгойн өдөрт идэх ургацад харьцуулж үзэхэд 1186069.06 хонин толгой болж байна.

4.3.1.4. Бэлчээрийн газрын бүтээгч чадавхийг тооцох.

Хонины махны ашиг шимийг бий болгох боломжийг дараах томъёогоор бодож гаргана.

$$Мт = \frac{\left[\frac{АЖт}{100} + (АЖд - АЖт)\right] НГт}{100}$$

Мт-Тухайн насны малын махны жилийн өсөлт буюу үйлдвэрлэгдэж буй махны хэмжээ

АЖд-Дараах насны малын амьдын жин

АЖт-Тухайн насны малын амьдын жин

НГ-Тооцож буй малын нядалгааны гарц

Хүснэгт 34. Нядалгааны гарц тооцох хүснэгт

№	Малын төрөл	Нядалгааны гарц хувиар
1	Үхэр	55-65
2	Хонь, ямаа	44-48
3	Адуу	47-54
4	Тэмээ	55-65

Хүснэгт 35. Монгол хонины махны гарц

Насны ялгаа	Амьдын жин /кг/	Гулуузын жин /кг/	Гарц /%/
12 сартай	28.9	10.16	42.5
1.5 настай	43.78	21.07	48.13
2.5 настай	51.0	26.89	52.73
3.5 настай	58.27	32.22	55.28
4.5 настай	60.46	33.46	55.34
5.5 настай	70.95	38.75	54.61

Хүснэгт 36. Хонин сүргийн зохистой харьцаа

№	Нас	Сүрэгт эзлэх хувь	Бүгд
1	1.5	21.7	28146
2	2.5	14.4	18673
3	3.5	32.2	41656
4	Хээлтүүлэгч	0.5	606
5	Хээлтэгч	31.2	40387
	Бүгд	100	129468

Хүснэгт 37. Хонины махны ашиг шимийг бий болгох боломжийг тооцож гаргавал дараах байдалтай байна.

Нас, хүйс	Амьдын жин	Зун-намрын улиралд нэмэгдэх /нэг хонин толгойд/				Малын тоо	Бүгд нэмэгдэх
		Өвөл-хавар алдсан жин /кг/	Нас дэвших хүртлэх нэмэгдэх жин /кг/	Бүгд нэмэгдэх	Бүгд нэмэгдэл нядалгааны гарцаар		
1.5	43.8	13.1	7.2	20.3	9.7	28146	273016.2
2.5	51	15.3	7.3	22.6	10.8	18673	201668.4
3.5	58.3	17.5	2.2	19.7	9.5	41656	395732
Хээлтүүлэгч	57	17.1	14	31.1	14.9	606	9029.4
Хээлтэгч	47	14.1	13.5	27.6	13.2	40387	533108.4
Бүгд						**129468**	**1412554.4**

Дээрх хүснэгтээр тооцсон хонины махыг хонин толгойд шилжүүлвэл дараах томъёогоор тооцно.

$$\text{Тх} = \frac{\text{АШмах} + (\textit{АШмах} * \textit{НГх})}{\text{АЖэ/х}}$$

Тх-хонины тоо, АШмах-махан ашиг, НГх-нядалгааны гарцыг өсгөх хэмжээ ($\frac{46}{100} = 0.46$),

АЖэ/х= хонины амьдын жин /дундажаар/

$$\text{Тх} = \frac{\mathbf{1412554.4} + (\mathbf{1412554.4} * 0.46)}{52.22} = 39493$$

Хүснэгт 38. Хонин толгойг сүргийн бүтцээр ангилвал дараах байдалтай байна.

№	Нас	Сүрэгт эзлэх хувь	Бүгд
1	1.5	17	28146
2	2.5	13	18673
3	3.5	33	41656
4	Хээлтүүлэгч	1	606
5	Хээлтэгч	36	40387
	Бүгд	100	129468

Хүснэгт 39. Хонины сүү бий болгох чадавхийг дараах хүснэгтээр тооцно.

Хүйс	Тоо, толгой	Нэгжээс авах сүү /л/	Бүгд /л/
Эм хонь	40387	30	1211610

Хүснэгт 40. Хонины ноос бий болгох чадавхийг даарх хүснэгтээр тооцно.

№	Нас	Тоо, толгой	Нэгжээс авах ноос /кг/	Бүгд /кг/

1	1.5	28146	1	28146
2	2.5	18673	1.2	22407.6
3	3.5	41656	1.3	54152.8
4	Хээлтүүлэгч	606	1.7	1030.2
5	Хээлтэгч	40387	1.5	60580.5
	Бүгд	129468		166317.1

Арьс нэхий, дайвар бүтээгдэхүүн /толгой, цувдай, өлөн/ бий болгох чадавхи нь дээрх хүснэгтэнд тооцсон 159055 тэнцүү тооны байна**.**

Хүснэгт 41. Бэлчээрийн газрын газрын бүтээгч чадавхийг дараах хүснэгтээр тооцов.

Мах			Сүү			Ноос			Арьс			Дайвар бүтээгдэхүүн			Бүгд дүн /төгрөг/
Бий болгох /кг/	Нэгжийнүнэ /төгрөг/	Бүгд	Бий болгох /л/	Нэгжийнүнэ /төгрөг/	Бүгд	Бий болгох /кг/	Нэгжийнүнэ /төгрөг/	Бүгд	Бий болгох /ш/	Нэгжийнүнэ /төгрөг/	Бүгд	Бий болгох /ш/	Нэгжийн үнэ /төгрөг/	Бүгд	
39493	6,422.00	253624046	1211610	6,422.00	36348300	166317.1	500.00	83158550	129468	800.00	103574400	129468	2,500.00	161835000	638540296

Дээрх хүснэгтээс харахад Дарьганга сумын 480828.95 га бэлчээрийн газрын бүтээгч чадавхи 638 540 296 төгрөг болж байна.

Эндээс 1 га бэлчээрийн газрын бүтээгч чадавхийн үнэлгээг дараах томъёогоор тооцож үзвэл

$$\text{БЧга} = \frac{\text{БЧ}}{S} = \frac{638\,540\,296 \text{ төг}}{480828.95 \text{ га}} = 1327.999 \textit{ төгрөг}$$

4.3.2. Ойн нөөц

Сумын ойн нөөц: Дарьганга сумын Аман-Ус, Бадрах сумын нутаг дэвсгэрт гол төлөв тармаг хайлаас тархсан байна. Бага хэмжээгээр бургас, торлог ургадаг байна.

Хүснэгт 42. Сумын нутаг дэвсгэрт тархсан ойн төрөл

Д/д	Ойн төрөл	Талбай, га
1	Дунд насны бургас	48.43
2	Залуу бургас	424.95
3	Ойжуулсан талбай	1.47
4	Тармаг хайлаас	12972.58
5	Торлог	1545.62

Зураг 34. Ойн төрлийн зураг

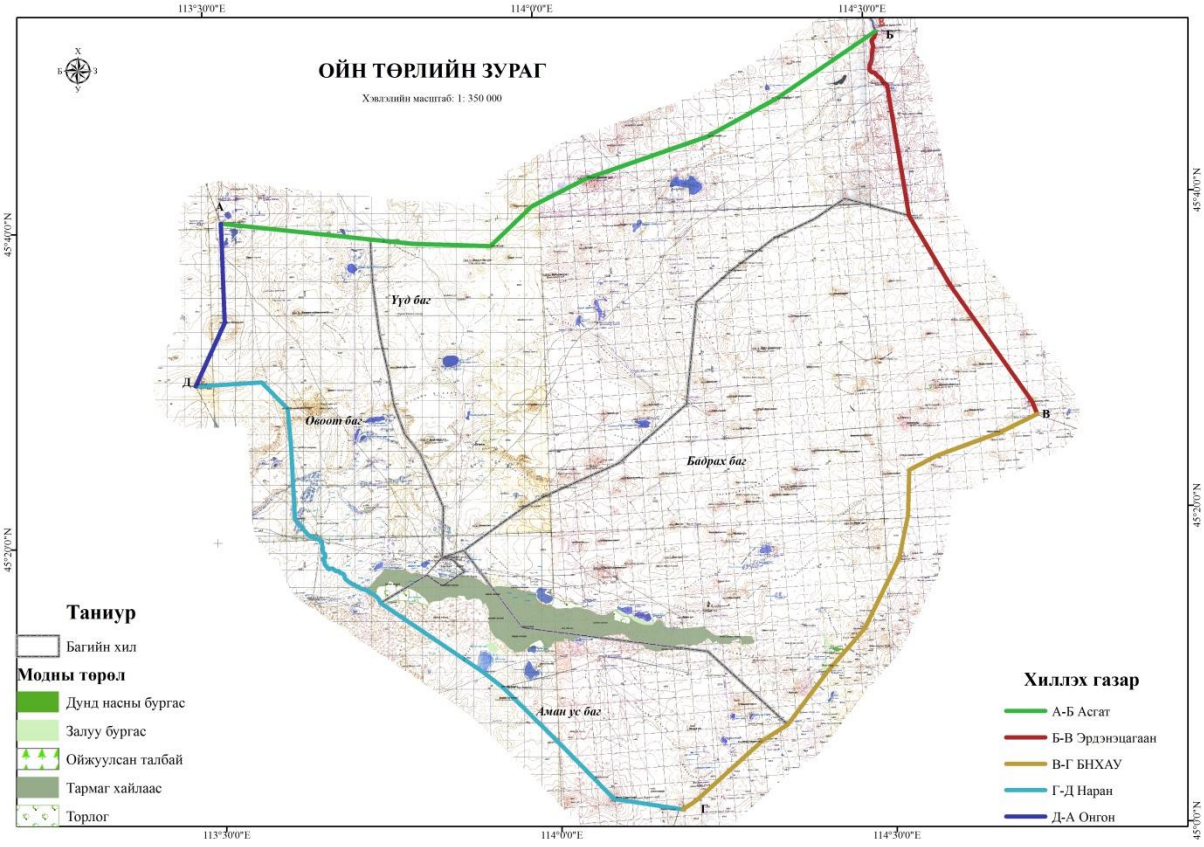

4.3.3. Тусгай хамгаалалттай газар

Дарьганга суманд улсын тусгай хамгаалалтанд авсан 3 газар, аймгийн орон нутгийн тусгай хамгаалалтанд авсан нийт 4 газар бүхий 693249.56 га талбай байна. /Зураг 35/

Хүснэгт 43. Сумын тусгай хамгаалалттай газрын ашиглалт

Д/д	Нэр	Хамгаалалтанд авсан хугацаа	Төрөл	Талбай, га	Түвшин
1	Шилийн богд	2004	Дурсгалт газар	17924.75294	УТХГ
2	Хөргийн хөндий	2004	Дурсгалт газар	6036.256172	УТХГ
3	Дарьганга	1993, 2004	Байгалийн цогцолборт газар	33375.34384	УТХГ
4	Тодорхойгүй	2011.03.04	Ерөнхий тусгай хэрэгцээ	348151.555	ОНТХГ
5	Шилийн богд 2	2013.02.19	Дурсгалт газар	271584.384	ОНТХГ
6	Шилийн богд 2	2011.03.04	Дурсгалт газар	12934.247	ОНТХГ
7	Шилийн богд 1	2011.03.04	Дурсгалт газар	3243.02	ОНТХГ

Зураг 35. Тусгай хамгаалалттай газрын зураг

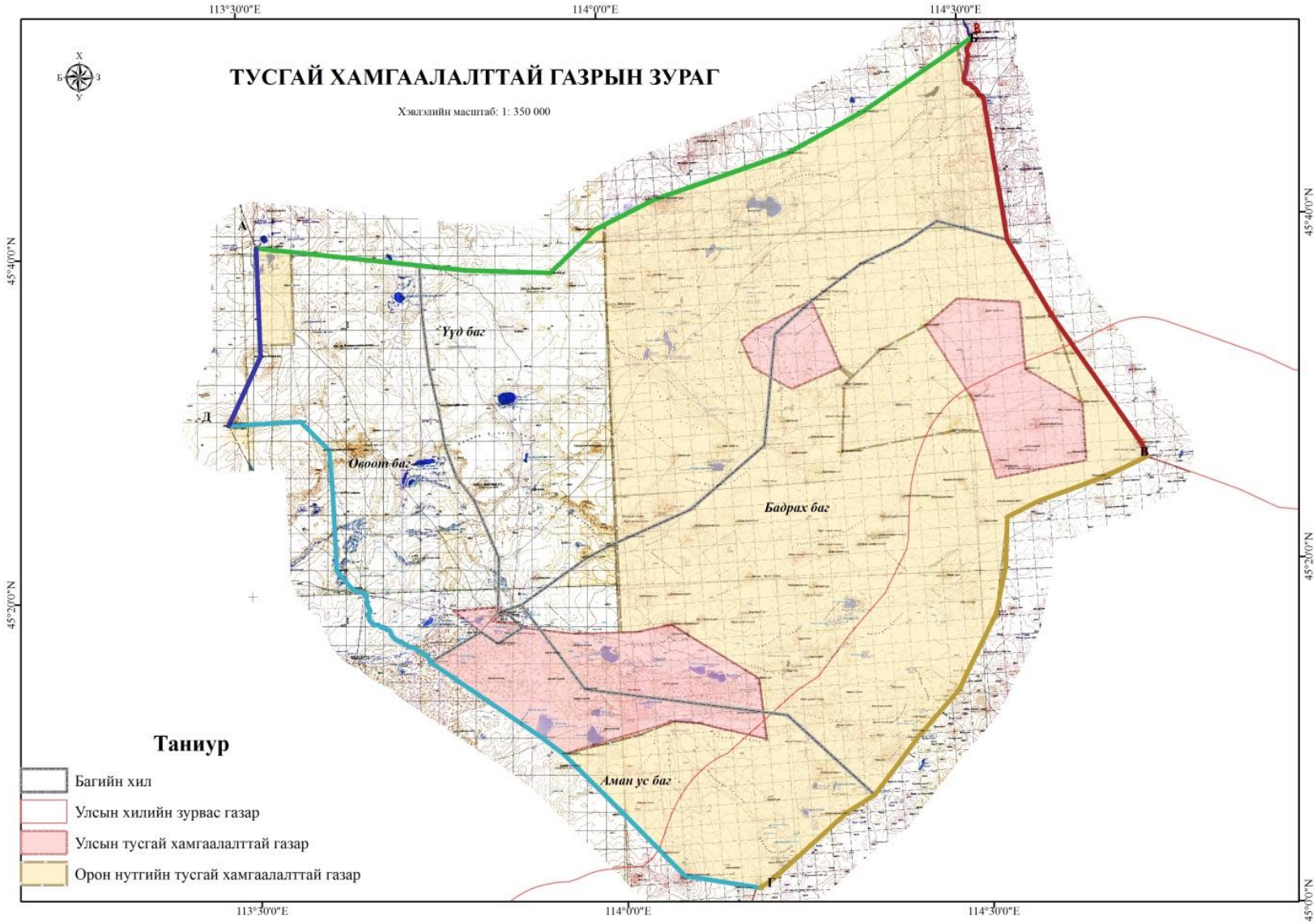

Хуудас 86

4.3.4. Түүх соёлын дурсгалт газар

Нутгийн тал хувийг эзлэн оршдог Дарьгангын нутгийн ард түмний зан заншил, түүх соёл нь аймагтаа төдийгүй улсдаа онцгой байр эзэлдэг. Дарьгангачууд үе дамжсан сүлжих, ширэх, нэхэх, хатгах, зүү ороох зэрэг урлалыг чадмаг хийдгийн дээр дархан хүний уран ухааныг шингээн мөнгөөр сийлж, цоолж, ухаж, хөөж хийдэг дахин давтагдашгүй бүтээлээрээ алдартай. Монгол орны эртний түүхийн гайхамшигт бүтээл дурсгал болох чамин тансаг хийц бүхий 13-17-р зууны үеийн хүн чулуун хөрөг хөшөө 50 гаруй байдаг бөгөөд эдгээр нь хийц, хэлбэрийн хувьд өөр хоорондоо ялгаатай байдаг. Мөн эртний хүний оромж, дархны газар, ховор 14 хөшөө дурсгал, хадны бичээс, сүг зураг, ховор булш зэрэг огт судлагдаагүй эртний түүхийн дурсгал хаа сайгүй тарууд байрлалтай тохиолдоно.

Мөн тус сум нь улсдаа Төрийн их тахилгат Алтан овоогоороо, шилийн сайн эр хийморь сүлдээ даатгаж сэргээдэг Шилийн богд уулаараа, дуу шүлгэнд мөнхөрсөн Ганга, Дуут, Холбоо нууруудаа, 13 дугаар зууны үеийн түүхийг өгүүлэх 50 гаруй хүн чулуун хөргөөрөө, жил бүрийн намартаа чуулах мянга мянган хунгаараа, сийлж, ухаж, хөөж хийдэг дахин давтагдашгүй мөнгөн урлалын үе дамжсан Дарьганга хийцээрээ, Монголд байгаа 400 гаруй галт уулын 50 хувь нь оршдогоороо, тэгш тал дээр буй болсон Талын агуйгаараа, улс, бүс, аймгийн наадамд түрүүлдэг хурдан шандаст хүлэг морьдоороо алдартай.

Хүснэгт 44. Түүх соёлын дурсгалт газрын байршил

Д/д	Дурсгалт газрын төрөл	Хөрөг	Байгалийн цогцолборт газар	Булш	Туурь	Дурсгалт газар
1	Үүд баг	1				
2	Бадрах баг	3	5	2		
3	Аман-Ус баг	2			2	
4	Овоот баг	1	3	3	2	2
Нийт		7	8	5	4	2

Зураг 36. Байгалийн цогцолборт газар болон түүх соёлын дурсгалт газрын зураг

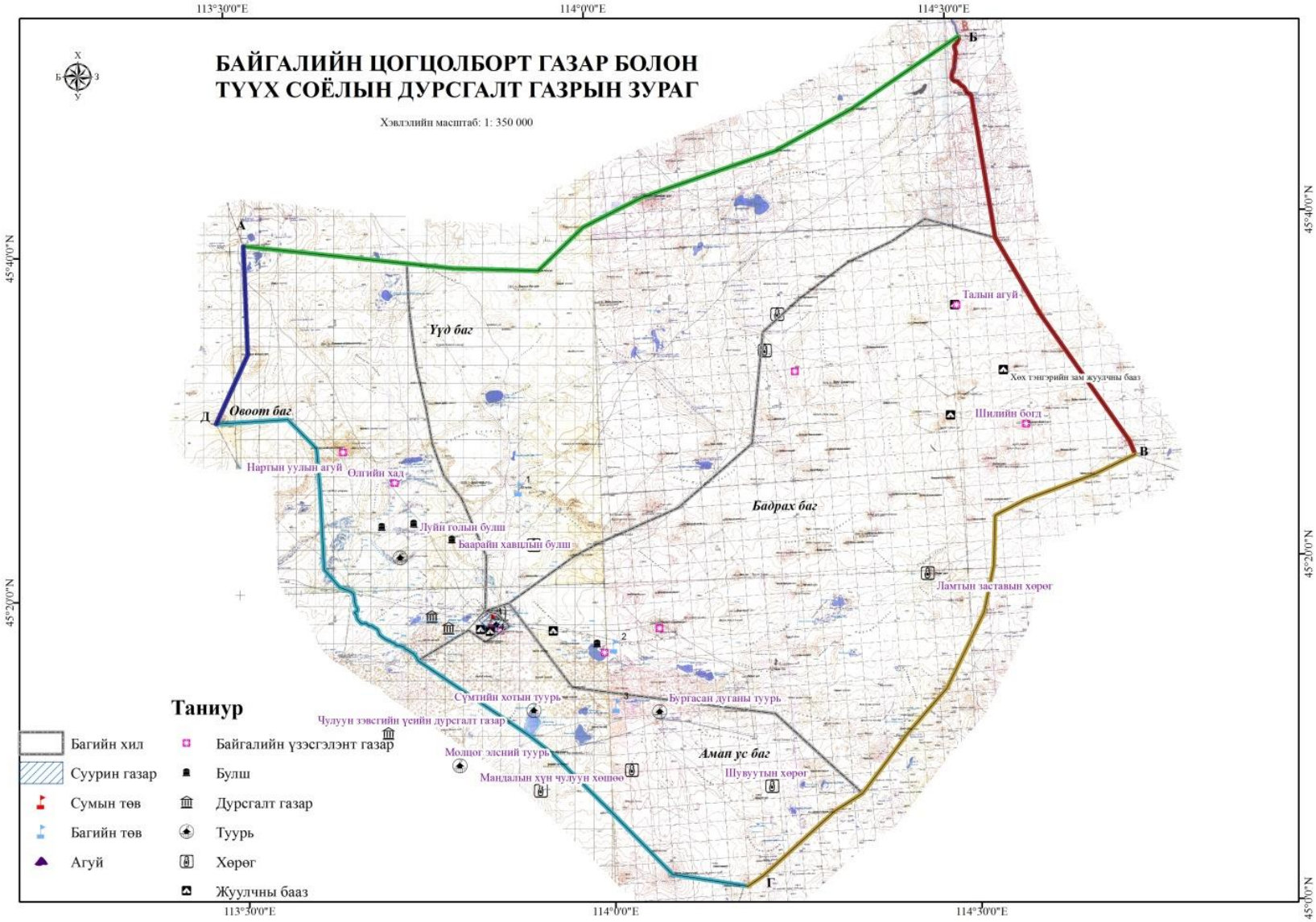

Дарьганга суманд аялал жуулчлалын ач холбогдол бүхий аймгийн хэмжээний гол түүх, соёлын дурсгалт болон байгалийн үзэсгэлэнт газрууд олон байдаг бөгөөд тэдгээрээс голлох үзвэрүүдийн заримаас товч тайлбарлавал.

1. **Алтан-Овоо**

Алтан овоо нь 1354 метр өндөр унтарсан галт уул бөгөөд уулын шовгор хэлбэр нь эвдрээгүй үлдсэн, хүрмэн чулуу ихтэй, амсар нь баруун хойшоо сэтэрч гарсан байдаг. Алтан-Овоог бүр 1700-аад оноос нутгийн тахилгатай, 1913 оноос төрийн их тахилгатай болгосон билээ.

Нутгийн ард түмэн олон зууны турш шүтэж, тахиж ирсэн овоо бол Дарь Овоо юм. Дарь Овоо нь далайн түвшнээс дээш 1354 м өргөгдсөн бөгөөд Молцог элсний хойт захад, Дарьганга сумын төвийн баруун хойт захад оршдог. Аймгийн төвөөс 180 км зайтай, эртний сөнөсөн галт уулсын нэг юм. Галт уулын шовгор хэлбэр нь эвдрээгүй үлдсэн, галт уулын хүрмэн чулуу их, амсар нь баруун хойшоо сэтэрч урссан. Одоогоор Монгол улсын төрийн тахилгат уулсын нэг. Алтан-Овоог бүр 1700-аад оноос нутгийн зон олон тахиж ирсэн бөгөөд, 2004 онд Монгол улсын ерөнхийлөгчийн зарлигаар төрийн их тахилгат уул болгосон. Дарьгангын байгалийн цогцолборт газарт багтана. Дарь Овооны зүүн урд хормойд байдаг дөрвөн чулуун хөргийг 1998 онд улсын хамгаалалтад авсан.

1911 оны Үндэсний хувьсгалаар Дарьгангачууд Монгол улсдаа нэгдэж, Богд хааны зарлиг ёсоор 1913 оны намрын дунд сарын 12-нд Алтан Дарь Овооны тахилгыг хийсэн байна. Овоог анх тахихдаа Богдын засгийн газрын Ерөнхийлөн захирах яамны төлөөлөгч дэс түшмэл, хонин сүргийн дарга Доржийн Магсаржав Богд хааны зарлигийг олон түмэнд уншиж сонсгон, овоон сүмийн Орлой мэргэн хутагт, бусад лам нарынхаа хамт ном уншиж

тахилгыг нээдэг байв. Энэ үед овоон дээр овооны сахиус болгож цагаан морь сэтэрлэж, хүж арцаар ариусган, рашаан, айраг, сүү зэргээр мялаах бусад ёслолыг гүйцэтгэдэг байна. Сүргийн гар бүр идээ, ууц, бөх, морины бай шагналын зүйлийг бэлтгэж ирдэг. Тахилгын үеэр овоог гурван удаа тойрч мөргөдөг. Дээд замаар лам, хэргэмтэн, дунд замаар эрэгтэйчүүд, доод замаар эмэгтэйчүүд тойрч явдаг ажээ.

2. Ноён, Хатан, Хүү, Бэрийн чулуу

Сүхбаатар аймгийн Дарьганга сумын төвөөс зүүн тийш Ноён, хатан, хүү, бэр нэртэй дөрвөн хүн чулуун хөшөө бий. Энэхүү дөрвөн чулууг хоорондоо өөр төрлийн, өнгө зүс ялгаатай чулуугаар харилцан адилгүй ур чадвар гарган хийсэн боловч ерөнхий байдал, өмсгөн дүрсэлсэн хувцас эд хэрэглэлээр нь нэгэн цаг үед хамаарах соёлын дурсгал болохыг тогтоожээ. Ард түмний дунд Бэр хөшөө хэмээн нэрлэгдэн ирсэн хүн чулууг ШУА-ын Археологийн хүрээлэнгийн захирал Д.Цэвээндорж судлан эрэгтэй хүний баримал байна гэж тогтоожээ. Нутгийн ардууд ахуй амьдралдаа ойртуулах замаар домоглон Бэр хөшөө хэмээн нэрийддэг байсан байх хэмээн тайлбарлажээ. Түрэгийн үед хамаарах хувцас хэрэглэл бүхийгээр дүрслэгдсэн хүн чулуунууд буруу энгэртэй байдаг бол Монголын түүхэнд холбоотой хүн чулуунуудын дээл хувцасны энгэр нь зөв байдгаараа ялгарна.

3. Ганга нуур, Оргихын булаг

Сүхбаатар аймгийн Дарьганга сумын төвөөс 12 километрт орших салхины нүүдлээс үүссэн хурмал элсэнд хаагдаж тогтсон нэгэн нуур байх бөгөөд түүнийг Ганга нуур гэдэг. Ганга нуур нь 4 ам километр талбайтай нуур бөгөөд Ганга гэдэг нь үүрд ширгэшгүй ундран оргилдог мөнх гэсэн утгатай үг ажээ. Ганга нууранд Монголын улаан номд ордог гангар хун, цэн тогоруу гэх мэт нэн ховор шувууд ирж зусдаг. Жил бүрийн намар хун шувууд олон зуугаараа нисэн ирж ганганан чуулдаг учраас Ганга нуурын 1000 хунгийн чуулган гэж алдаршсан юм. Ганга нуурыг усыг 21 булаг тэтгэн тэжээдэг бөгөөд тэдний гол амин судас нь Дагшин оргихын булаг билээ.

Нуурын зүүн хойно 50 метр зайд газрын гүнээс тунгалаг устай хүйтэн булаг оргилон гардгийг Оргихын булаг гэж нэрлэдэг. Нарийн ширхэгтэй элсний доороос даргилан буцалж байгаа юм шиг оргилон гарах бөгөөд чангаар дуугарах тусам улам ихээр элс бужигнан оргилдог онцлогтой билээ.

4. Торой бандийн хөшөө

Халхын шилийн сайн эрсийн нэг "Төрийн бөөс" хэмээн алдаршсан Тоорой банди буюу Нанзад 1834 оны үед Бударын чулуу гэдэг газар төржээ. Чойном гуайн уянгалсан алдарт сүмтэй Бударын чулуу.

Нанзад цахар хүн бөгөөд 1860-аад онд цахар найман хошуу төдийгүй халх даяар нэр нь түгсэн шилийн сайн эр байлаа.Тоорой бандийн тухай бичиж үлдээсэн зүйл үгүй бөгөөд олны ам дамжсан домог хууч элбэг. Багаасаа ээжтэйгээ ядуу тарчиг өссөн ба эрийн цээнд хүрээд эр чадлаараа баяд ноёд, харийн худалдаачдын эсрэг тэмцэн олсон олзоо дан ганц амин хувьдаа бус нутгийн олонтойгоо хуваадаг байсан нь олон түмний хүндлэл хайрыг хүртжээ. Мөн тэр дуулж хуурддаг авъяаслаг нэгэн байжээ. Насан өндөр болоод Нанзад гуай Бударын чулуу ,Таван толгой , Шартын хад хавиар нутаглаж байгаад 1904 онд нас баржээ.

Ганга нуураас зүүн хойшоо 6 км-т Гангын Цагаан овоо хэмээх уул бий. Түүний тогоон доторх жижигхэн довцог дээр Торой бандийн хөшөө байдаг. Гангын цагаан овоо уулыг урьд цагт тахидаг байжээ. Энэ хөшөөнд торой бандийг суугаа байдлаар нэг гараараа өвдгөө тулж, нөгөө гартаа аягатай зүйл барьж хажуудаа малгай, буу, богц зэргийг тавьснаар дүрсэлсэн аж.

Хөшөөг хүрэн будгаар будан өмнө зүгт хандуулан тавьжээ. Торой бандийн хөшөө байгаа довцгийн доор 1.2 метр орчим диаметртэй хүрэл тогоо бас байдаг. Дарьганга нутагт Орлой хөх Бух Нэйрэн зэрэг олон сайн эр байсны нэг нь халхын сайн эр гэж түмэнд нэрлэгдсэн Торой банди юм.

5. Шилийн богд

Сүхбаатар аймгийн Дарьганга сумаас зүүн урагш 60 км-т д.т.дээш 1778 метрт оршдог Дарьгангын энэ өндөрлөг тэгш газарт 200 орчим унтарсан галт уул байдгийн хамгийн өндөр нь **Шилийн богд уул** юм. Богд уул гэх нэршил нь сүүлд Буддын шашны нөлөөгөөр нэмэгдэж нэрлэгдсэн нэршил бөгөөд эрт дээр үеэс

Монголчууд **"Шивээт шил"** "Агшуун" хэмээн нэрийддэг байсан ба тал нутгийн их хайрхан хэмээн тахин шүтэж иржээ.

Мөн энэ нутагт 60 орчим хүн чулуу бий. Шилийн Богд уулын тогоо нь баруун хойшоо сэтрэн урссан бөгөөд амсар нь 2 км орчим өргөн, 300 орчим м гүнзгий ажээ. Шилийн Богд уулан дээрээс Зотол хан, Дөш зэрэг 200 орчим эртний сөнөсөн галт уулыг харж болох бөгөөд уулсын оройг зориуд засч янзлан зүсэж авсан мэт үзэсгэлэнтэй харагдана. Энэ хавийн уулс нь Авдар, Дөш, Сэнжит, Ацаа гэхчилэн галт уулын шовгор дүрс хэлбэрээрээ нэрлэгдсэн байдаг. Их талын хамгийн өндөр уул учраас тал дээр хааш хаашаа 60-аад км алсаас майхан шиг шовгор харагддаг. Шилийн богдын зүүн дор Агтны хүрээ гэж дугуй тогоотой талын намхан талт уул бий. Шилийн Богд дээрээс тод харагдана. Эртнээс нааш Монголчууд Шилийн богдыг шүтэн биширч өглөөний ургах нарнаар гарсан эр хүний хийморь сэргэж хүлгийн шандас хөвчирдөг гэлцдэг. Уулсын хоорондын хөндий талаар хүрмэн чулуун лав тогтсон тул тэдгээрийг гадарга нилээд чулуурхаг юм. Хар хүрэн, хүрэн бараан хөрс зонхилдог. 108 зүйлийн ургамал ургадаг бөгөөд ойт хээр, хээр, говийн бүсийг төлөөлөлж чадах нэн ховор ургамал 30 гаруй зүйл бий. Амьтны аймгийн хувьд туурайтан мэрэгчид голлох бөгөөд цагаан зээр, тарвага, чоно, үнэг элбэг үзэгдэнэ.

6. Талын агуй

Талын агуй нь Сүхбаатар аймгийн Дарьганга сумын нутагт Шилийн богд уулаас хойш 15 км зайд, тэгш талд оршино. Агуйгаас зүүн урагш 2 км-д унтарсан галт уул бий. Талын агуй х.ө.45°35'25,00", з.у.114°30'02,06" газарзүйн солибцолд оршино. Агуйн ам далайн түвшнээс дээш 1250 м өндөрт, 4.5 м гүн 484м^3 ус цуглуулах талбай бүхий хонхорын зүүн талын ёроолд оршино. Энэ агуй тэгш талд байрлах тул олж очиход нилээд түвэгтэй боловч агуйн дэргэд чулуун овоо босгосон тул тал газар нилээд содон байдаг. Агуйн ам нь чанх баруун тийш харсан байх ба дөнгөж хүн багтаж орохоор нарийн амсраар шурган ордог юм. Агуйн амны хүрмэн чулуу ихээхэн элэгдэлд орж нуралт үүсэж байгаа тул агуйн аман дээр анхааруулах бичиг байрлуулсан бий. Энэ агуйн морфометрийн хэмжилт, план зүсэлтүүдийг 1998 оны 02 сарын 15-нд хийж агуйн хэсгүүдийн уртыг тодорхойлов. Агуйг үзэж сонирхож байсан хүмүүс сонин хэвлэлд /1977 он/ хэд хэдэн мэдээ бичсэн ба агуйн план, зүсэлтийг хийсэн байдаг юм. Талын агуй нь манай оронд одоогоор мэдэгдээд байгаа галт уулын гаралтай хамгийн том, урт агуй юм. Талын агуй нь зүүн тийш чиглэсэн ганцхан гол хонгилтой бөгөөд хонгилын хойд талаас 2

салаа гарах боловч нэг нь эргэж гол хонгилдоо нийлдэг, нөгөө агуйн ам нь нэг чиглэлд эргэж 11м үргэлжлээд төгсдөг. Агуй нийтдээ 245м гаруй урт юм.

Агуйд ормогц маш сэрүү татан сэнгэнэдэг. Дараагийн тасалгаа нь хүрмэн чулуун асга бүхий байдаг бол гурав дахь хонгил нь мөсөөр хучигдсан байдаг байна. Өвөлдөө 40 градус хүйтэн, мал хүртэл тогтож бэлчдэггүй энэ газарт анчин гөрөөчид их ирдэг байсан учраас Талын агуйг “Гөрөөчдийн агуй” ч гэж нэрлэдэг байж. Зун дэлгэр цагт анчид агнасан зээр, гөрөөс, тарвага, зурмаа Талын агуйд хийж орхиод хэдэн хоногоор явсан ч авласан ав нь хөлдөж найдвартай хадгалагддаг байжээ. Талын агуй газар доогуурхи жимээрээ 70 километр үргэлжилж Дарьгангын Зүүн нартын агуйтай холбогддог юм байна. Гэвч Талыг агуйн тасалгаанууд одоо газрын нуралтын улмаас шороонд дарагдсан байгаа бөгөөд агуйн дээгүүр уул уурхайн хүнд даацын машинууд явснаас шалтгаалсан хэмээн үздэг. Агуйг хамгаалах, мөн иргэдэд үйлчлэх зорилгоор хааш хааш нь 250 метр хашаа барьж машины замыг хааж жуулчны бааз барьсан байна.

7. Бичигтийн шахаа

Энэ газар нь одоогийн Дарьганга сумын төвөөс зүүн хойш 40-өөд км-т байдаг. Зүүн талаасаа огт мэдэгдэхгүй цэлийсэн тал үргэлжилж байгаад гэнэт доош цөмрөх мэт эгц буусан 40-өөд м-ийн өндөртэй, 90 градиусын эгц, 1 км хэртэй урт хадан хясаа юм. Буу зэвсэг ховор байсан үед хүмүүс энэ гайхамшигт хясааг ан гөрөөний ажилд ашиглан зээр гөрөөсийг үй олноор нь сууриар нь шахаж оруулан агнадаг байжээ. Ийм учраас “Шахаа” нэрийг олсон байна гэсэн домогтой. Энэ “шахаа”-г “Бичигтийн” гэж нэрлэсэн тухайд: уул хадан хясааны эгц энгэрүүдээр их хэмжээний бичгүүд байснаас болсон гэх бөгөөд тэр бичгүүдийг “Амьтныг ингэж үүрээр нь сүйтгэж болохгүй” гэсэн харуулын бичээс байсан гэсэн домог үлджээ.

4.3.5. Ан амьтны тархалт

Дарьганга сумын хувьд усны шувууд ихээр цугладаг бөгөөд Шилийн богд, Молцог элс орчмоор нэн ховор болон ховор ан амьтан ихээхэн тарсан бөгөөд аргаль хонь, бор гөрөөс, бор туулай, дагуур зурам, мануул, монгол тарвага, саарал чоно, хярс, шар үнэг, илбэнхи тархсан байна. /Зураг 37

Хүснэгт 45. Усны амьтдын тархал

Д/д	Нуур	Усны амьтад
1	Ганга нуур	Халтар шунгуур, Отгот шунгуур, Хөх дэглий, Буухал галуу, Гангар хун, Хондон ангир, Анхидал ангир, Зэрлэг нугас, Зэрлэгшир нугас, Ногоохон нугас, Бор нугас, Зээрд нугас, Шортгор алаг нугас, Халбага нугас, Улаан хүзүү, шумбуур, Гээгт шумбуур, Алаг шунгаач, Хархираа тогоруу, Цэн тогоруу, Өвөгт тогоруу, Халзаг түнжүүр, Хонин тоодог, Хондлой цагаан
2	Эрдэнэ нуур	Халтар шунгуур, Отгот шунгуур, Хөх дэглий, Гангар хун, Хондон ангир, Анхидал ангир, Зэрлэг нугас, Ногоохон нугас, Бор нугас, Зээрд нугас, Хархираа тогоруу, Цэн тогоруу, Өвөгт тогоруу
3	Холбоо нуур	Халтар шунгуур, Ухаа шунгуур, Отгот шунгуур, Хөх дэглий, Гангар хун, Хондон ангир, Анхидал ангир, Зэрлэг нугас, Бор нугас, Зээрд нугас, Хархираа тогоруу, Цэн тогоруу, Өвөгт тогоруу
4	Дуут нуур	Монгол бах, Халтар шунгуур, Ухаа шунгуур, Отгот шунгуур, Хөх дэглий, Гангар хун, Хондон ангир, Анхидал ангир, Зэрлэг нугас, Бор нугас, Зээрд нугас, Хархираа тогоруу, Цэн тогоруу, Өвөгт тогоруу

Зураг 37. Амьтны тархалтын нөөцийн зураг

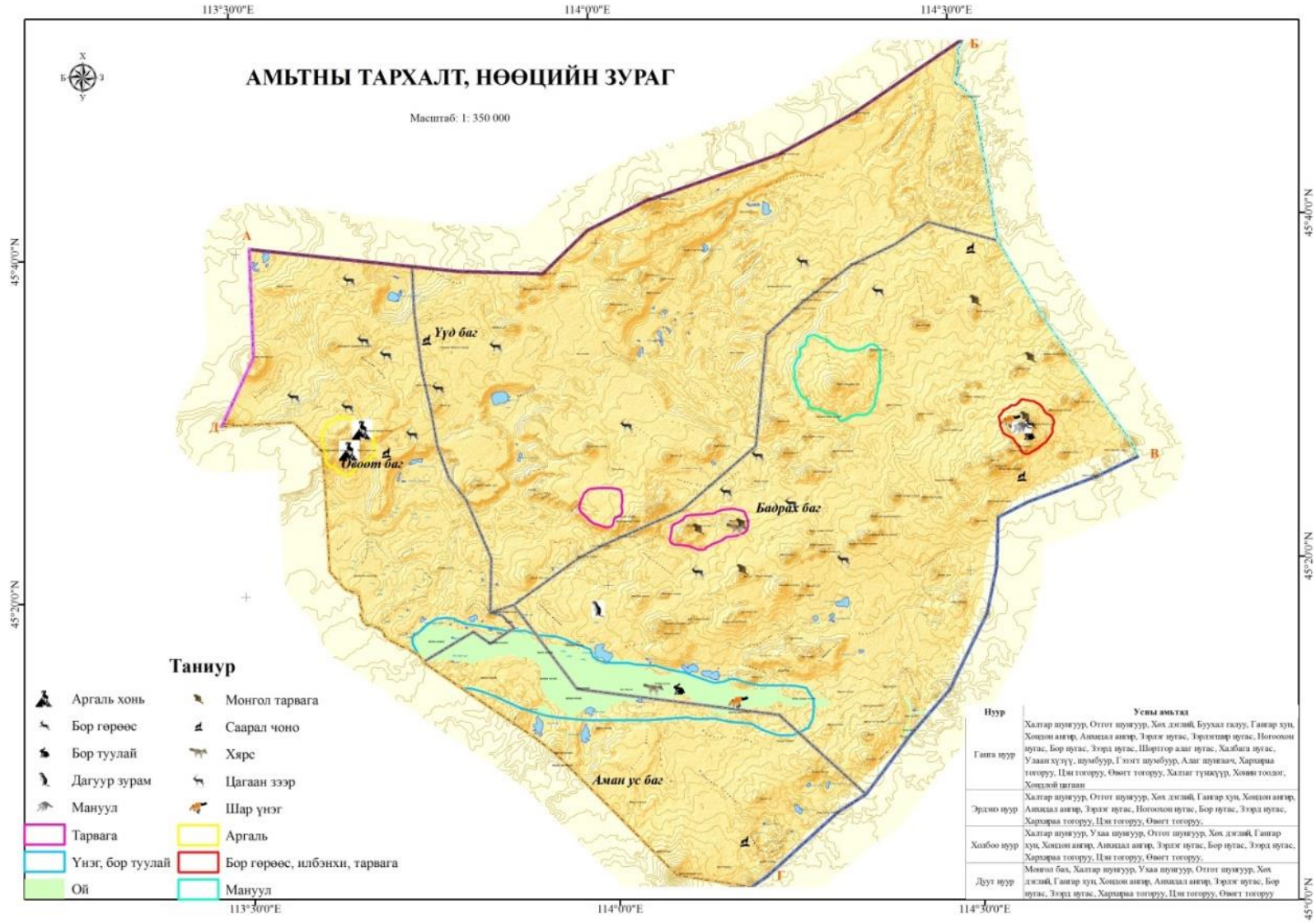

4.3.6. Ховор ургамлын тархалт

Дарьганга сумын хувьд Молцог элс, Шилийн богд орчмоор гишүүнэ, дэрвэгэр жиргэрүү, нангиад зээргэнэ, өргөст цэцэг, сөд өвс, тайжийн жинс, тарваган шийр, тэхийн шээг, цагаан төмс, цагаан цахилдаг, эмийн багваахай, алтан гагнуур, цагаан уул, булцуут туйплан, нохойн хошуу, хунчир, таван салаа тархсан байна. /Зураг 38

Зураг 38. Ховор эмийн ургамлын тархалтын зураг

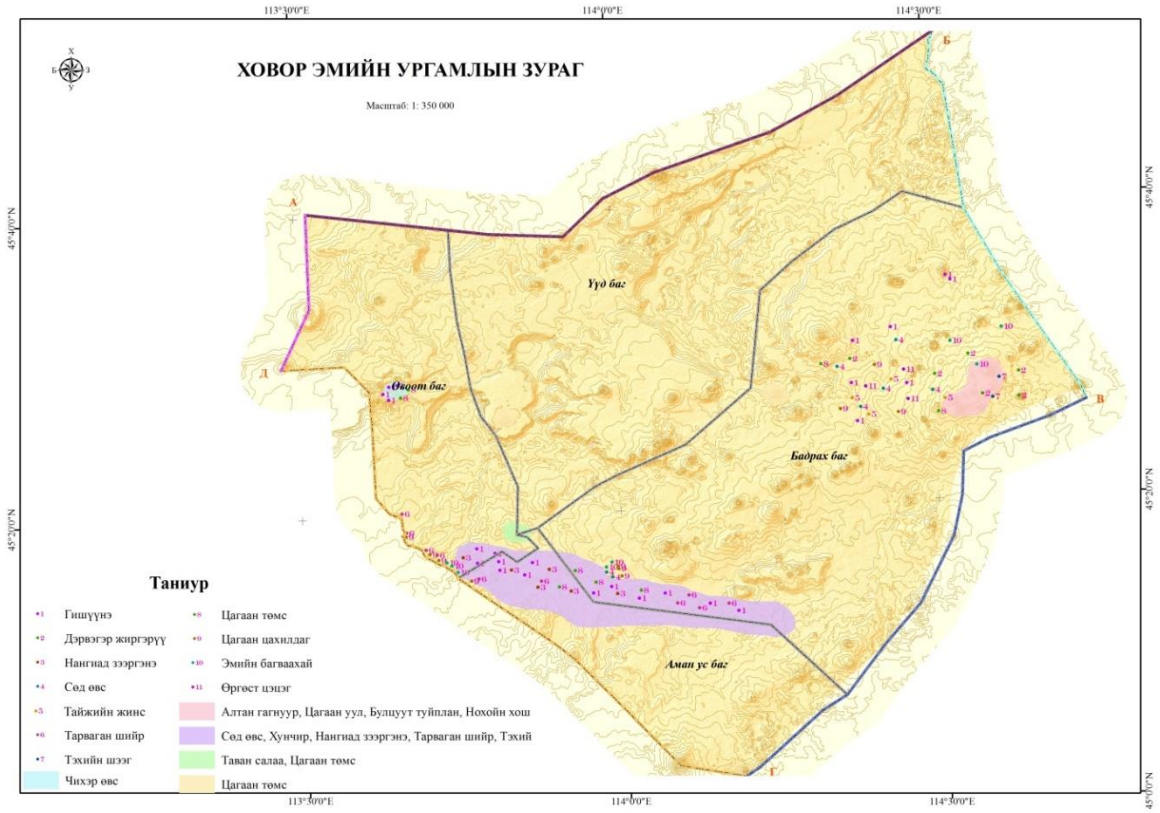

4.4.АЖ АХУЙН ТӨРӨЛЖИЛТИЙН СУДАЛГАА

Сумын хэмжээнд нийт 25 аж ахуйн нэгж, иргэн аж ахуйн зориулалтаар газар ашиглаж байгаа бөгөөд дийлэнх хувь нь ноос, ноолуур, эсгий, арьс шир, гутал, оёмол сүлжмэл, хэвлэл модон эдлэл зэрэг хөнгөн үйлдвэрлэл эрхэлж байна. Орон нутагт цаашид байгалийн тодорхой нөөцийг ашиглан үйлдвэрлэл эрхлэх зах зээл байгааг харуулж байна.

Хүснэгт 46. Орон нутагт амжилттай үйл ажиллагаа эрхэлж байгаа аж ахуйн нэгж

№	Үйлдвэрийн нэр	Аж ахуй нэгжийн хэлбэр /ХХК, хоршоо, бүлэг, нөхөрлөл/	Эзний нэр, утасны дугаар	Үйл ажиллагааны чиглэл	Байгуулагдсан он	Одоо ашиглаж байгаа эсэх,/ хэдэн хувийг ашиглаж байгаа эсвэл зогссон/	Ажилчдын тоо

№	Үйлдвэрийн нэр	Аж ахуй нэгжийн хэлбэр /ХХК, хоршоо, бүлэг, нөхөрлөл/	Эзний нэр, утасны дугаар	Үйл ажиллагааны чиглэл	Байгуулагдсан он	Одоо ашиглаж байгаа эсэх,/ хэдэн хувийг ашиглаж байгаа эсвэл зогссон/	Ажилчдын тоо
1.Хүнсний үйлдвэрийн чиглэлээр /сүү, сүүн бүтээгдэхүүн, мах махан бүтээгдэхүүн, гурил, гурилан бүтээгдэхүүн/							
1	талх , нарийн боов	Жаргалант өсөх аривжих хоршоо	Ж.Оюунтуяа	Хүнсний үйлдвэр	2015	40%	2
2	талх	Баян шарга ХХК	Д.Эрдэнэтулга	Хүнсний үйлдвэр	2012	100%	6
2.Хөдөө аж ахуйн чиглэлээр /мал аж ахуй, газар тариалан, гахай, тахиа							
3	Газар тариалан,	Ургах наран бүлэг	Н.Урьдыбиш	Хөдөө аж ахуй	2015	50%	10
4	Газар тариалан,	Шинэ оргил бүлэг	Э.Сумъяа	Хөдөө аж ахуй	2015	50%	10
5	Газар тариалан,	Иргэн	М.Билэгмаа	Хөдөө аж ахуй	2015	40%	2
6	Тахианы аж ахуй	Иргэн	Ж.Очгэрэл	Хөдөө аж ахуй	2014	50%	2
7	Сүүний чиглэлийн	Иргэн	Б.Одбаяр	Хөдөө аж ахуй	2014	50%	2
3.Хөнгөн үйлдвэрийн чиглэлээр /ноос, ноолуур, эсгий, арьс шир, гутал, оёмол сүлжмэл, хэвлэл модон эдлэл							
8	Гар урлал	иргэн	Б.Баярхүү	Хөнгөн үйлдвэр	2014		1
9	Гар урлал	Иргэн	М.Сарантуяа	Хөнгөн үйлдвэр	2014		1
10	Түүхий эд,	иргэн	Д.Мөнхбаяр	Хөнгөн үйлдвэр	2014		1
11	Өрнөн Бадрах Оёдол	иргэн	Л.Борхүүхэн	Хөнгөн үйлдвэр	2013		2
12	Модон эдлэл	иргэн	Р.Батнаран	Хөнгөн үйлдвэр	2013		1
13	Гэр ахуйн модон эдлэл	иргэн	Б.Болдбаяр	Хөнгөн үйлдвэр	2013		1
14	Оёдол	иргэн	Д.Наранцэцэг	Хөнгөн үйлдвэр	2015		1
15	Нутгийн гоёл оёдол	иргэн	С.Урансайхан	Хөнгөн үйлдвэр	2015		2
4.Барилгын үйлдвэрийн чиглэлээр /ханын болон дулаалгын/							
16	Блок	иргэн	Р.Алдарбат	БМ үйлдвэрлэл	2015		2
17	Блок	иргэн	Ж.Мөнхбүрэн	БМ үйлдвэрлэл	2015		3
18	Блок	иргэн	Т.Баярсайхан	БМ үйлдвэрлэл	2014		3
5.Ахуйн үйлчилгээний чиглэлээр /халуун ус, саун, хувцас захиалга, гутал засвар, үсчин, дархан зурагчин							
19	Гуталчин	Иргэн	Ц.Гансүх	Ахуй үйлчилгээ	2015	60	1
20	Гуталчин	Иргэн	Б.Сүхчулуун	Ахуй үйлчилгээ	2014	80	3
21	Үсчин	иргэн	Ц.Чинзориг	Ахуй үйлчилгээ	2013	80%	2
22	Үсчин	иргэн	Г.Эрдэнэтуяа	Ахуй үйлчилгээ	2014	100%	1

№	Үйлдвэрийн нэр	Аж ахуй нэгжийн хэлбэр /ХХК, хоршоо, бүлэг, нөхөрлөл/	Эзний нэр, утасны дугаар	Үйл ажиллагааны чиглэл	Байгуулагдсан он	Одоо ашиглаж байгаа эсэх,/ хэдэн хувийг ашиглаж байгаа эсвэл зогссон/	Ажилчдын тоо
23	Компьютер	иргэн	Б.Ганболд	Ахуй үйлчилгээ	2014	80%	1
24	Буудал	иргэн	Б.Ганхуяг	Ахуй үйлчилгээ	2014	90%	2
25	Авто засвар	иргэн	Г.Отгонбат	Ахуй үйлчилгээ	2015	90%	2

Диаграмм 14. Сумын одоогийн бизнесийн чиглэл

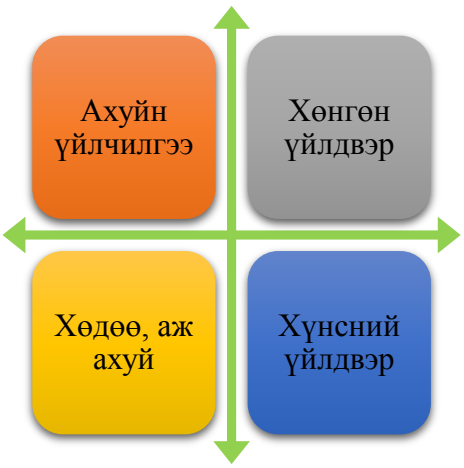

4.5. СУМЫН ГАЗАР АШИГЛАЛТЫН ТОХИРОМЖТОЙ БАЙДЛЫН ҮНЭЛГЭЭ

ГХГЗЗГ-ын даргын тушаалын 2015 оны 9-р сарын 9-ний өдрийн А/200 тоот “Газрын тохиромжтой байдлын үнэлгээний аргазүй, шалгуур үзүүлэлтүүд батлах тухай” тушаалд зааснаар Дарьганга суманд бэлчээр, тариалан, хот суурин, ой, зам, шугам сүлжээ болон аялал жуулчлалын газрын тохиромжтой байдлын үнэлгээг дараахь шалгуур аргачлалын дагуу хийсэн.

4.5.1. Тариалангийн газрын тохиромжтой байдлын үнэлгээ

Тухайн орон нутаг, бүс нутгийн байгаль орчин, уур амьсгал, газар ашиглалтын онцлогоос хамаарч үндсэн болон дэд үзүүлэлтийг сонгон үнэлгээ өгөх ба эдгээр үзүүлэлтийг нэгтгэн “Тариалангийн газрын тохиромжтой байдлын иж бүрэн үнэлгээ”-г боловсруулна.

Тариаланд тохиромжтой газрын иж бүрэн үнэлгээ өгөхдөө хүрээлэн буй орчныг нэгдсэн систем гэж үзэж, байгаль болон нийгэм эдийн засгийн хүчин зүйлүүдийг хослуулж 5 шатлалтай ангиллаар үнэлгээний хүчин зүйлсийн үзүүлэлт бүрт тохируулан тогтоосон онооны (баллын) аргаар үнэлгээг боловсруулна. Үүнд:

1. Геофизик хүчин зүйлийн үнэлгээ
- 1.1. Газрын гадаргын үнэлгээ;
- 1.2. Гидрологийн үнэлгээ;
- 1.3. Инженер-геологийн үнэлгээ;
- 1.4. Хөрсний үнэлгээ;

2. Уур амьсгалын үнэлгээ
- 2.1. Агаарын температур;
- 2.2. Хур тунадас;
- 2.3. Дулаан хангамжийн нөхцөл;
- 2.4. Чийг хангамжийн нөхцөл;

3. Газар ашиглалтын суурь нөхцлийн үнэлгээ
- 3.1. Ой бүхий талбай;
- 3.2. Хот суурингийн газар;
- 3.3. Зам, шугам сүлжээний газар;
- 3.4. Тариалангийн талбай;
- 3.5. Уул уурхайн талбай;
- 3.6. Түүх соёлын дурсгалт газар;
- 3.7. Археологийн үнэт олдвор;
- 3.8. Гол, мөрөн;
- 3.9. Булаг, худаг уст цэг;

3.7. Манхан элс;

Тариалангийн газрын тохиромжтой байдлын үнэлгээг хийхэд Диаграм 15-д тусгагдсан нийт 3 үндсэн, 29 дэд үзүүлэлтийг үндэслэн гүйцэтгэсэн.

Диаграмм 15. Тариалангийн газрын тохиромжтой байдлын үнэлгээний шалгуур үзүүлэлтүүд

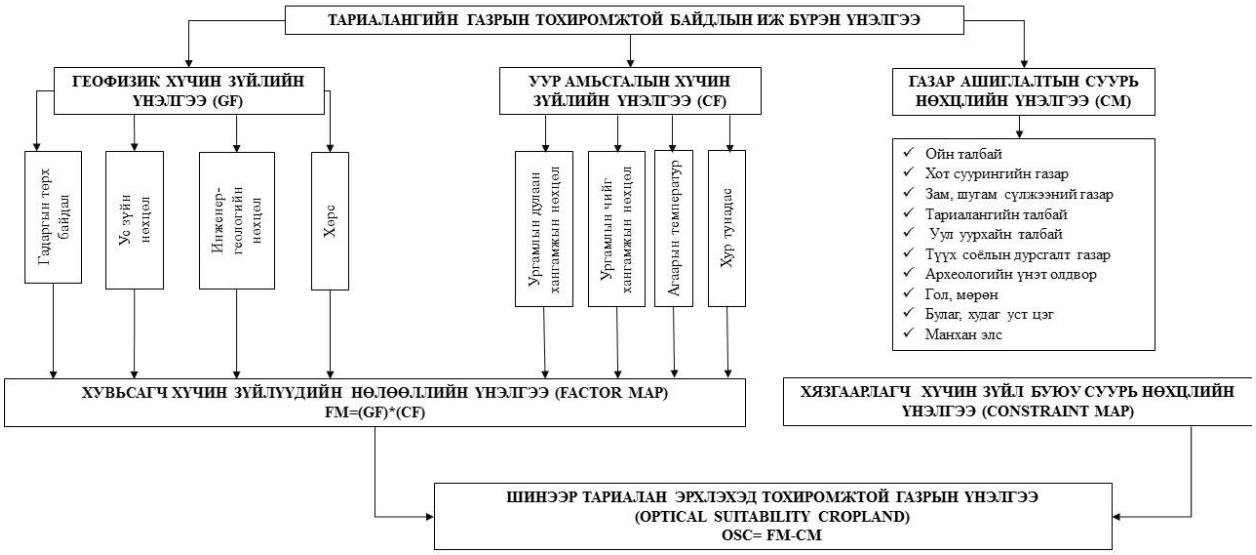

Хүснэгт 47. Тариаланд тохиромжтой газрын талбайн хэмжээ, га

Тариалан	Талбай, га	Эзлэх хувь
Бусад газар ашиглалт	70437.53	14.6
Нэн тохиромжгүй	2627.78	0.5
Тохиромжгүй	19910.41	4.1
Хязгаарлагдмал тохиромжтой	177632.42	36.9
Тохиромжтой	210184.29	43.7
Нэн тохиромжтой	14.99	0.0
Нийт талбай	480807.42	100

Зураг 39. Тариалангийн газрын тохиромжтой байдлын үнэлгээний зураг

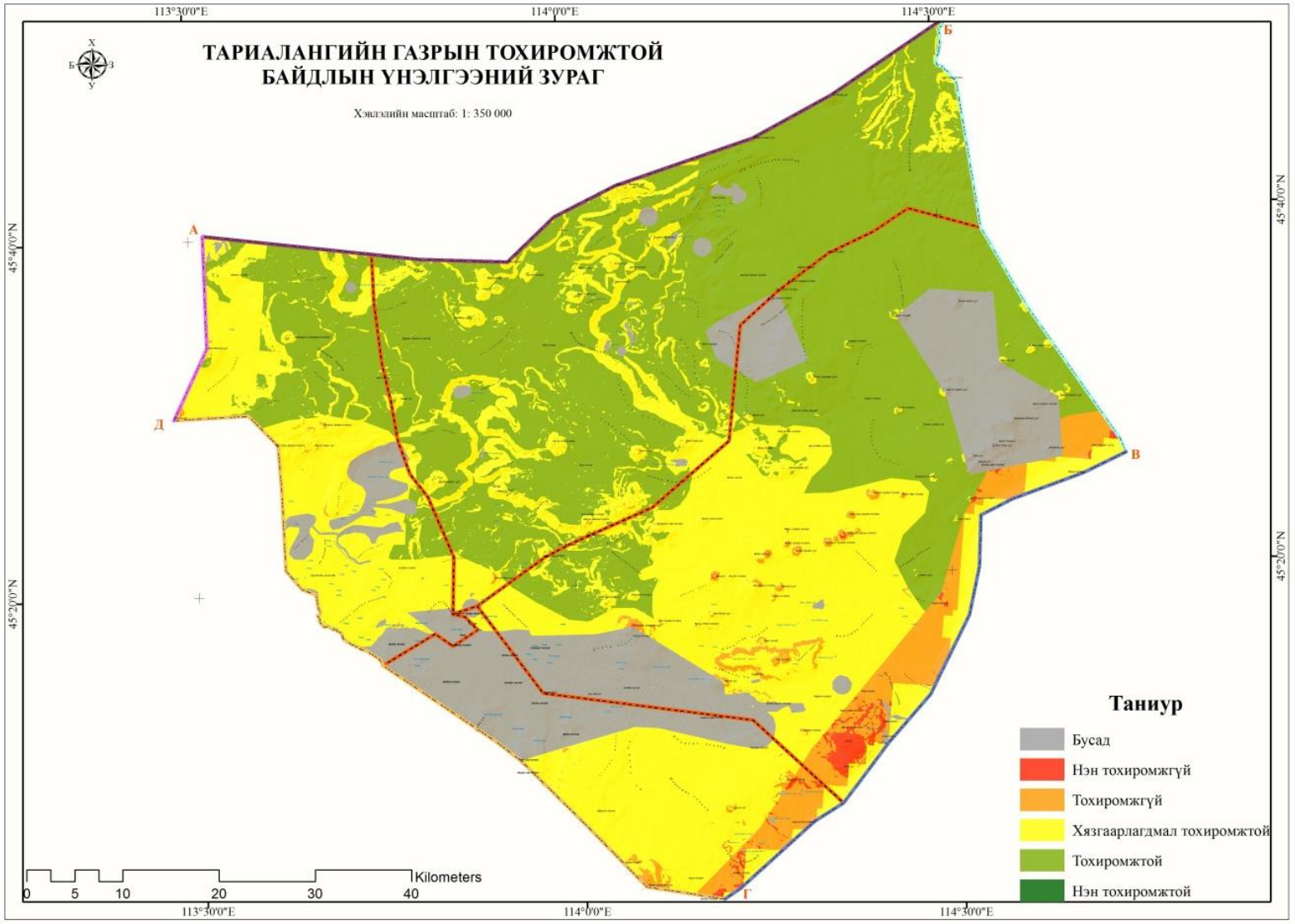

4.5.2. Аялал жуулчлалын газрын тохиромжтой байдлын үнэлгээ

Байгалийн нөөц рекреацийн нутаг дэвсгэр ашиглалтын урьдчилсан нөхцлүүдийн нэг гол хүчин зүйл, байгалийн бүрэлдэхүүн хэсгүүдийн төдийгүй түүний иж бүрдлийг бүхэлд нь хамардаг онцлогтой юм.

Дарьганга сумын Ландшафт-рекреацийн чадавхийн үнэлгээнд дараах хүчин зүйлүүдийг харгалзан үзэж шалгуур үзүүлэлтүүдийг тодорхойлсон. Үүнд:

1. Ландшафтын үнэлгээ

1. Газрын гадаргын аялал-рекреацийн үнэлгээ
2. Уур амьсгалын аялал-рекреацийн үнэлгээ
3. Гадаргын ус- рашааны аялал-рекреацийн үнэлгээ
4. Био нөөцийн аялал-рекреацийн үнэлгээ
5. Ландшафтын гоо зүйн үнэлгээ

2. Байгаль, түүх, соёлын дурсгалт газрын үнэлгээ

1. Байгаль-соёлын дурсгалт газар
2. Түүх- соёлын дурсгалт газар

3. Дэд бүтцийн үнэлгээ

1. Гатлага, зам (даваа, ус, элс, намаг, шавар, сөөгөн ширгэнэ)
2. Хот болон байнгын оршин суух газарт ойрхон эсэх
3. Тохижилтын түвшин

4. Газар ашиглалтын суурь нөхцөлийн үнэлгээ

1. Тариалангийн талбай
2. Одоо байгаа хот суурин газар
3. Уул уурхайн тусгай зөвшөөрөлтэй талбай
4. Улсын тусгай хамгаалалттай газар нутгийн онгон болон онцгой бүс

Тухайн орон нутаг, бүс нутгийн ландшафт, байгаль, түүх, соёлын дурсгалт, дэд бүтэц, газар ашиглалтын онцлогоос хамаарч үндсэн болон дэд үзүүлэлтийг сонгон үнэлгээ өгөх ба эдгээр үзүүлэлтийг нэгтгэн “Байгалийн аялал- рекреацыг хөгжүүлэхэд тохиромжтой газар нутгийн үнэлгээ”-г боловсруулна. Байгалийн аялал- рекреацыг хөгжүүлэхэд тохиромжтой газар нутгийн үнэлгээг 3 шатлалтай ангиллаар нийт 4 үндсэн, 27 дэд үзүүлэлтийг үндэслэн гүйцэтгэнэ.

Диаграмм 16 Ландшафтын үнэлгээний схем

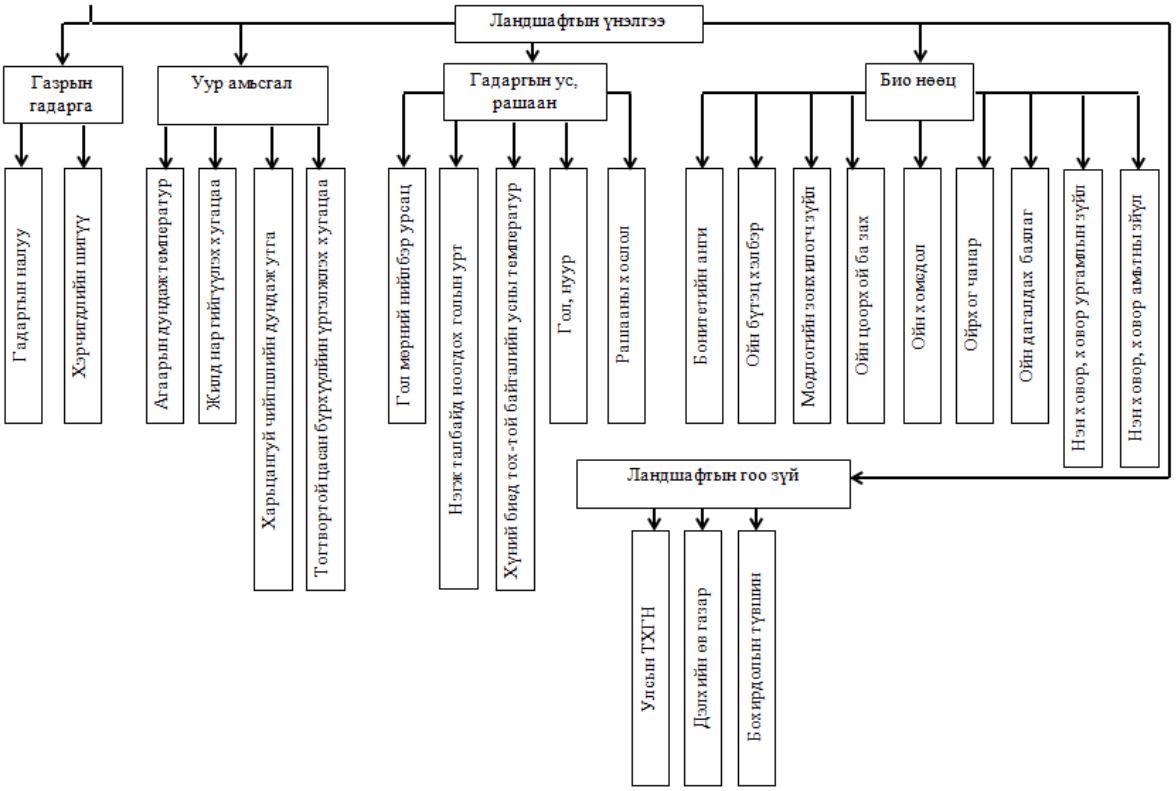

Хүснэгт 48. Аялал жуулчлалын газарт тохиромжтой газрын талбайн хэмжээ, га

Аялал рекреац	**Талбай, га**	**Эзлэх хувь**
Бусад газар ашиглалт	22505.55	4.7
Тохиромжгүй	664.9	0.1
Хязгаарлагдмал тохиромжтой	383616.2	79.8
Тохиромжтой	73858.42	15.4
Нийт талбай	480645.07	100

Зураг 40. Аялал рекреацийн газрын тохиромжтой байдлын үнэлгээ

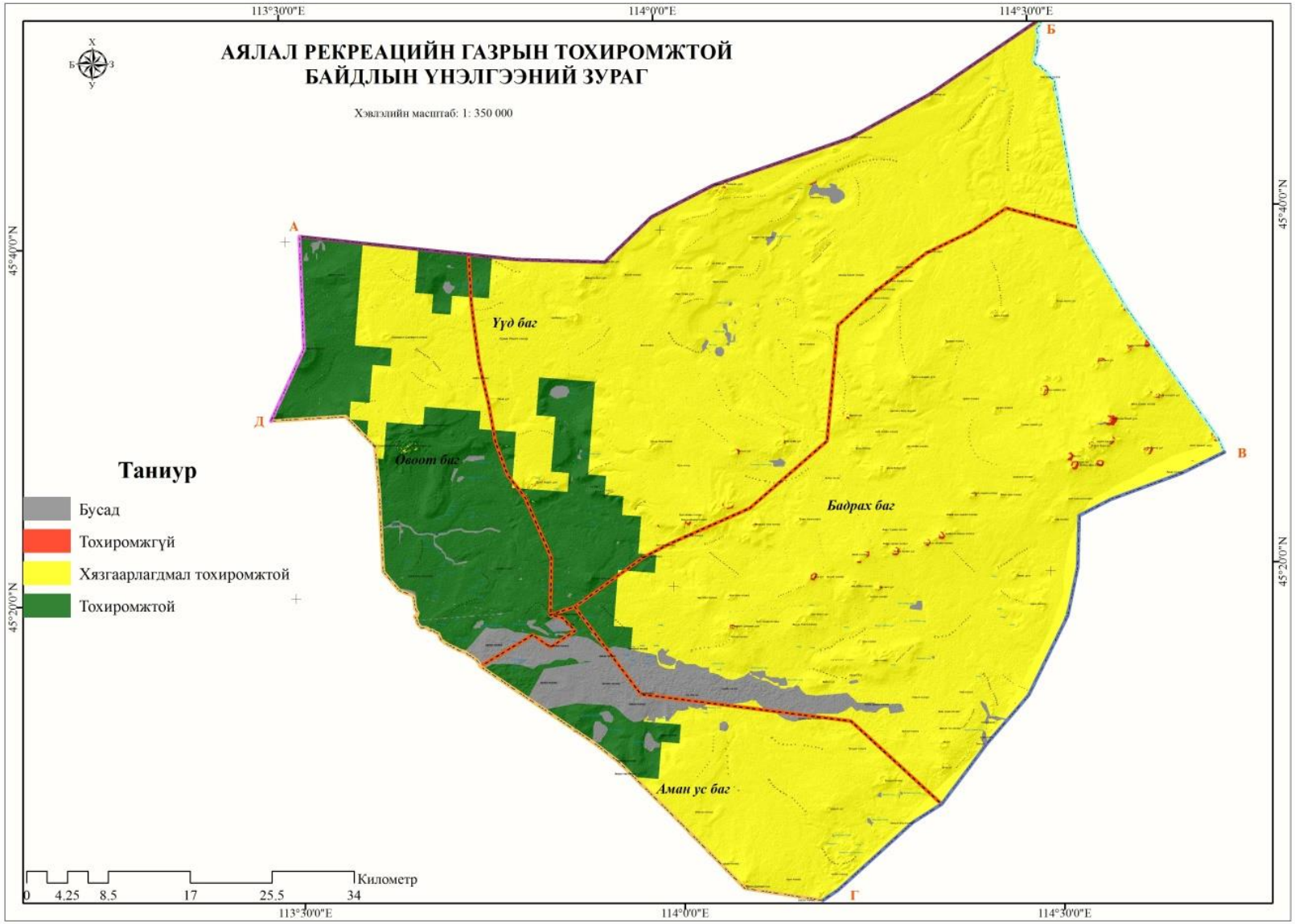

Хуудас 105

4.5.3. Шинээр байгуулах хот, суурин газрын тохиромжтой байдлын үнэлгээ

Зорилго нь Монгол оронд хот, суурин газар байгуулахад тохиромжтой болон тохиромжгүй бүс нутгийг үнэлэх ажлыг нэгдсэн зааварчилгаагаар хангахад оршино.

Шинээр байгуулах хот суурин газрын тохиромжтой байдлын үнэлгээ хийхэд шаардагдах хүчин зүйл, тэдгээрийн шалгуур үзүүлэлтийн талаар Монгол улсын Зам, тээвэр, барилга, хот байгуулалтын яамны 2010 онд боловсруулсан "Хот, суурины дэвсгэр газарт хот байгуулалтын иж бүрэн үнэлгээ өгөх аргачилсан заавар" (УББ 30-201-09)-т бүрэн тусгагдсан учраас энэхүү батлагдсан баримт бичигт үндэслэн тохиромжтой байдлын үнэлгээг хийнэ. Ингэхдээ дээрх аргачилсан зааварт тусгагдсан 4 үндсэн, 43 дэд үзүүлэлтээс 3 үндсэн 19 дэд үзүүлэлтийг хэвээр үлдээж, 1 үндсэн, 16 дэд үзүүлэлтийг шалгуур үзүүлэлтийг боловсруулсан. Үүнд:

Тухайн орон нутаг, бүс нутгийн байгаль орчин, уур амьсгал, инженер геологийн нөхцөл, газар ашиглалтын онцлогоос хамаарч үндсэн болон дэд үзүүлэлтийг сонгон үнэлгээ өгөх ба эдгээр үзүүлэлтийг нэгтгэн “Шинээр байгуулах хот суурины дэвсгэр газрын тохиромжтой байдлын иж бүрэн үнэлгээ”-г боловсруулна.

Шинээр байгуулах хот суурины дэвсгэр газрын тохиромжтой байдлын үнэлгээг хийхэд Диаграм 17-д тусгагдсан нийт 3 үндсэн, 35 дэд үзүүлэлтийг үндэслэн гүйцэтгэнэ.

Диаграмм 17. Шинээр байгуулах хот, суурин газрын тохиромжтой байдлын үнэлгээний

Хүснэгт 49. Шинээр байгуулах хот, суурин газарт тохиромжтой газрын талбайн хэмжээ, га

Шинээр байгуулах хот	Талбай, га	Эзлэх хувь
Бусад газар ашиглалт	70056.72	14.6
Тохиромжгүй	32819.87	6.8
Хязгаарлагдмал тохиромжтой	300204.21	62.5
Тохиромжтой	76935.69	16.0
Нийт талбай	480016.49	100

Зураг 41. Шинээр байгуулах хот, суурин газрын тохиромжтой байдлын үнэлгээний зураг

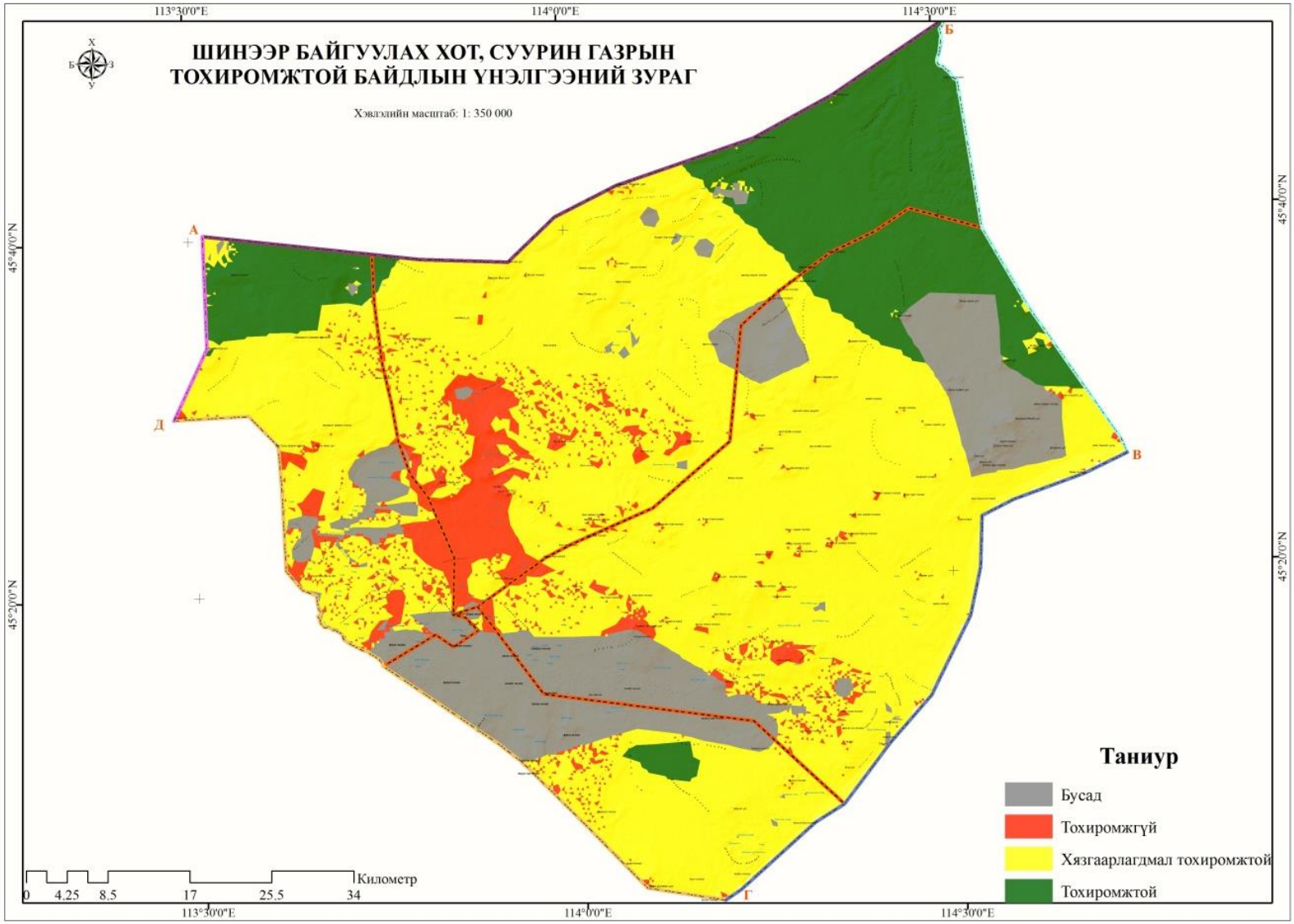

4.5.4. Бэлчээрийн газрын тохиромжтой байдлын үнэлгээ

Тухайн орон нутаг, бүс нутгийн бэлчээрийн ургамлын анги, бүлэг төрөл, идэмж, байгалийн бүс бүслүүр, гадаргын нөхцөл, усан хангамж, бэлчээрийн хэв шинж зэрэг үзүүлэлтэд үндэслэн үнэлгээ өгөх ба эдгээр үзүүлэлтийг нэгтгэн "Хадлан, бэлчээрийн газрын тохиромжтой байдлын үнэлгээ"-г боловсруулна. Хадлан, бэлчээрийн газрын тохиромжтой байдлын үнэлгээг бэлчээрийн ургамлын 250 анги, бүлэг төрлөөр 7 үндсэн үзүүлэлтэд үндэслэн гүйцэтгэнэ. /Диаграм 18/

Диаграмм 18. Бэлчээрийн газрын тохиромжтой байдлын үнэлгээний схем

Хүснэгт 50. Бэлчээрт тохиромжтой газрын талбайн хэмжээ, га

Өвөл-хавар	Талбай, га				
	адуу	хонь	тэмээ	үхэр	ямаа
Бусад газар ашиглалт	19385.96	19395.06	19395.95	19394.55	19395.06
Тохиромжгүй	33.16	121.46	2030.86	477.38	121.46
Дунд зэрэг тохиромжтой	1781.5	17944.69	304351.1	90580.6	17944.69
Тохиромжтой	93165.82	183613	129599.6	218504.5	183613
Нэн тохиромжтой	366384.47	259674.3	25369.73	151791.1	259674.3
Нийт талбай	**480750.91**	**480748.5**	**480747.3**	**480748.1**	**480748.5**

Зураг 42. Өвөл-хаврын бэлчээрт тохиромжтой газар, таван хошуу малаар

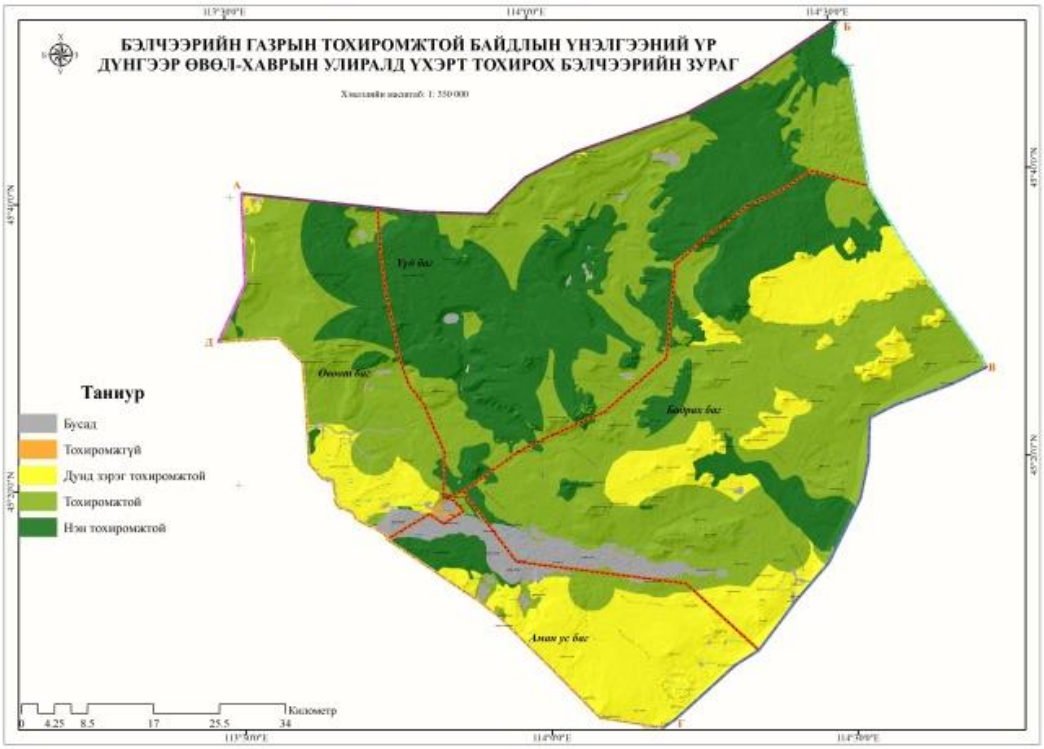

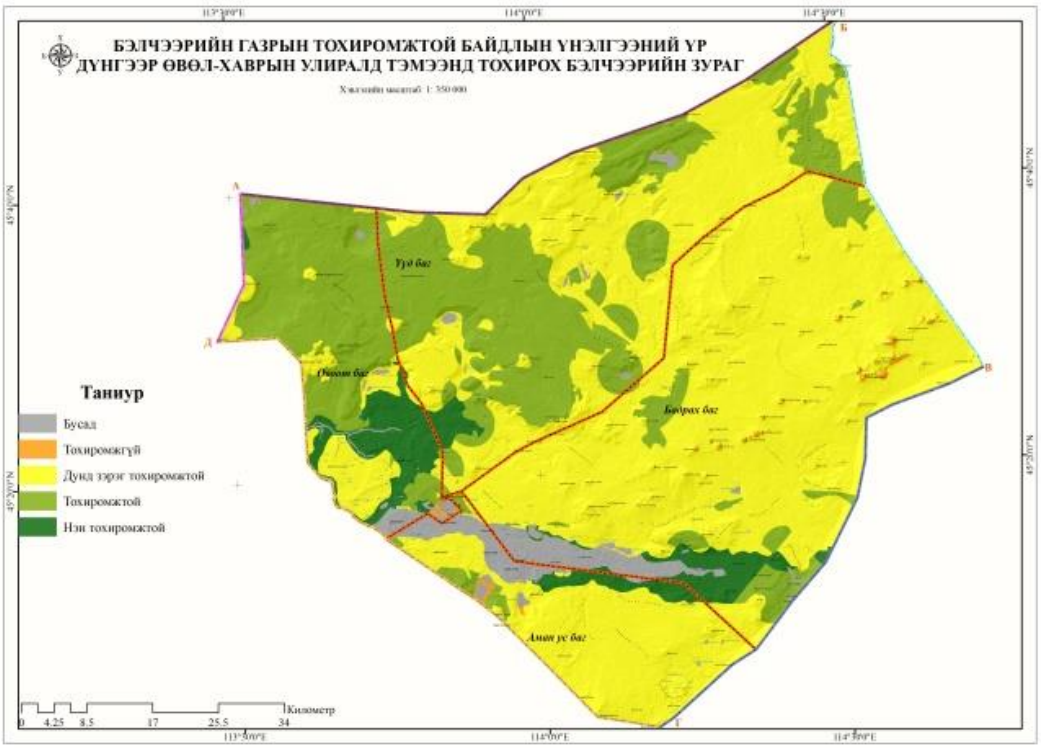

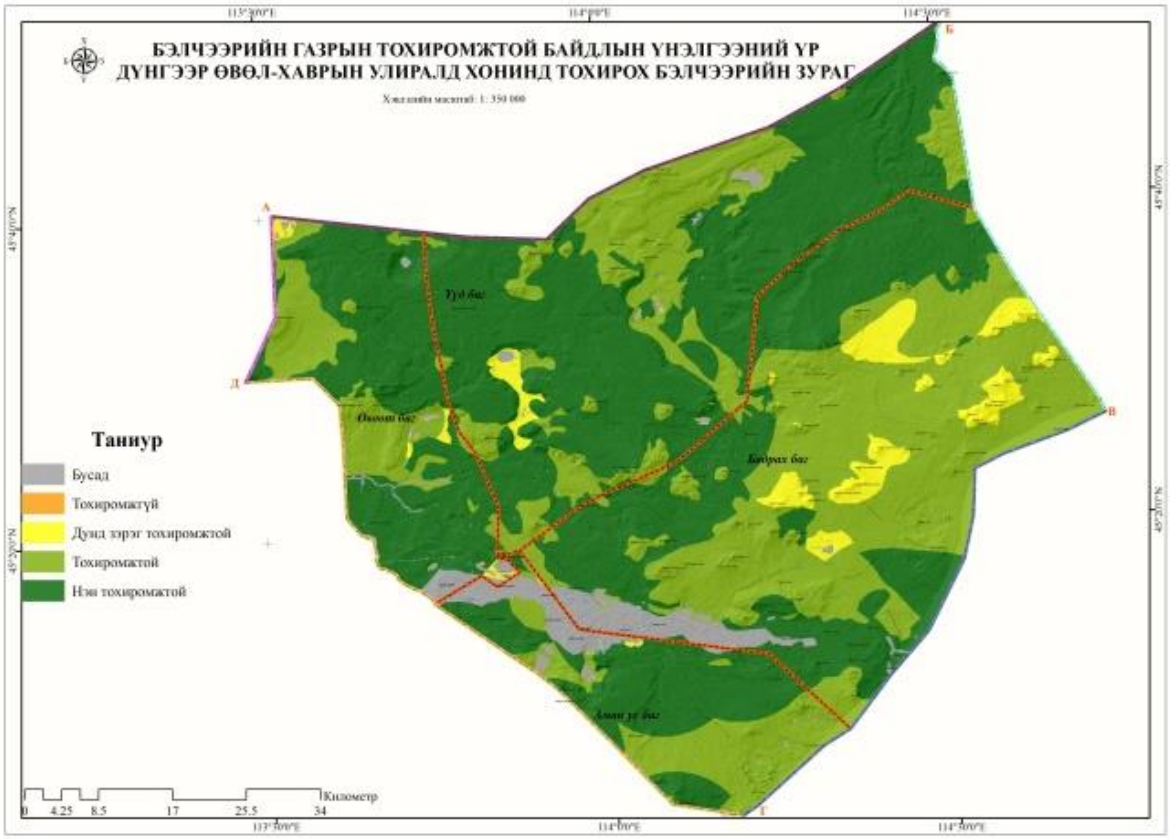
БЭЛЧЭЭРИЙН ГАЗРЫН ТОХИРОМЖТОЙ БАЙДЛЫН ҮНЭЛГЭЭНИЙ ҮР ДҮНГЭЭР ӨВӨЛ-ХАВРЫН УЛИРАЛД ХОНИНД ТОХИРОХ БЭЛЧЭЭРИЙН ЗУРАГ
Таниур
Бусад
Тохиромжгүй
Дунд зэрэг тохиромжтой
Тохиромжтой
Нэн тохиромжтой
Километр
0 4.25 8.5 17 25.5 34

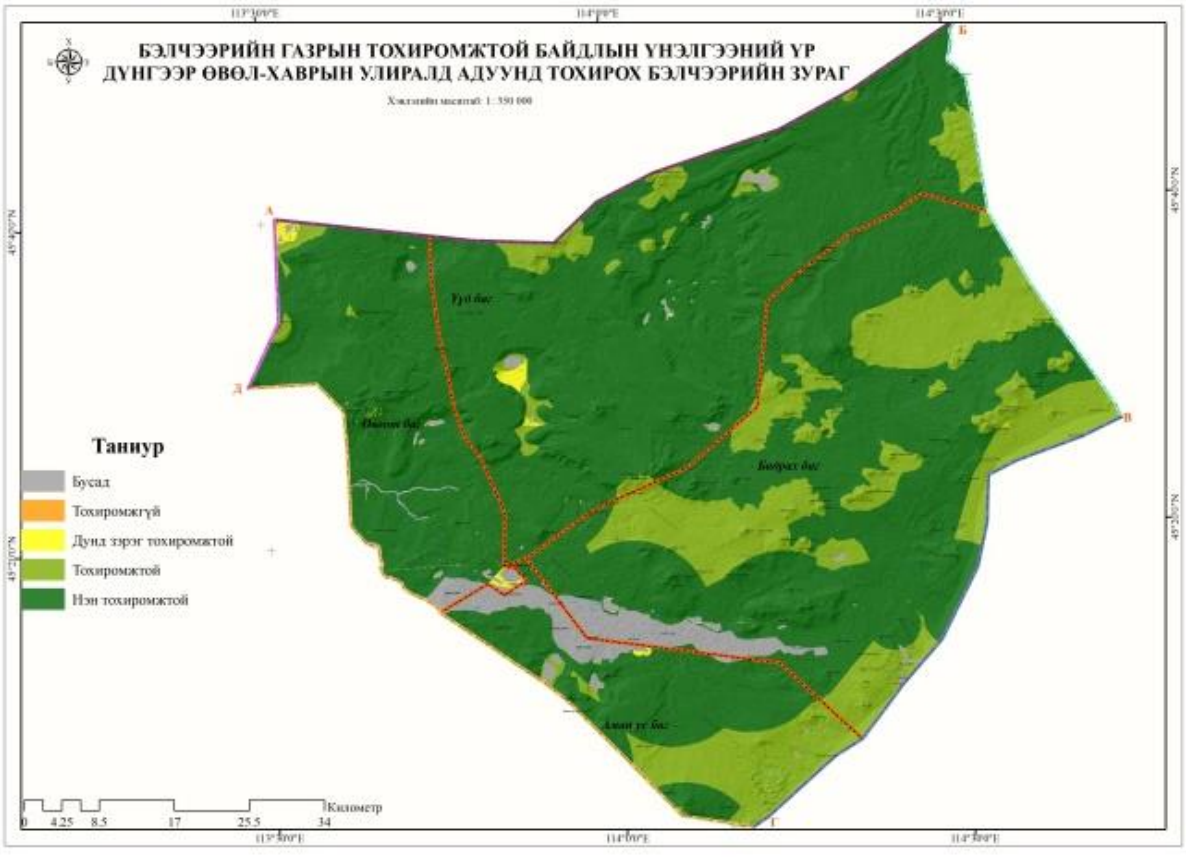
БЭЛЧЭЭРИЙН ГАЗРЫН ТОХИРОМЖТОЙ БАЙДЛЫН ҮНЭЛГЭЭНИЙ ҮР ДҮНГЭЭР ӨВӨЛ-ХАВРЫН УЛИРАЛД АДУУНД ТОХИРОХ БЭЛЧЭЭРИЙН ЗУРАГ
Таниур
Бусад
Тохиромжгүй
Дунд зэрэг тохиромжтой
Тохиромжтой
Нэн тохиромжтой
Километр
0 4.25 8.5 17 25.5 34

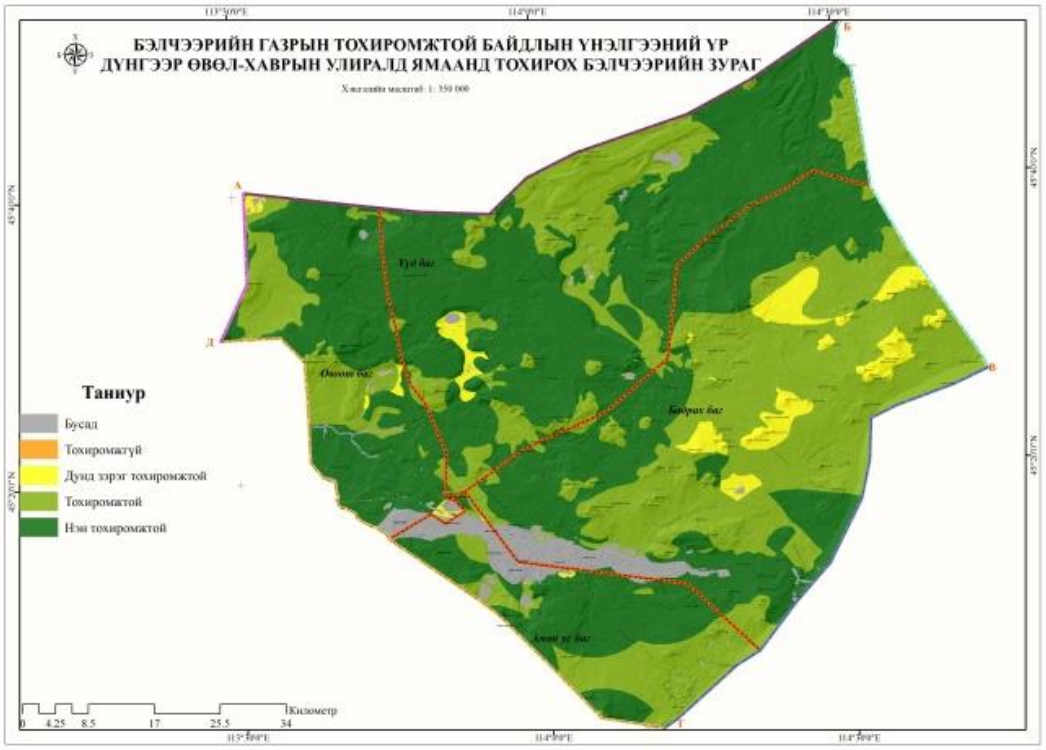

Зураг 43. Зун-намрын бэлчээрт тохиромжтой газар, таван хошуу малаар

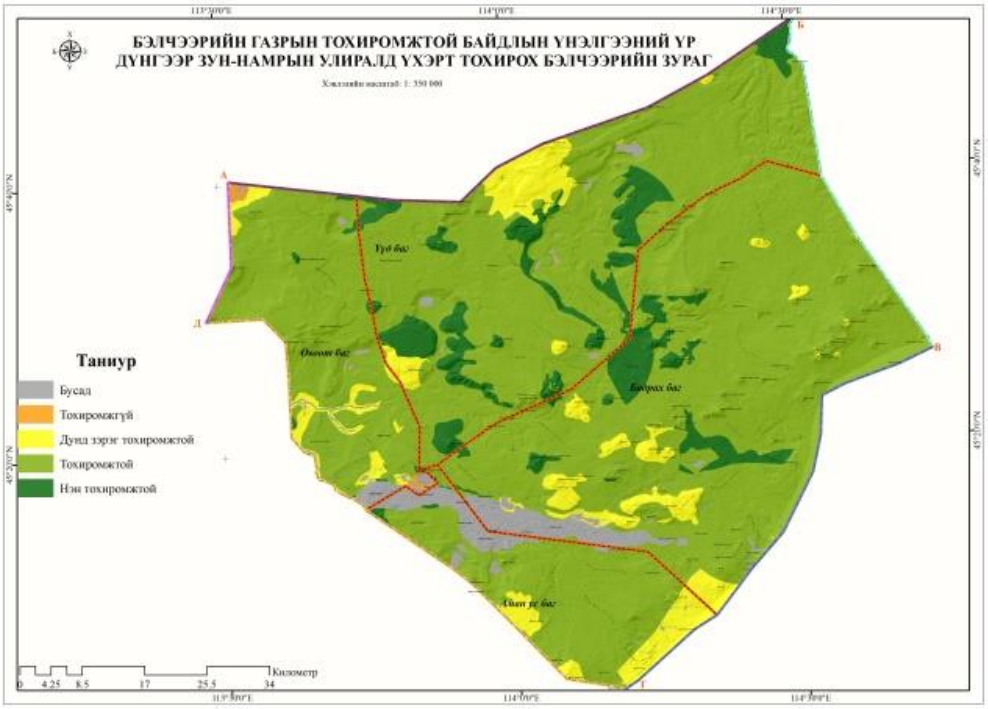

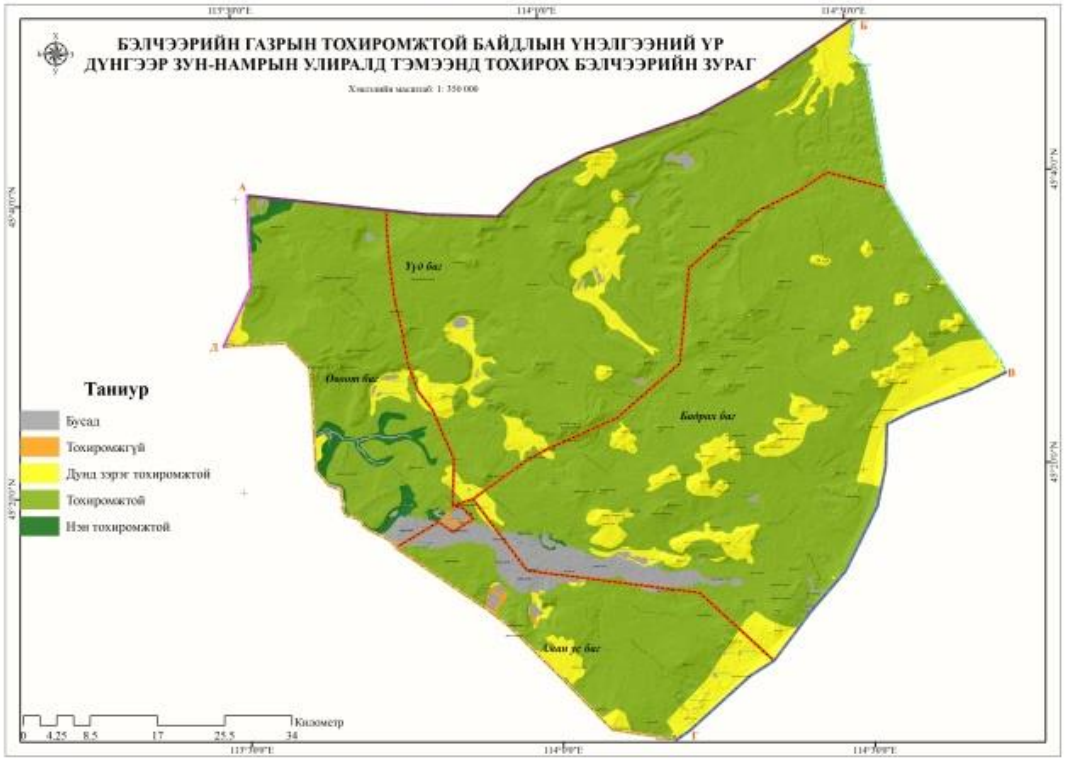
БЭЛЧЭЭРИЙН ГАЗРЫН ТОХИРОМЖТОЙ БАЙДЛЫН ҮНЭЛГЭЭНИЙ ҮР ДҮНГЭЭР ЗУН-НАМРЫН УЛИРАЛД ТЭМЭЭНД ТОХИРОХ БЭЛЧЭЭРИЙН ЗУРАГ
Таниур
Бусад
Тохиромжгүй
Дунд зэрэг тохиромжтой
Тохиромжтой
Нэн тохиромжтой
Километр

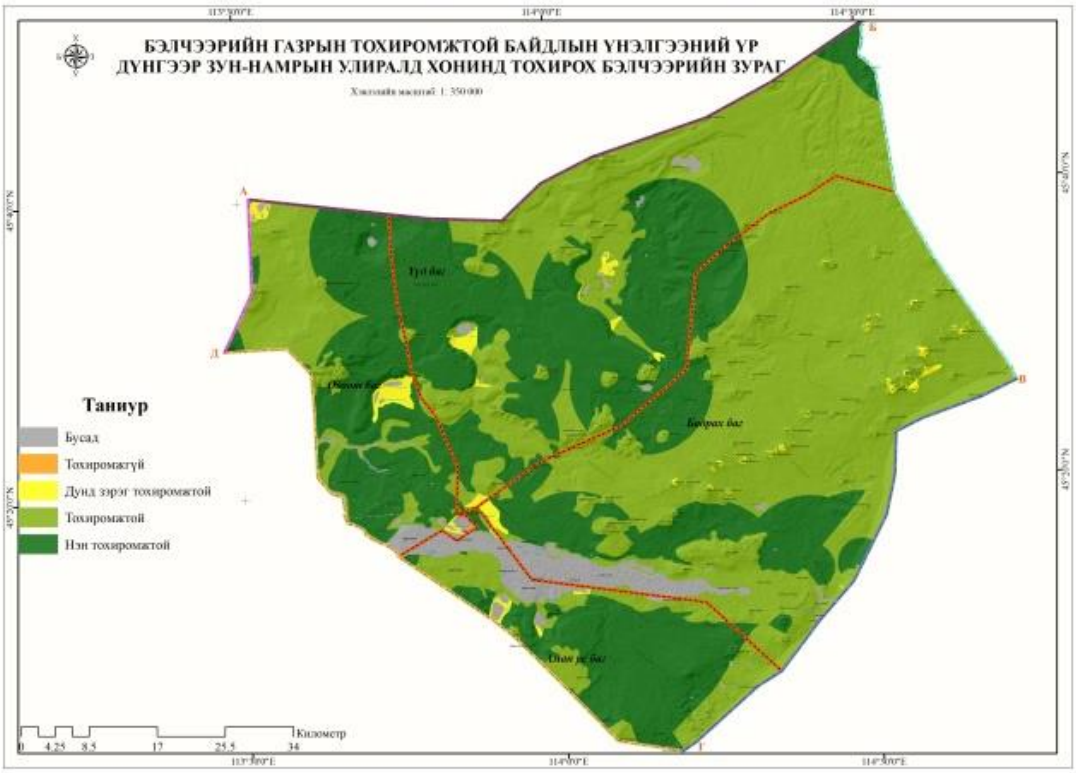
БЭЛЧЭЭРИЙН ГАЗРЫН ТОХИРОМЖТОЙ БАЙДЛЫН ҮНЭЛГЭЭНИЙ ҮР ДҮНГЭЭР ЗУН-НАМРЫН УЛИРАЛД ХОНИНД ТОХИРОХ БЭЛЧЭЭРИЙН ЗУРАГ
Таниур
Бусад
Тохиромжгүй
Дунд зэрэг тохиромжтой
Тохиромжтой
Нэн тохиромжтой
Километр

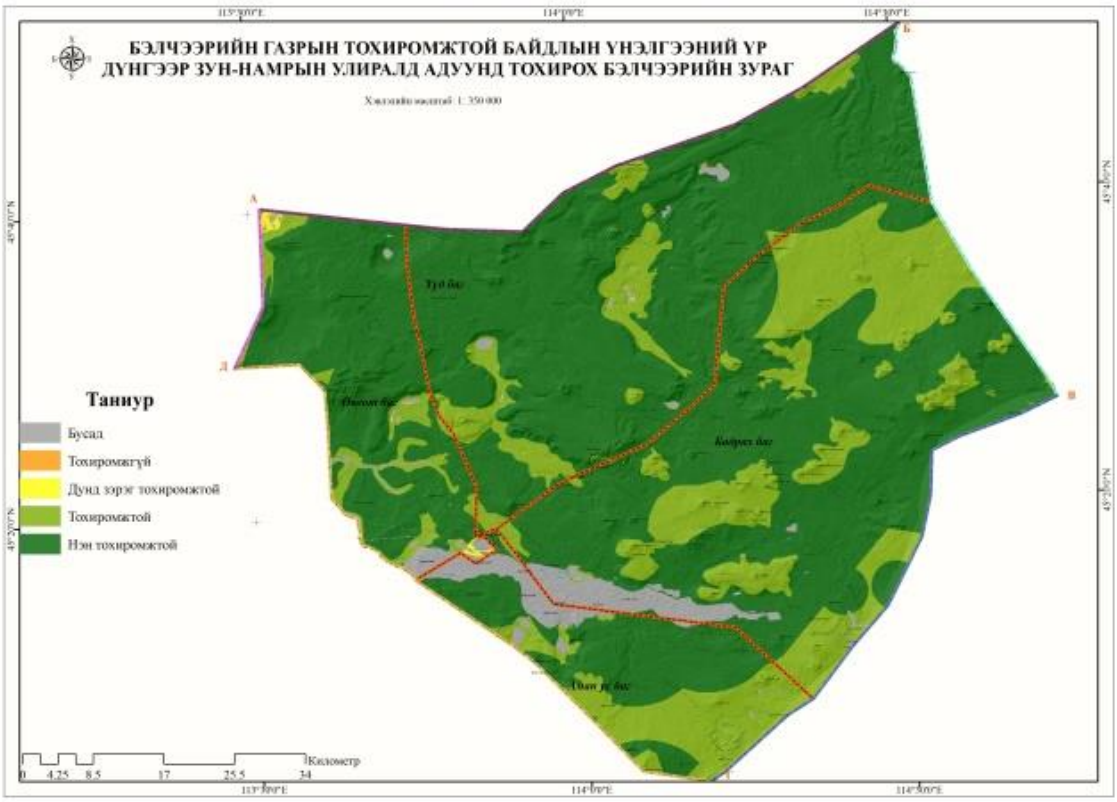
БЭЛЧЭЭРИЙН ГАЗРЫН ТОХИРОМЖТОЙ БАЙДЛЫН ҮНЭЛГЭЭНИЙ ҮР
ДҮНГЭЭР ЗҮН-НАМРЫН УЛИРАЛД АДУУНД ТОХИРОХ БЭЛЧЭЭРИЙН ЗУРАГ
Таниур
Бусад
Тохиромжгүй
Дунд зэрэг тохиромжтой
Тохиромжтой
Нэн тохиромжтой
Километр
0 4.25 8.5 17 25.5 34

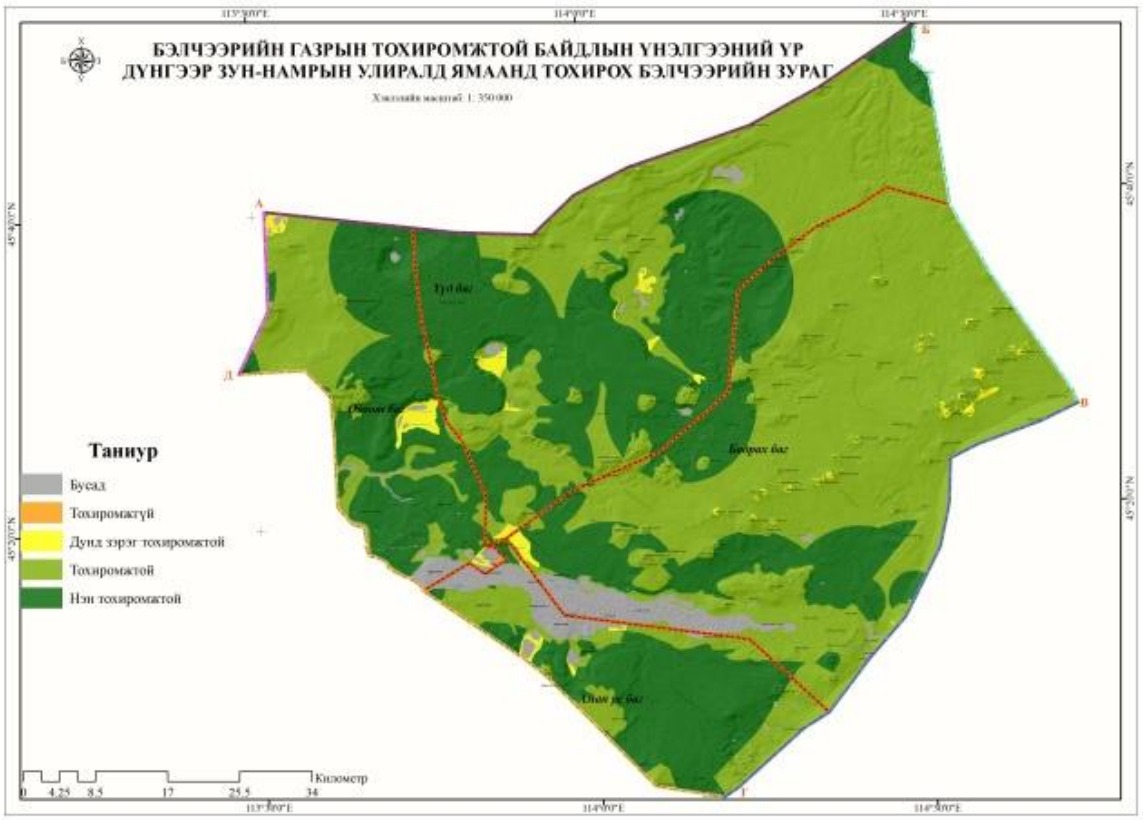
БЭЛЧЭЭРИЙН ГАЗРЫН ТОХИРОМЖТОЙ БАЙДЛЫН ҮНЭЛГЭЭНИЙ ҮР
ДҮНГЭЭР ЗҮН-НАМРЫН УЛИРАЛД ЯМААНД ТОХИРОХ БЭЛЧЭЭРИЙН ЗУРАГ
Таниур
Бусад
Тохиромжгүй
Дунд зэрэг тохиромжтой
Тохиромжтой
Нэн тохиромжтой
Километр
0 4.25 8.5 17 25.5 34

Хүснэгт 51. Бэлчээрт тохиромжтой газрын талбайн хэмжээ, га

Зун-намар	Талбай, га				
	адуу	хонь	тэмээ	үхэр	ямаа
Бусад газар ашиглалт	19401.55	19407.3	19397.9	19399.5	19407.3
Тохиромжгүй	168.06	327.91	933.93	924.3	327.91
Дунд зэрэг тохиромжтой	752.32	5977.66	61044.8	36948.4	5977.66
Тохиромжтой	110287.39	264024	393581	385145	264024
Нэн тохиромжтой	350140.61	191012	5792.63	38332.1	191012
Нийт талбай	480749.93	480749	480750	480750	480749

4.5.5. Ойн сангийн газрын тохиромжтой байдлын үнэлгээ

Тухайн орон нутаг, бүс нутгийн ой- ургамалжлын муж, хошуу, өндрийн бүслүүр ангилалд үндэслэн гадаргын нөхцөл, хөрсний шинж чанарыг илтгэх үндсэн болон дэд үзүүлэлтийг сонгон үнэлгээ өгөх ба эдгээр үзүүлэлтийг нэгтгэн “Ойн сангийн тохиромжтой байдлын үнэлгээ”-г боловсруулна. Ойн сангийн тохиромжтой байдлын үнэлгээг байгалийн 3 өөр муж, 9 хошуу, өндрийн бүслүүрээр ялгаатай 22 ойн хэв шинжид үндэслэн нийт 3 үндсэн, 11 дэд үзүүлэлтийг үндэслэн гүйцэтгэнэ.

Диаграмм 19. Ойн сангийн тохиромжтой байдлын үнэлгээний

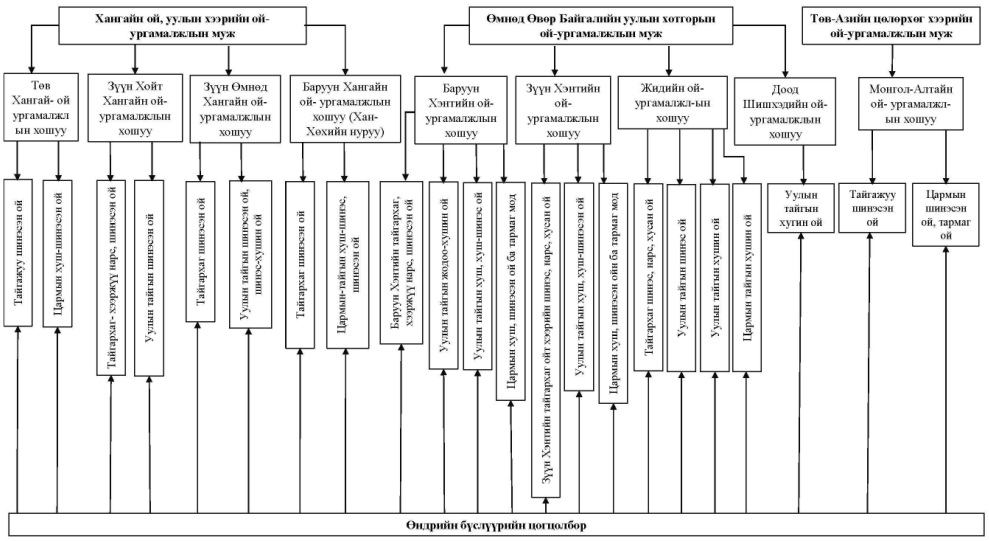

Зураг 44. Ойн сангийн газрын тохиромжтой байдлын үнэлгээний зураг

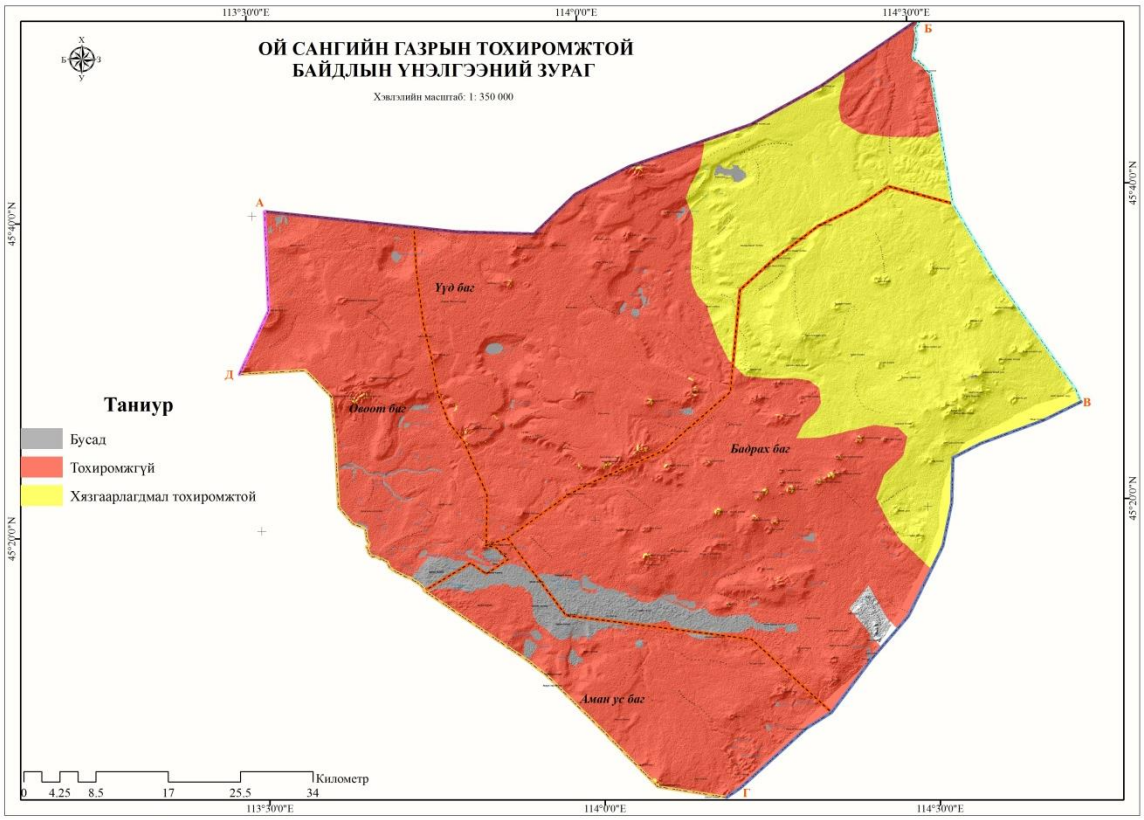

4.5.6. Шугаман байгууламжийн зориулалтаар ашиглах газрын тохиромжтой байдлын үнэлгээ

Тухайн орон нутаг, бүс нутгийн байгаль орчин, уур амьсгал, инженер геологийн нөхцөл, газар ашиглалтын онцлогоос хамаарч үндсэн болон дэд үзүүлэлтийг сонгон үнэлгээ өгөх ба эдгээр үзүүлэлтийг нэгтгэн “Шугаман байгууламжийн зориулалтаар ашиглах газрын үнэлгээ”-г боловсруулна.

Шугаман байгууламжийн зориулалтаар ашиглах газрын үнэлгээг хийхэд зураг 1-д тусгагдсан нийт 3 үндсэн, 6 дэд үзүүлэлтийг үндэслэн гүйцэтгэнэ.

Диаграмм 20. Шугаман байгууламжийн тохиромжтой байдлын үнэлгээний

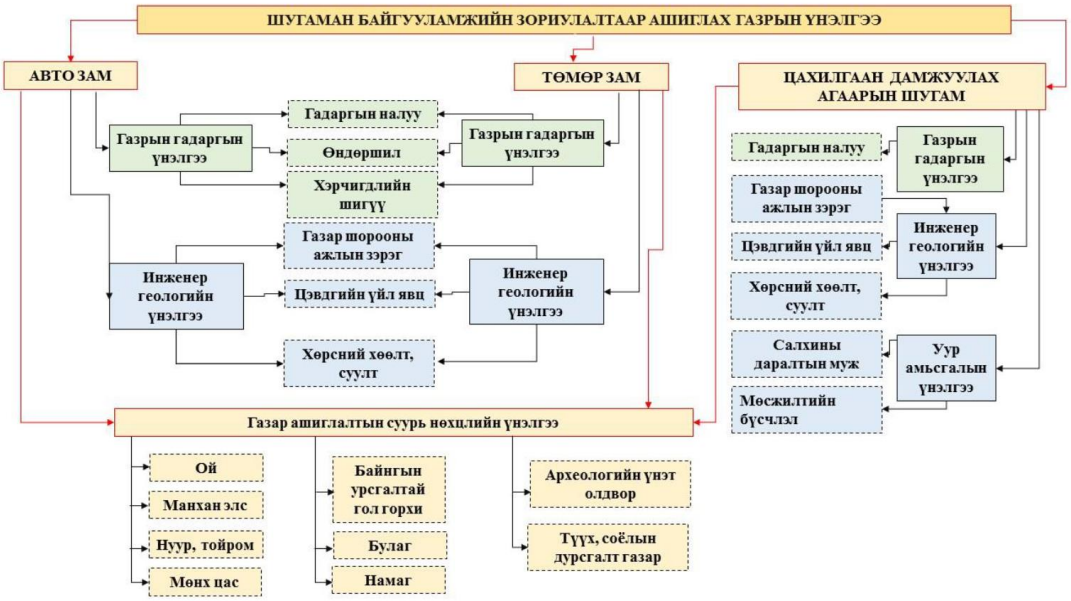

Зураг 45. Цахилгаан дамжуулах агаарын шугамын кориулалтаар ашиглах газрын тохиромжтой байдлын үнэлгээний зураг

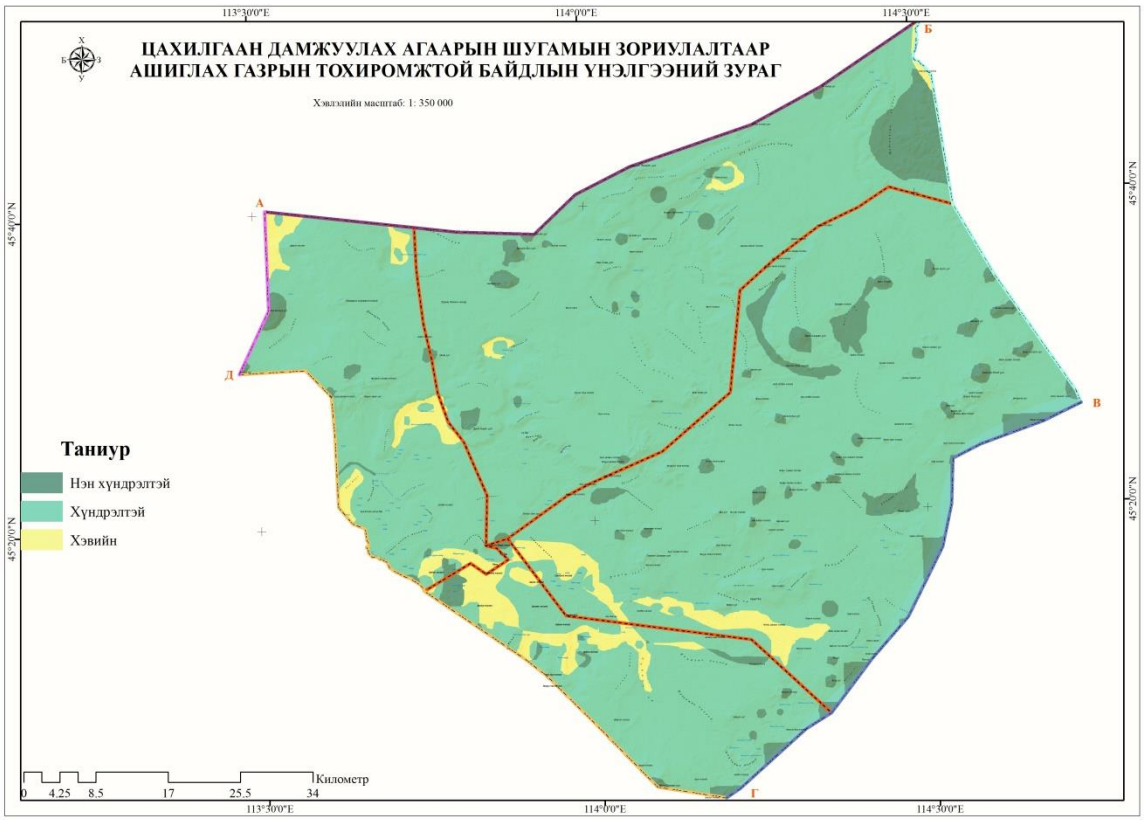

V. СУМЫН НУТАГ ДЭВСГЭРИЙН ГАЗАР ЗОХИОН БАЙГУУЛАЛТЫН ТӨЛӨВЛӨЛТ

5.1. ИРГЭДЭЭС АВСАН САНАЛ, АСУУЛГА

Сумын нутаг дэвсгэрийн төлөвлөлтөнд 2 түвшний санал асуулга авсан. Үүнд:

- Дарьганга сумын иргэдээс түүвэрлэх байдлаар 58 иргэнээс санал авсан / хүснэгт 34/.
- Сумын Засаг даргын тамгын газрын удирдлагаас ярилцлагын аргаар санал авсан
- Багийн Иргэдийн Нийтийн Хурлаар хэлэлцүүлсэн.

Хүснэгт 52. Иргэдээс авсан саналын судалгаа

№	Асуулт:	1	2	3	4
1	**Санал өгөгчийн овог нэр**	М.Амгалан	Л.Борхүүхэн	Ж.Энхбаяр	А.Очирбат
2	**Төрөл**	Иргэн	Иргэн	Иргэн	Иргэн
3	**Утас, хаяг**	99261659	95207360 98153363	86465666	98224772
4	**Санал**	Хадлангийн талбай хашиж, хамгаалах	Мод тарьж ургуулах	Эрчимжсэн мал аж ахуй эрхлэх	Инженерийн худаг гаргуулах
			Нуурын бургас хамгаалах		Мал услах
5	**Төслийн зориулалт**	Хадлан	Улиас, бургас тарих, үржүүлэх, хамгаалах	Ноос, ноолуурын чиглэлийн хуц, ухна, тэмээ өсгөх, эрчимжсэн мал аж ахуй эрхлэх	Инженерийн худаг гаргуулах
6	**Уг төслийг хэрэгжүүлэх туршлага**	Туршлагатай	Туршлагатай	20 жил мал малласан туршлагатай	Худаг гаргаж байсан
		Талын агуй аялал жуулчлалын баазтай			
7	**Нөөц боломж /өөрийн болон бусад/**	1..Боловсон хүчинтэй 2. Пад пад, хадуур, трактор зэрэг ажлын багаж хэрэгсэлтэй	Боловсон хүчинтэй	900 гаран малтай	Гүний усны нөөцтэй

№	Асуулт:	1	2	3	4
		3. Усны хүрэлцээ муутай тул худаг гаргана			
8	**Бусад газар ашиглалттай уялдаатай эсэх**	Тусгай хамгаалалттай газар	Нуур, бэлчээр	4 улирлын бэлчээртэй	Өвс сайтай бэлчээр, усны гачигдалтай
Санал болгож буй төслийн мэдээлэл:					
9	**Харъяалагдах засаг захиргаа, багийн нэр**	1-р баг, Үүд	2-р баг, Бадрах	4-р баг, Овоот	1-р баг, Үүд
10	**Байршил /координат/ газрын нэр**	Талын агуй жуулчны баазаас хойш 2 км зайд	Холбоо нуурын урд	Поошигтын олом	Мухар
11	**Шаардагдах талбайн хэмжээ**	20-30 га	12*24 $м^2$	1км-ийн радиустай	2 $м^2$
12	**Хөрөнгө оруулалтын байдал**	Хувийн	Хувийн	Малчны зээл	Хөрөнгийн туслалцаа шаардлагатай
13	**Орон нутагт үзүүлэх нөлөөлөл**	Эерэг	Эерэг	Хөрөнгө оруулалт, эдийн засгийн үр ашигтай	Мал, малчид усаар хангагдана.
14	**Хэрэгжих хугацааны төсөөлөл /жил, сар/**	Ойрын 5 жил	2015-2020 он	1 жил	
15	**Орон нутгийн хөгжилтэй уялдсан эсэх**	Цаг үеийн хүнд нөхцөлд өвсний тусламж үзүүлнэ, адуу мал уруудаж ирэхэд түр байлгаж тусална.	Тийм	Тусгагдаагүй	Уялдсан
16	**Байгаль орчин, түүнд үзүүлэх нөлөөлөл**	Эерэг	Маш сайн, элсний нүүдэл зогсооно, уст цэг хамгаалагдана.	Сайн	Малын бэлчээрийн даац саармагжиж байгальд эерэг нөлөө үзүүлнэ.

Нийт иргэдийн дийлэнх хувь нь хадлангийн талбайтай болох, бэлчээрийг эзэмших, худаг гаргах, уст цэг хадгалж хамгаалах, эрчимжсэн аж ахуй эрхлэх, худалдаа үйлчилгээний газартай болох, өргөжүүлэх чиглэлээр санал өгсөн байна.

Хүснэгт 53. Иргэдийн саналын нэгтгэл

Үндсэн төрөл	**Дэд төрөл**	**Саналын тоо**	**Баг**
Жижиг, дунд үйлдвэрлэл эрхлэх	Модон эдлэл хийх, мужааны цех	2	4
	Гутал үйлдвэрлэл	1	4
	Блок үйлдвэрлэл	1	4
Үйлчилгээ эрхлэх	Халуун ус, гоо сайхан	2	4
	Цайны газар	3	4
	Хүнсний дэлгүүр ажлуулах	4	4
	Гутал засвар үйлчилгээ	2	4
	Авто засвар	1	4
	Компьютер үйлчилгээ, хаяг, самбар, хулдаасан хэвлэл	1	4
Төмс хүнсний ногоо тариалах		1	4
Мод үржүүлэг		1	2
Хадлангийн талбай хашиж хамгаалах		1	1
Худаг гаргах	Бэлчээр усжуулах	3	1, 4
Эрчимжсэн мал аж ахуй	Ноос, ноолуурын чиглэлийн хуц, ухна өсгөх	2	4
Нуур хамгаалах	Холбоо нуур орчмыг хамгаалах	1	1
Булаг хашиж хамгаалах	Зүүн салааны болон хөөврийн нуурын булаг хашиж хамгаалах	2	1, 4
Бусад	Үйл ажиллагаагаа өргөжүүлэх, санхүүгийн дэмжлэг, зээл тусламж, газартай болох гэх мэт.	18	

Дарьганга суманд 14 бэлчээр ашиглаж, хамгаалах зүй ёсны эрхийг бүртгэн зурагжуулахаар бүлгийн хилийг малчидтай ярилцаж тогтоов.

Зураг 46. Бэлчээр ашиглалтын бүлгийн зураг

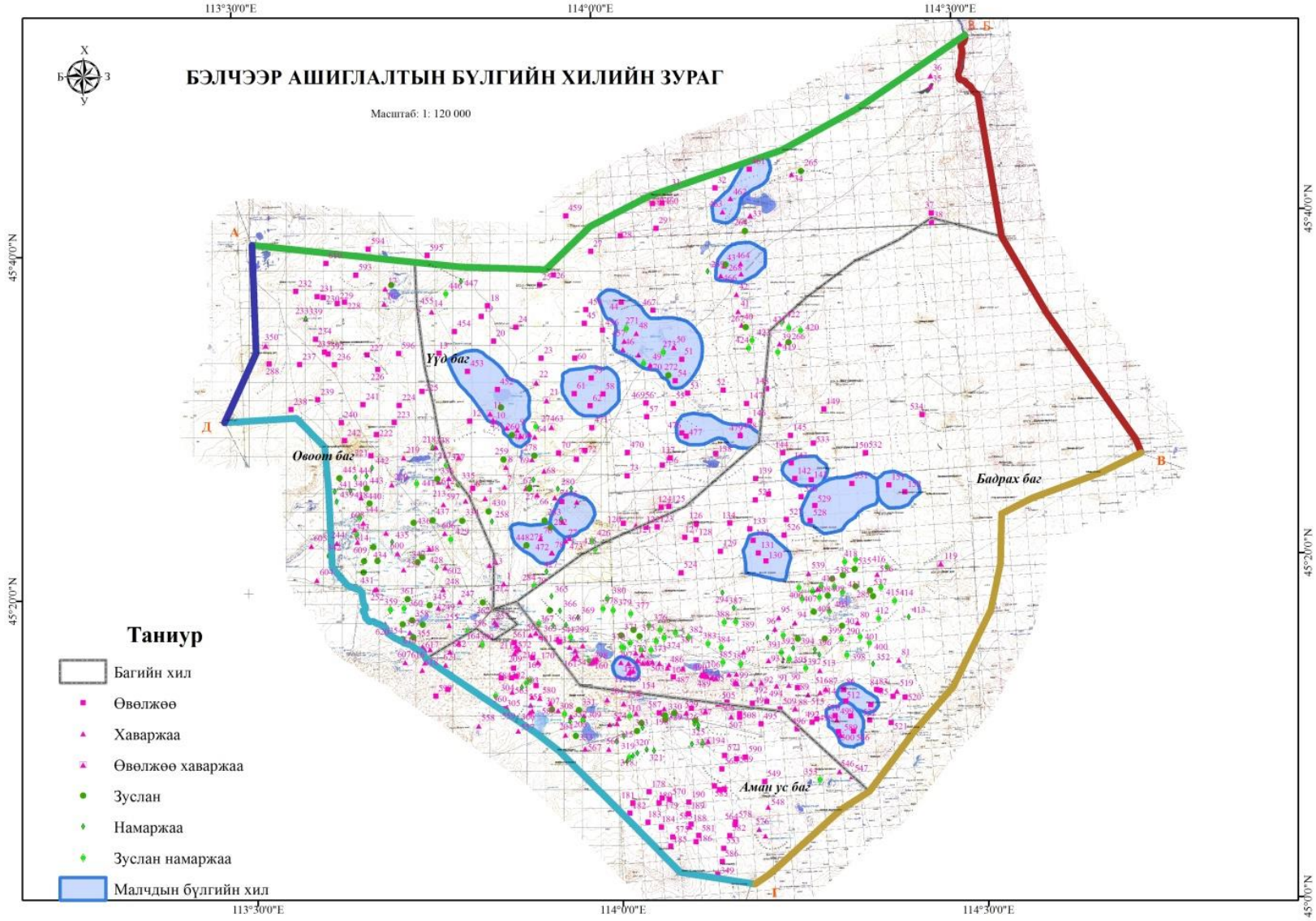

Хуудас 120

5.2. СУМЫН НУТАГ ДЭВСГЭРИЙН ХӨГЖЛИЙН ТӨЛӨВЛӨГӨӨ

Сумын нутаг дэвсгэрийн төлөвлөлтийг газрын болон байгалийн нөөц нөхцөлд тулгуурлан дараахь эрхзүйн баримт бичгүүдийг үндэслэн боловсруулсан. Үүнд:

- “Аймаг, Нийслэлийн газар зохион байгуулалтын ерөнхий төлөвлөгөө боловсруулах аргазүйн заавар” УБ, 2008 он
- Сүхбаатар аймгийн газар зохион байгуулалтын ерөнхий төлөвлөгөөний тайлан
- “Сумын газар зохион байгуулалтын тухайн жилийн төлөвлөгөө боловсруулах аргачлал” УБ, 2011 он
- Монгол улсын жижиг гол, усны хамгаалалтын бүсийн дүрэм
- Монгол улсын стандарт MNS 4652-28
- Монгол улсын стандарт MNS 4628-98 “Шатахуун түгээх станц, барилга байгууламж, тоног төхөөрөмжийн техникийн ерөнхий шаардлага” УБ, 1998 он
- “Харилцаа холбооны тухай хууль”, Засгийн газрын 2001 оны 263 дугаар тогтоол
- "Авто замын тухай хууль"-ийн 12.2 зүйл
- “Ойн тухай хууль” 2012 оны 5-р сарын 17
- “Аялал жуулчлалын тухай хууль” 2000 оны 5-р сарын 5

Нутаг дэвсгэрийн төлөвлөгөөнд дараахь үндсэн шийдлүүдийг тусгасан. Үүнд:

- Сумын нутаг дэвсгэрийн одоо байгаа газар ашиглалтыг хэвээр хадгалан үлдээлээ. Энэ ерөнхий төлөвлөгөө боловсруулах болон хэрэгжүүлэх бүхий л үе шатанд энэ зарчмыг хэвээр хадгалж үргэлжлүүлэх нь зүйтэй.
- Сумын хэмжээнд усан сан, ойн сан, зам шугам сүлжээний хамгаалалтын бүсийг тогтоосон.
- Бэлчээрийн улирлын хуваарийн хил заагийг тогтоон улирлын бэлчээрийн даацыг тооцсон
- Бэлчээр ашиглалтын хэсгийн хил түүнд багтах багтах малын багтаамжийг тооцсон.
- Хөрс ургамлын төрлөөс нь хамааран Талын агуйн хойно хадлангийн талбайг төлөвлөсөн.
- Нэмж 1 аялал жуулчлалын маршрутыг гаргасан.
- Аймгийн төвийг сумтай холбосон автозам болон аялал жуулчлалын маршрут бүхий замыг сайжруулах шаардлагатай тул сайжруулсан автозам болгохоор төлөвлөв.

- Тусгай хамгаалалттай газрын үндэсний хөтөлбөрт 1-р үе шатанд буюу 2016-2020 Дарьганга өргөтгөлийг Байгалийн нөөц газрын зориулалтаар улсын тусгай хамгаалалтанд шинээр авахаар төлөвлөснийг тусгав.
- Баталгаажуулах боломжтой Байгалийн нөөц эдэлбэрийн эрхүүд:
  - Улирлын бэлчээрийг бэлчээр ашиглалтын хэсгээр ашиглах.
  - Эрчимжсэн аж ахуй эрхлэх
  - Булаг хамгаалах, ан амьтан үржүүлэх
  - Ан амьтан үржүүлэх

Төлөвлөлтийг газар ашиглалтын бүсүүдээр дараахь диаграммын дагуу хийж гүйцэтгэсэн.

Диаграмм 21. Нутаг дэвсгэрийн газар зохион байгуулалтын төлөвлөлтийн бүсүүд

Зураг 47. Сумын нутаг дэвсгэрийн төлөвлөлтийн зураг

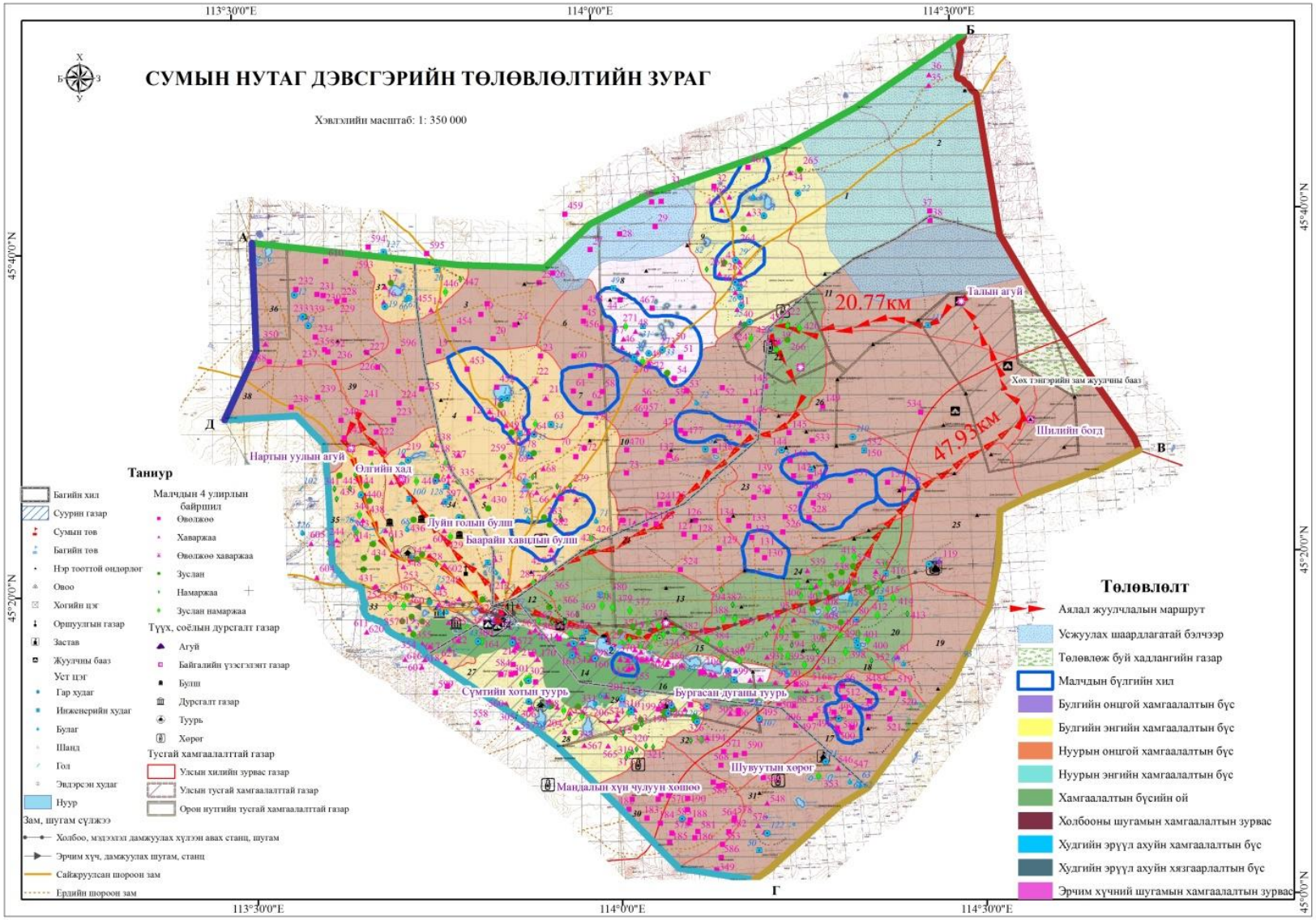

Хуудас 123

Диаграмм 22 Байгалийн нөөц, бүтээгдэхүүн

Диаграмм 23 Бүтээгдэхүүн бэлтгэн нийлүүлэлтийн схем

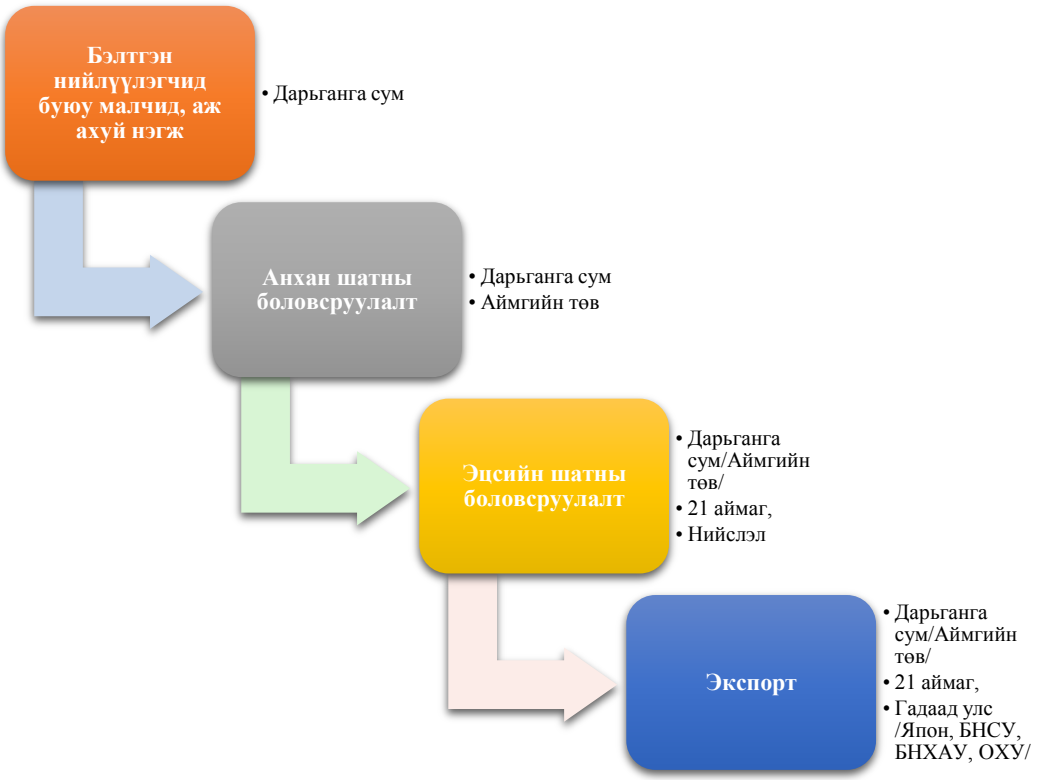

5.2.1. Хамгаалалтын бүсүүдийн төлөвлөлт

Гадаргын ус, худаг, шатахуун түгээх станц, өндөр хүчдэлийн шугам, авто замуудад дараахь төрлийн хамгаалалтын бүсүүдийг төлөвлөсөн.

Хүснэгт 54. Сумын хамгаалалтын бүсүүдийн төлөвлөлт

№	Барилга байгууламжийн төрөл	Хамгаалалтын бүсийн төрөл	Эрхзүйн баримт бичиг	Хамгаалалтын бүсийн өргөн, м
1	Голууд	Хориглох бүс	Монгол улсын жижиг гол, усны хамгаалалтын бүсийн дүрэм	25
2	Голууд	Хязгаарлах бүс	Монгол улсын жижиг гол, усны хамгаалалтын бүсийн дүрэм	50
3	Нуурууд	Хориглох бүс	Монгол улсын жижиг гол, усны хамгаалалтын бүсийн дүрэм	25
4	Нуурууд	Хязгаарлах бүс	Монгол улсын жижиг гол, усны хамгаалалтын бүсийн дүрэм	50
5	Худаг	Хамгаалалтын бүс	Монгол улсын стандарт MNS 4652-28	50
6	Шатахуун түгээх станц	Хамгаалалтын бүс	Монгол улсын стандарт MNS 4628-98	50
7	Өндөр хүчдэлийн шугам	Хамгаалалтын бүс	“Харилцаа холбооны тухай хууль”, Засгийн газрын 2001 оны 263 дугаар тогтоол	25
8	Улсын чанартай авто зам	Зурвас газар	"Авто замын тухай хууль"-ийн 12.2 зүйл	100
9	Орон нутгийн чанартай авто зам	Зурвас газар	"Авто замын тухай хууль"-ийн 12.2 зүйл	60

Хүснэгт 55. Сумын хамгаалалтын бүсүүдийн талбайн

Хамгаалалтын бүс	Хамгаалалтын бүсийн өргөн	Талбай, га	Үндэслэл
Булгийн онцгой хамгаалалтын бүс	50 м	27.34	Усны сан бүхий газар, усны эх үүсвэрийн онцгой болон энгийн хамгаалалтын, эрүүл ахуйн бүсийн дэглэмийг мөрдөх журам
Булгийн энгийн хамгаалалтын бүс	200 м	403.27	
Нуурын онцгой хамгаалалтын бүс	100 м	3562.63	
Нуурын энгийн хамгаалалтын бүс	200 м	1920.91	
Худгийн эрүүл ахуйн хамгаалалтын бүс	50 м	62.12	
Худгийн эрүүл ахуйн хязгаарлалтын бүс	200 м	880.63	
Хамгаалалтын бүсийн ой	Тусгай хамгаалалтай газарт байгаа ой	14687.8	Ойн тухай хууль
Холбооны шугамын хамгаалалтын зурвас	10 м	125.53	Харилцаа холбооны тухай хууль
Эрчим хүчний шугамын хамгаалалтын зурвас	10 м	38.43	Эрчим хүчний шугам сүлжээг хамгаалах дүрэм

“Монгол улсын жижиг гол, усны хамгаалалтын бүсийн дүрэм”–д зааснаар гадаргын усны нөөцийг бохирдох хомсдохоос хамгаалах зорилгоор хориглох болон хязгаарлах бүсүүд тогтоох бөгөөд дараахь зориулалтаар газар ашиглахыг хориглоно.

Хориглох бүсэд дараахь зориулалтаар газар ашиглахыг хориглоно. Үүнд:

- Гол нуур цөөрөм, булгийн усыг хомсдуулж, ширгээх болон чанарыг нь муутган өөрчлөх нөлөөлөлтэй үйлдвэр, барилга байгууламж /цэвэрлэх байгууламж, нефть бааз, цахилгаан станц/ барьж ашиглах (энэ заалтанд зөвхөн ус хангамжийн төвлөрсөн системийн барилга байгууламжийг үл хамааруулна).
- Химийн хорт бодис, төрөл бүрийн бордоо, цацраг идэвхт бодис болон түүнийг агуулсан ашигт малтмал хадгалах, агуулах, халдварт өвчин тарааж болзошгүй барилга байгууламж байрлуулах
- Түгээмэл тархацтай ашигт малтмалын орд газрыг ашиглах
- Барилгын карьер гаргах
- Гахай шувууны байр, саалийн механикжсан ферм, мал угаах цэг байршуулах.
- Автомашины шатахуун түгээх газар байгуулах, машин техник угаах, засварлах, бохир усны нүх, бие засах газар барих.
- Байгаль хамгаалах зохих арга хэмжээг авахгүйгээр амралт сувилалын газар байгуулах.

Хязгаарлах бүсэд дараахь зориулалтаар газар ашиглахыг хориглоно. Үүнд:

- Гол нуур цөөрөм, булгийн усыг хомсдуулж, ширгээх болон чанарыг нь муутган өөрчлөх нөлөөлөлтэй үйлдвэр, барилга байгууламж /цэвэрлэх байгууламж, нефть бааз, цахилгаан станц/ барьж ашиглах (энэ заалтанд зөвхөн ус хангамжийн төвлөрсөн системийн барилга байгууламжийг үл хамааруулна).
- Химийн хорт бодис, төрөл бүрийн бордоо, цацраг идэвхт бодис болон түүнийг агуулсан ашигт малтмал хадгалах, агуулах, халдварт өвчин тарааж болзошгүй барилга байгууламж байрлуулах.
- Түгээмэл тархацтай ашигт малтмалын орд газрыг ашиглах.
- Автомашины шатахуун түгээх газар байгуулах.

Шатахуун түгээх станцын хамгаалалтын бүсэд дараахь зориулалтаар газар ашиглахыг хориглоно. Үүнд:

- Орон сууц, нийтийн үйлчилгээний газар
- Хүнсний үйлдвэрлэлийн обьект
- Гэр хороолол
- Албан газрын барилга байгууламж

Зураг 48. Хамгаалалтын бүсийн төлөвлөлтийн зураг.

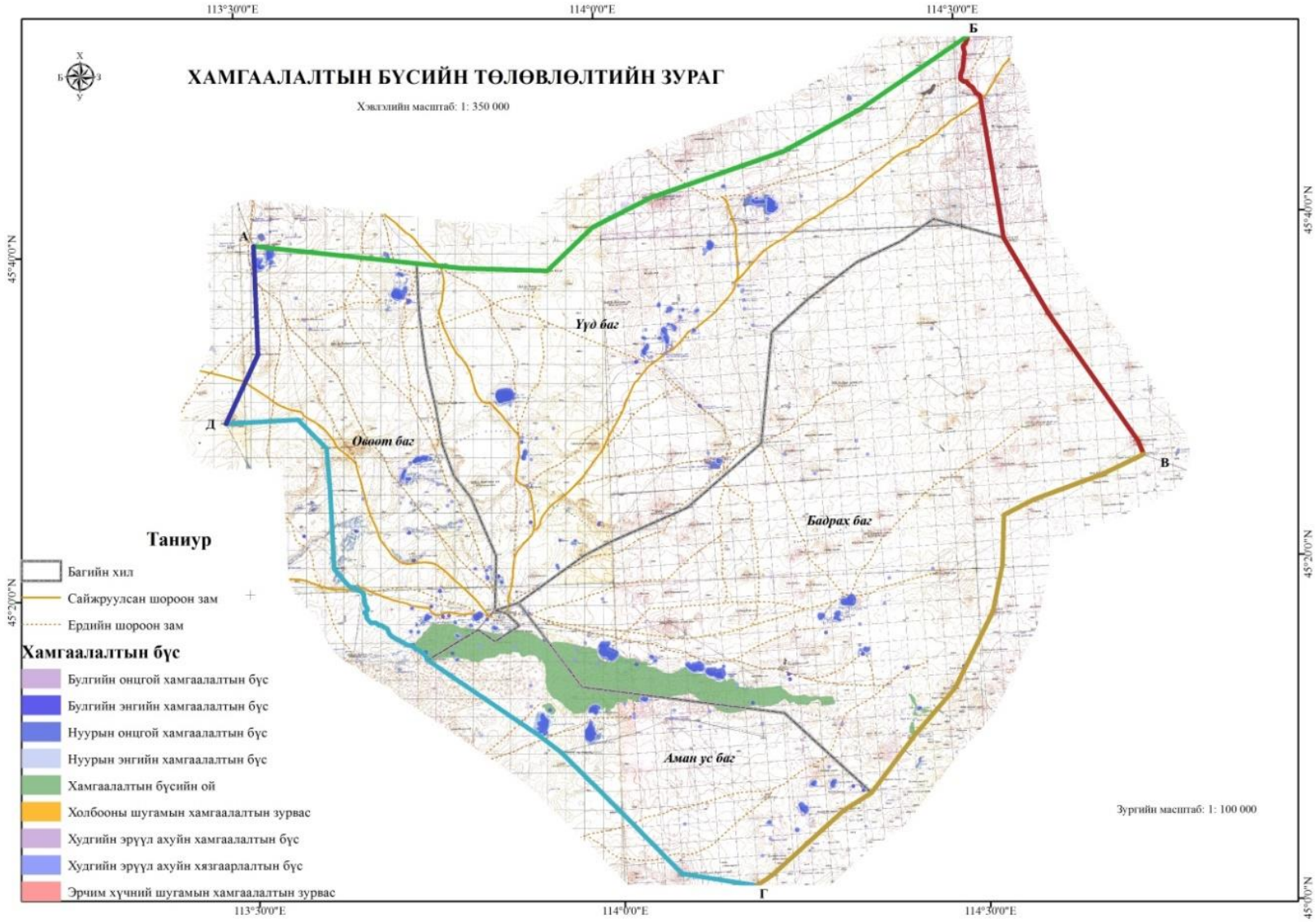

5.2.2. Бэлчээрийн газрын төлөвлөлт

Бэлчээрийн газарт нөлөөлөх хүчин зүйлүүдэд газарзүйн байрлал, газрын гадаргын хэв шинж, байгаль цаг уурын онцлогтой уялдуулан бэлчээрийн улирлын ашиглалтын байршлыг тогтоож зураглана. Бэлчээрийн улирлын ашиглалтыг дараах төрлүүдэд хуваана. Үүнд:

1. Өвлийн бэлчээр – өвлийн улирал нь агаарын температур хамгийн хүйтэн, бэлчээрийн ургамлын шим муудаж, хагдарч унасан, цасанд дарагдсан, ил задгай усгүй болсон хамгийн ширүүн улирал юм. Иймд өвлийн бэлчээрээр салхи багатай нөмөр нөөлөгтэй, нимгэн цас унадаг, үетэн ургамал зонхилсон, уул толгодын өвөр энгэр ээвэр болон дэрс буттай хотгор газрыг сонгоно.
2. Хаврын бэлчээр – Агаарын температур нэмэх градуст шилжиж дулаарах боловч огцом хүйтрэх, хүчтэй шуурга тавих зэрэг эрс тэс нөхцөл байнга тохиолдож мал төллөж эхэлддэг. Иймд малчид гарсан төлийг бойжуулахад онцгой анхаардаг учраам хаврын улирлын бэлчээр нь малыг салхинаас нөмөрлөсөн, цас түрүүлж хайлдаг энгэр ээвэр, чийг сайтай, зөөлөн хөрстэй бууцнаасаа холгүй газрыг сонгоно.
3. Өвөл хаврын бэлчээр – Өвөл хаврын улиралд дараалан нутаглах боломжтой өвөл хаврын бэлчээрийн төрх, нөхцлийг хангасан газрыг сонгоно.
4. Зун намрын бэлчээр - Зун намрын улиралд дараалан нутаглах боломжтой зун намрын бэлчээрийн бэлчээрийн төрх, нөхцөлийг хангасан газрыг сонгоно.
5. 4 улирал буюу эрчимжсэн мал аж ахуй хөгжүүлэх бэлчээр – Сүүлийн жилүүдэд төв суурин газар луу шинжих хөдөлгөөн нэмэгдэж бэлчээрийн сэлгээ хийх нөөц хомсдсон, нөгөөтэйгүүр малчид маань нэг газраа төвхинөж цөөн тооний ашиг шим өндөртэй малтай өрх нэмэгдсэн зэрэг шалтгаанаас болж нэг доороо жил тойрон нутаглах болсон. Иймд 4 улиралд ашиглах боломжтой нөхцөл бүрдсэн газрын сонгоно.
6. Бусад – алслагдсан болон худаг уст цэг байхгүйн улмаас ашиглагдахгүй байгаа бэлчээр .

Дарьганга сумын хувьд бэлчээрийн газар нь 5 улирлын хэсгээр ашигладаг бөгөөд сумын нийт бэлчээрийн 51.62 хувь буюу 247800.53 га газрыг өвлийн бэлчээр, жилийн 2 улирлаар /Өвөл-хаврын бэлчээр, Зун-намрын бэлчээр/ сэлгэн ашиглаж байгаа бэлчээр 82283.69 га буюу 17.14 хувийг тус тус эзэлж байна.

Бадрах багийн нутаг дэвсгэрт 38117.39 га бэлчээр усгүйгээс ашиглагдахгүй байна.

Хүснэгт 56. Сумын улирлын бэлчээр ашиглалт, багаар

Баг	Талбай, га	Бэлчээр	Багуудын бэлчээрийн талбай, га	Нийт бэлчээрийн талбайд эзлэх хувь
Үүд баг	43285.31	Өвлийн бэлчээр	156679.26	9.02
	21821.55	Өвөл, хаврын бэлчээр		4.55
	54199.97	Хаврын бэлчээр		11.29
	37372.43	Хавар, намар, зуны бэлчээр		7.79
Бадрах баг	136254.79	Өвлийн бэлчээр	196716.93	28.38
	50393.16	Зун, намрын бэлчээр		10.50
	10068.98	Өвөл, хаврын бэлчээр		2.10
Аман ус баг	33408.54	Өвлийн бэлчээр	53771.31	6.96
	20362.77	Хаврын бэлчээр		4.24
Овоот баг	34851.89	Өвлийн бэлчээр	72873.73	7.26
	38021.84	Хавар, намар, зуны бэлчээр		7.92

Бэлчээрийн даацыг багуудын хэмжээгээр авч үзэхэд Үүд, Бадрах багуудын даац хэтрээгүй, харин Амар-Ус багийн даац 1 дахин, Овоот багийн даац 2 дахин хэтэрсэн байна.

Зураг 49. Улирлын бэлчээр ашиглалтын зураг /Улирлаар/

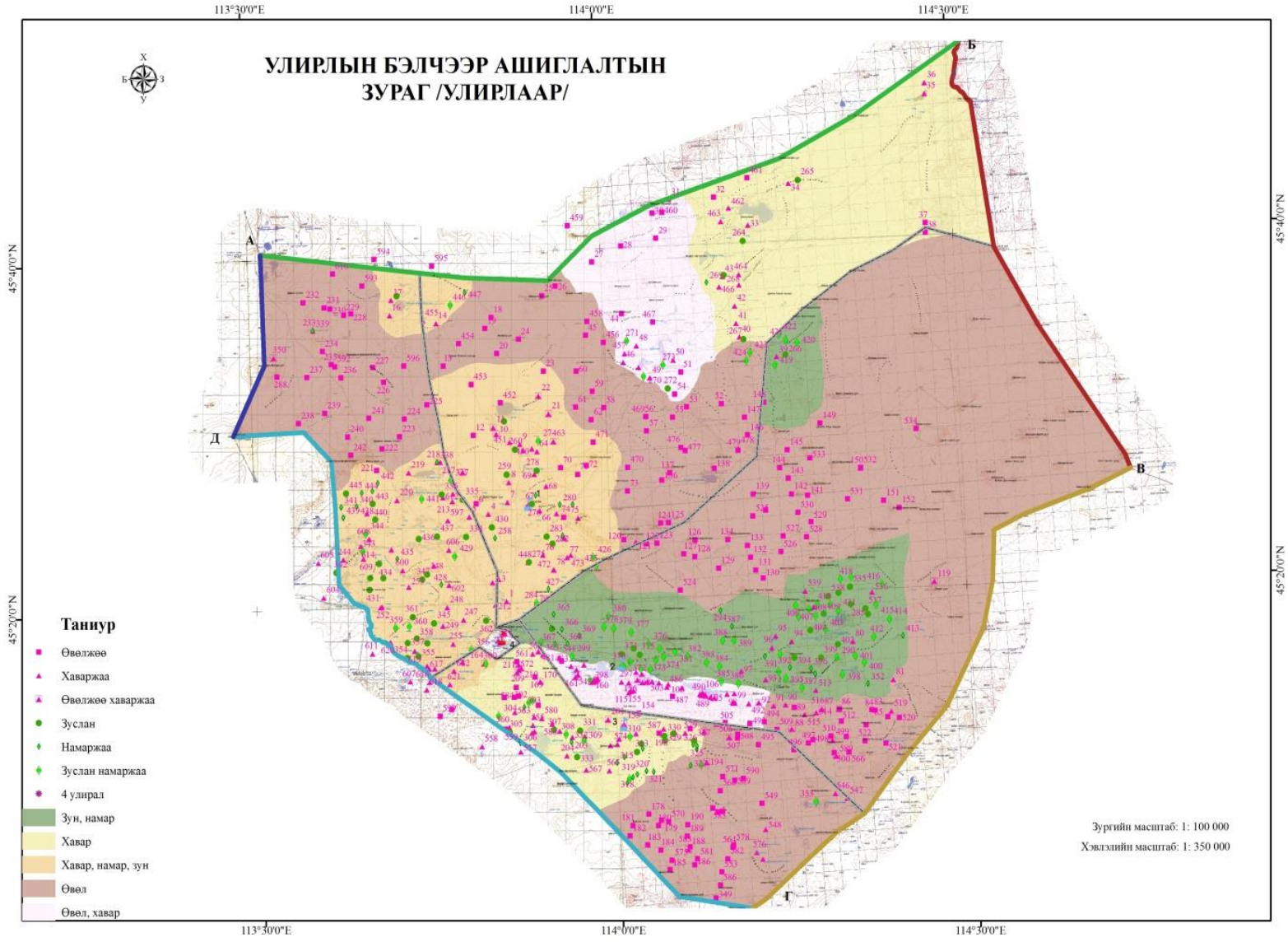

Хуудас 130

Хүснэгт 57. Сумын бэлчээрийн даац, улиралаар

Баг	№	Улирлын бэлчээр	Хэсгийн нэр	Бэлчээрийн талбай, га	Хэсгийн нийт мал	Багтаамж, хонин толгой	Га-ийн ургац, цн	Тэжээлийн нөөц	Даац, хувь
Үүд баг	1	Хавар	Үүд	18292.36	2052	17032.43	5.214	95381.59	23.91
	2	Хавар	Үүд	17498.75	1198	16080.58	5.146	90051.26	31.88
	3	Өвөл	Цагаан булаг	11386.49	3844	9226.11	4.538	51666.20	84.62
	4	Хавар, намар, зун	Хүрэм	17332.23	12998	10611.57	3.429	59424.79	237.46
	5	Хавар, намар, зун	Хөөвөр	20040.2	21921	13896.92	3.883	77822.78	304.68
	6	Өвөл	Мухар	5891.35	2847	4979.59	4.733	27885.72	117.35
	7	Өвөл	Жаргалант	7812.07	6879	7219.19	5.175	40427.46	152.89
	8	Өвөл, хавар	Хамрууд	21821.55	11183	17900.49	4.594	100242.75	112.71
	9	Хавар	Хамрууд	18408.86	11056	17148.73	5.217	96032.89	145.11
	10	Өвөл	Салхит бор хөндий	18195.4	3826	14756.69	4.542	82637.44	52.24
Бадрах баг	12	Зун, намар	Өргөн	1825.02	1678	1577.34	4.840	8833.10	203.75
	13	Зун, намар	Ганга	13706.55	12171	10769.43	4.400	60308.82	217.09
	14	Өвөл, хавар	Ганга	4904.16	11578	4218.16	4.817	23621.70	637.61
	15	Зун, намар	Холбоо	7117.36	8025	6211.80	4.888	34786.10	218.60
	16	Өвөл, хавар	Холбоо	5164.82	6330	4500.77	4.880	25204.32	305.75
	17	Өвөл	Сөдөт	12744.63	17275	10773.09	4.733	60329.32	264.16
	18	Зун, намар	Сөдөт	5796.84	7696	4866.04	4.700	27249.85	259.16
	19	Өвөл	Хадат	7823.95	491	6706.24	4.800	37554.96	11.42
	20	Зун, намар	Хадат	3564.41	4784	3293.21	5.167	18441.95	283.93
	21	Өвөл	Хөөвөр	11214.38	4870	9137.53	4.563	51170.17	104.06
	22	Зун, намар	Хадат	7032.94	2552	6279.41	5.000	35164.70	70.10
	23	Өвөл	Хөдөө	25593.84	17771	22546.95	4.933	126262.94	158.05
	24	Зун, намар	Хөдөө	11350.04	19280	10584.36	5.222	59272.43	293.27
	25	Өвөл	Хөдөө	13874.69	338	12635.88	5.100	70760.92	5.14
	26	Өвөл	Хадат	26885.91	1023	24341.35	5.070	136311.56	10.85
Аман ус баг	27	Хавар	Сүмт	9324.36	15694	8269.82	4.967	46310.99	341.67
	28	Хавар	Эрдэнэ-Уул	4708.23	15707	4224.80	5.025	23658.86	569.10
	29	Хавар	Их бургас	6330.18	15402	5832.81	5.160	32663.73	445.98
	30	Өвөл	Цавчир, Үндэст	11809.54	14446	10839.47	5.140	60701.04	231.37
	31	Өвөл	Шувуут	12573.34	3910	11600.40	5.167	64962.26	65.15
	32	Өвөл	Монгол	9025.66	6600	7252.76	4.500	40615.47	157.69
Овоот баг	33	Хавар, намар, зун	Салаа	8304.56	20155	5813.19	3.920	32553.88	601.10
	34	Хавар, намар, зун	Өрнө дэрс	15588.08	20816	10771.03	3.869	60317.75	369.22
	35	Хавар, намар, зун	Баян гол	8465.42	27806	5215.30	3.450	29205.70	1008.19

Баг	№	Улирлын бэлчээр	Хэсгийн нэр	Бэлчээрийн талбай, га	Хэсгийн нийт мал	Багтаамж, хонин толгой	Га-ийн ургац, цн	Тэжээлийн нөөц	Даац, хувь
	36	Өвөл	Өргөөт хамрын хажуу	16697.71	10770	13173.84	4.418	73773.52	146.76
	37	Хавар, намар, зун	Цагаан булаг	5663.78	2171	5225.51	5.167	29262.86	73.28
	38	Өвөл	Аргол	9355.05	5407	8074.30	4.833	45216.08	121.91
	39	Өвөл	Хойт ширээ	8799.13	6688	6560.07	4.175	36736.37	207.98

Зураг 50. Бэлчээр ашиглалтын хэсгийн даацын зураг

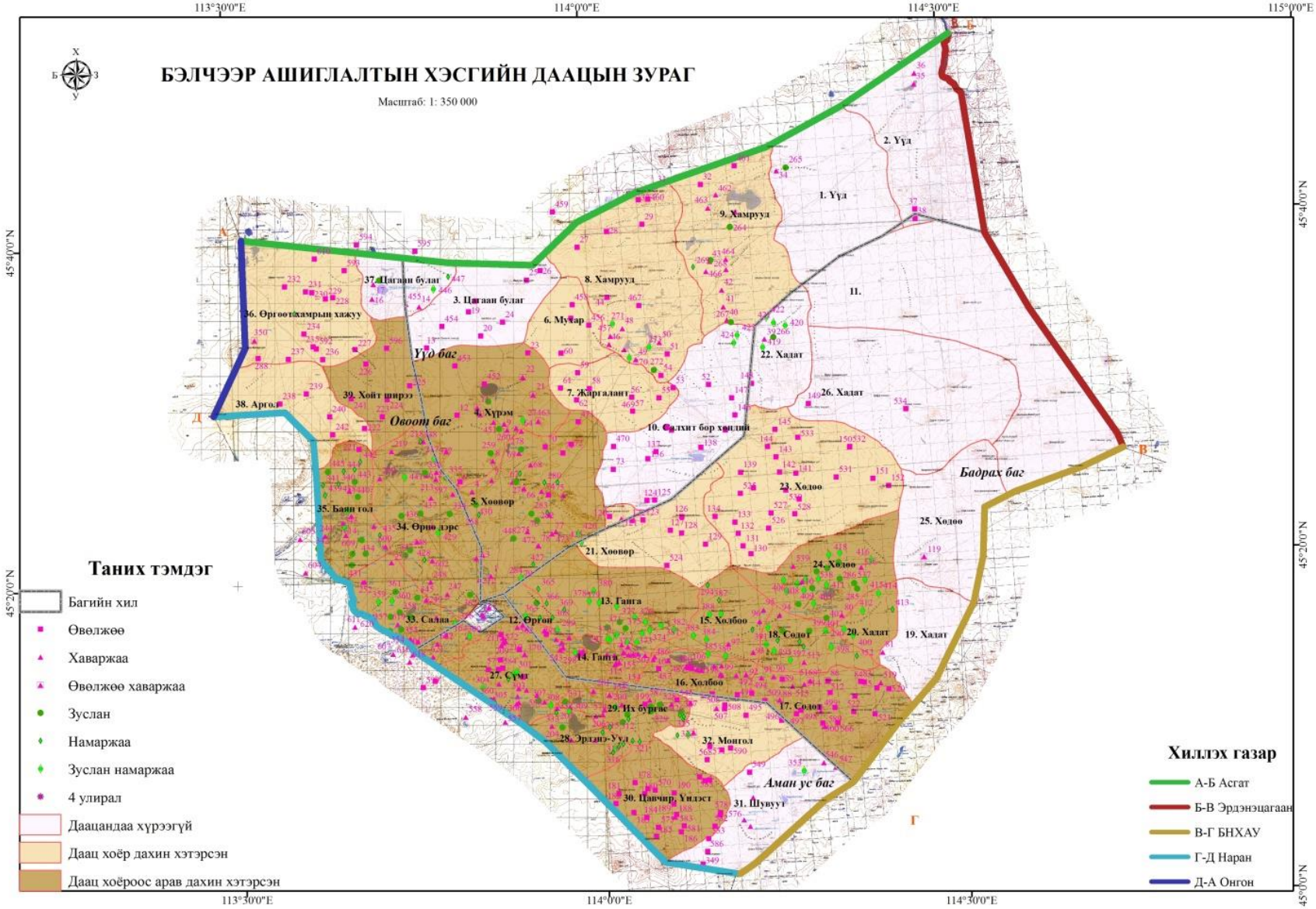

Хуудас 133

5.2.3. Бэлчээр усжуулалт

Газар төлөвлөлтийн хээрийн тодруулсан усжуулах шаардлага бүхий 2 хэсэг газрын хувьд:

1. Баруун хойд талын бүс нутаг нь гарал үүслийн хувьд кайнозойн настай эффузив чулуулгуудын ан цав дахь усжилттай бүсэд хамаарагдах ба суурь чулуулгийн хувьд базальт, трахибазальт тархсан байна. Зүүн хойд хэсгээр гарал үүслийн ангилагдаагүй неогены хурдас дахь ус үл нэвтрүүлэгч тулгуур үеийн хязгаарлагдмал уст үе тархсан ба ан цаварханг чулуулгууд дахь ус агуулсан горизонт, бүрдэл, бүсүүдийн гадаргуун тархалттай байна. Суурь чулуулгын хувьд улаан, алаг өнгөтэй шаварын зузаалаг дахь элс, ан цавлаг базальт, конгломератийн үеүд зонхилсон ба газрын гадаргуугаас анхлан орших ус үл нэвтрүүлэгч тулгуур үеийн хязгаарлагдмал уст үетэй.

2. Зүүн хойд талын усжуулах шаардлагатай бүс нутаг нь гарал үүслийн хувьд кайнозойн настай эффузив чулуулгуудын ан цав дахь усжилттай бүсэд хамаарагдах ба суурь чулуулгийн хувьд базальт, трахибазальт тархсан байна. Зүүн хойд хэсгээр гарал үүслийн ангилагдаагүй неогены хурдас дахь ус үл нэвтрүүлэгч тулгуур үеийн хязгаарлагдмал уст үе тархсан ба ан цаварханг чулуулгууд дахь ус агуулсан горизонт, бүрдэл, бүсүүдийн гадаргуун тархалттай байна. Суурь чулуулгийн хувьд улаан, алаг өнгөтэй шаварын зузаалаг дахь элс, ан цавлаг базальт, конгломератийн үеүд зонхилсон ба газрын гадаргуугаас анхлан орших ус үл нэвтрүүлэгч тулгуур үеийн хязгаарлагдмал уст үетэй. Зүүн өмнөд хэсэгтээ гарал үүслийн хувьд палеозой, протерозой-палеозой, протерозой-интрузив чулуулгийн ан цав дахь усжилттай бүсэд хамаарагдах ба суурь чулуулгийн хувьд хүчиллэг ба дундлаг-боржин, боржин диорит, диорит, боржин сиенит, сиенит, шүлтлэг сиенит, боржинсиенит-порфир, боржин-гнейс, боржиндиорит тархсан байна.

Гадаргуун тархалтын хувьд ан цаварханг чулуулгууд дахь ус агуулсан горизонт, бүрдэл, бүсүүдтэй байна.

Зураг 51. Усжуулах шаардлагатай бэлчээрийн зураг

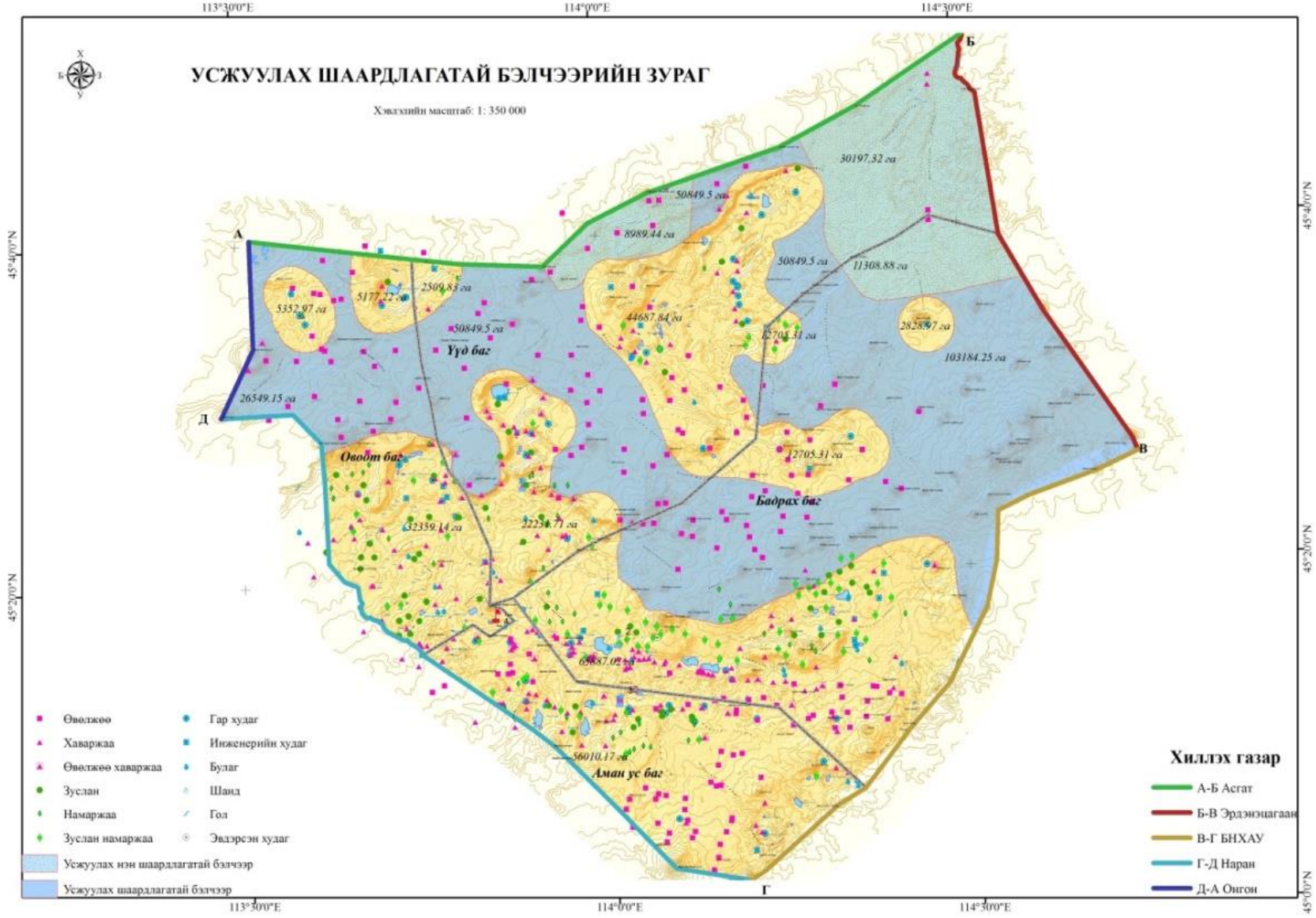

Хуудас 135

5.2.4. Бэлчээр ашиглалтын төлөвлөлт

Дарьганга суманд тогтоосон бэлчээр ашиглалтын 27 хэсгийг малчидтай уулзаж, ярилцаж тогтоосон болно.

Хүснэгт 58. Бэлчээр ашиглалтын хэсгийн талбай

Баг	Дугаар	Хэсгийн нэр	Талбай, га	Хатуу цэгийн тоо					
				Өвөлжөө	Хаваржаа	Өвөлжөө-хаваржаа	Зуслан	Намаржаа	Зуслан намаржаа
Үүд баг	1	Үүд	18292.36		1		1		
	2	Үүд	17498.75	2	2				
	3	Цагаан булаг	11386.49	8					
	4	Хүрэм	17332.23	5	5	6	4		1
	5	Хөөвөр	20040.2	5	20		6	6	2
	6	Мухар	5891.35	4					
	7	Жаргалант	7812.07	9					
	8	Хамрууд	21821.55	10	6		4		3
	9	Хамрууд	18408.86	2	10		3	1	
	10	Салхит бор хөндий	18195.4	14					2
Бадрах баг	11		38117.39						
	12	Өргөн	1825.02				1	1	1
	13	Ганга	13706.55				3	4	16
	14	Ганга	4904.16	2	10	13			1
	15	Холбоо	7117.36		4			3	6
	16	Холбоо	5164.82	3	13	4			
	17	Сөдөт	12744.63	18	7	5			
	18	Сөдөт	5796.84		2		2	4	6
	19	Хадат	7823.95		1				
	20	Хадат	3564.41					1	4
	21	Хөөвөр	11214.38	8	1				1
	22	Хадат	7032.94	1	1		1		4
	23	Хөдөө	25593.84	24					
	24	Хөдөө	11350.04	4			9		12
	25	Хөдөө	13874.69			1			
	26	Хадат	26885.91	2					
Аман ус баг	27	Сүмт	9324.36	8	11	6	2	1	4
	28	Эрдэнэ-Уул	4708.23		4		1	5	2
	29	Их бургас	6330.18	11		2		7	1
	30	Цавчир, Үндэст	11809.54	22		1			
	31	Шувуут	12573.34	4	5				1
	32	Монгол	9025.66	8		4		1	1
Овоот баг	33	Салаа	8304.56	10		1	7		4
	34	Өрнө дэрс	15588.08		18		8	2	3
	35	Баян гол	8465.42	1	8		7	7	2
	36	Өргөөт хамрын хажуу	16697.71	14	1	1		1	

	37	Цагаан булаг	5663.78		4		1	1	1
	38	Аргол	9355.05	5					
	39	Хойт ширээ	8799.13	5					

Хүснэгт 59. Бэлчээр ашиглалтын хэсгийн багтаамж

Баг	Дугаар	Хэсгийн нэр	Талбай, га	Хэсгийн нийт мал	Тэжээлийн нөөц	Га ургац, цн	Багтаамж, хонин толгой
Үүд баг	1	Үүд	18292.36	2052	95381.59	5.214	17032.43
	2	Үүд	17498.75	1198	90051.26	5.146	16080.58
	3	Цагаан булаг	11386.49	3844	51666.20	4.538	9226.11
	4	Хүрэм	17332.23	12998	59424.79	3.429	10611.57
	5	Хөөвөр	20040.2	21921	77822.78	3.883	13896.92
	6	Мухар	5891.35	2847	27885.72	4.733	4979.59
	7	Жаргалант	7812.07	6879	40427.46	5.175	7219.19
	8	Хамрууд	21821.55	11183	100242.75	4.594	17900.49
	9	Хамрууд	18408.86	11056	96032.89	5.217	17148.73
	10	Салхит бор хөндий	18195.4	3826	82637.44	4.542	14756.69
Бадрах баг	12	Өргөн	1825.02	1678	8833.10	4.840	1577.34
	13	Ганга	13706.55	12171	60308.82	4.400	10769.43
	14	Ганга	4904.16	11578	23621.70	4.817	4218.16
	15	Холбоо	7117.36	8025	34786.10	4.888	6211.80
	16	Холбоо	5164.82	6330	25204.32	4.880	4500.77
	17	Сөдөт	12744.63	17275	60329.32	4.733	10773.09
	18	Сөдөт	5796.84	7696	27249.85	4.700	4866.04
	19	Хадат	7823.95	491	37554.96	4.800	6706.24
	20	Хадат	3564.41	4784	18441.95	5.167	3293.21
	21	Хөөвөр	11214.38	4870	51170.17	4.563	9137.53
	22	Хадат	7032.94	2552	35164.70	5.000	6279.41
	23	Хөдөө	25593.84	17771	126262.94	4.933	22546.95
	24	Хөдөө	11350.04	19280	59272.43	5.222	10584.36
	25	Хөдөө	13874.69	338	70760.92	5.100	12635.88
	26	Хадат	26885.91	1023	136311.56	5.070	24341.35
Аман ус баг	27	Сүмт	9324.36	15694	46310.99	4.967	8269.82
	28	Эрдэнэ-Уул	4708.23	15707	23658.86	5.025	4224.80
	29	Их бургас	6330.18	15402	32663.73	5.160	5832.81
	30	Цавчир, Үндэст	11809.54	14446	60701.04	5.140	10839.47
	31	Шувуут	12573.34	3910	64962.26	5.167	11600.40
	32	Монгол	9025.66	6600	40615.47	4.500	7252.76
Овоот баг	33	Салаа	8304.56	20155	32553.88	3.920	5813.19
	34	Өрнө дэрс	15588.08	20816	60317.75	3.869	10771.03
	35	Баян гол	8465.42	27806	29205.70	3.450	5215.30
	36	Өргөөт хамрын хажуу	16697.71	10770	73773.52	4.418	13173.84
	37	Цагаан булаг	5663.78	2171	29262.86	5.167	5225.51
	38	Аргол	9355.05	5407	45216.08	4.833	8074.30
	39	Хойт ширээ	8799.13	6688	36736.37	4.175	6560.07

Бэлчээрийг гэрээгээр ашиглах нь: Уг бүс нь бэлчээрийн газрын ихэнхи хувийг эзлэх бөгөөд түүнд багтаж байгаа бэлчээрийн газрыг өвөлжөө, хаваржаа, зуслан, намаржааны байршил болон улирлын бэлчээр ашиглалтын хилийг харгалзан бэлчээр ашиглалтын хэсгүүдэд хуваасныг малчдын бүлэг бүрээр ашиглахаар төлөвлөсөн.

Дарьганга суманд тогтоосон бэлчээр ашиглалтын 27 хэсгийг дараах бэлчээр ашиглалтын бүлэгт хувааж төлөвлөсөн ба малчид, иргэдтэй уулзаж бүлгийн хил зааг, байршлыг тодруулсан болно.

Хүснэгт 60. Бэлчээр ашиглалтын бүлэг

Д/д	Хэсгийн нэр	Хэсгийн ахлагч	Өрхийн тоо	Багийн нэр	Талбай /га/	Зүй ёсны эрхийн төрөл
1	Үүд	Г.Хүрэлбаатар	5	Үүд баг	4647.89	Бэлчээрийг гэрээгээр ашиглах
2	Хуниа гуу	Н.Рагчаа	3	Үүд баг	1603.17	Бэлчээрийг гэрээгээр ашиглах
3	Хөөвөр	Ш.Гүрсэд	5	Үүд баг	1774.73	Бэлчээрийг гэрээгээр ашиглах
4	Зүүн шанд	Д.Болдбаатар	4	Үүд баг	2701.64	Бэлчээрийг гэрээгээр ашиглах
5	Мухар	Ай.Очирбат	9	Үүд баг	6269.34	Бэлчээрийг гэрээгээр ашиглах
6	Адгийн хамар	Л.Даланчулуун	8	Үүд баг	1795.63	Бэлчээрийг гэрээгээр ашиглах
7	Хүрмэн ширээ	Б.Оюунбаатар	5	Үүд баг	1898.69	Бэлчээрийг гэрээгээр ашиглах
8	Баян хүрээ	М.Мөнхбат	3	Үүд баг	2247.75	Бэлчээрийг гэрээгээр ашиглах
9	Монгол дов	М.Бат-Эрдэнэ	2	Бадрах баг	867.82	Бэлчээрийг гэрээгээр ашиглах
10	Монгол толгой	Ж.Гончиг	8	Бадрах баг	1393.35	Бэлчээрийг гэрээгээр ашиглах
11	Хагдат хүрээт	Н.Азжаргал	2	Бадрах баг	1370.61	Бэлчээрийг гэрээгээр ашиглах
12	Хэрээт бүдүүн уул	Ч.Мөнхбаатар	2	Бадрах баг	1224.24	Бэлчээрийг гэрээгээр ашиглах
13	Пялан хүрээт	Гу.Хүрэлбаатар	5	Бадрах баг	3624.41	Бэлчээрийг гэрээгээр ашиглах
14	Талын ухаа	Б.Зууннаст	3	Бадрах баг	1946.3	Бэлчээрийг гэрээгээр ашиглах
15	Сүмт	У.Энхбат	25	Аман-Ус баг	9323.88	Бэлчээрийг гэрээгээр ашиглах
16	Эрдэнэ-Уул	Д.Сайнбаяр	4	Аман-Ус баг	4708.23	Бэлчээрийг гэрээгээр ашиглах
17	Их бургас	Н.Очирбат	13	Аман-Ус баг	6328.6	Бэлчээрийг гэрээгээр ашиглах
18	Цавчир, Үндэст	Г.Дажзав	23	Аман-Ус баг	11809.54	Бэлчээрийг гэрээгээр ашиглах
19	Шувуут	Х.Ганхуяг	9	Аман-Ус баг	12573.34	Бэлчээрийг гэрээгээр ашиглах

20	Монгол	О.Батболд	12	Аман-Ус баг	9025.07	Бэлчээрийг гэрээгээр ашиглах
21	Салаа	С.Эрдэнэ-Очир	11	Овоот баг	6814.67	Бэлчээрийг гэрээгээр ашиглах
22	Өрнө дэрс, Рашаант	Л.Батцэнгэл	18	Овоот баг	16206.19	Бэлчээрийг гэрээгээр ашиглах
23	Баян гол	Ш.Эрдэнэ-Очир	9	Овоот баг	9337.17	Бэлчээрийг гэрээгээр ашиглах
24	Өргөөт хамрын хажуу	Д.Батхүрэл	16	Овоот баг	16697.71	Бэлчээрийг гэрээгээр ашиглах
25	Цагаан булаг	Р.Алтанцэцэг	4	Овоот баг	5663.78	Бэлчээрийг гэрээгээр ашиглах
26	Аргол	Б.Төмөрбаатар	5	Овоот баг	9355.05	Бэлчээрийг гэрээгээр ашиглах
27	Хойт ширээ	Ш.Эрдэнэ-Очир	5	Овоот баг	8799.12	Бэлчээрийг гэрээгээр ашиглах

Зураг 52. Бэлчээр ашиглалтын хэсгийн зураг

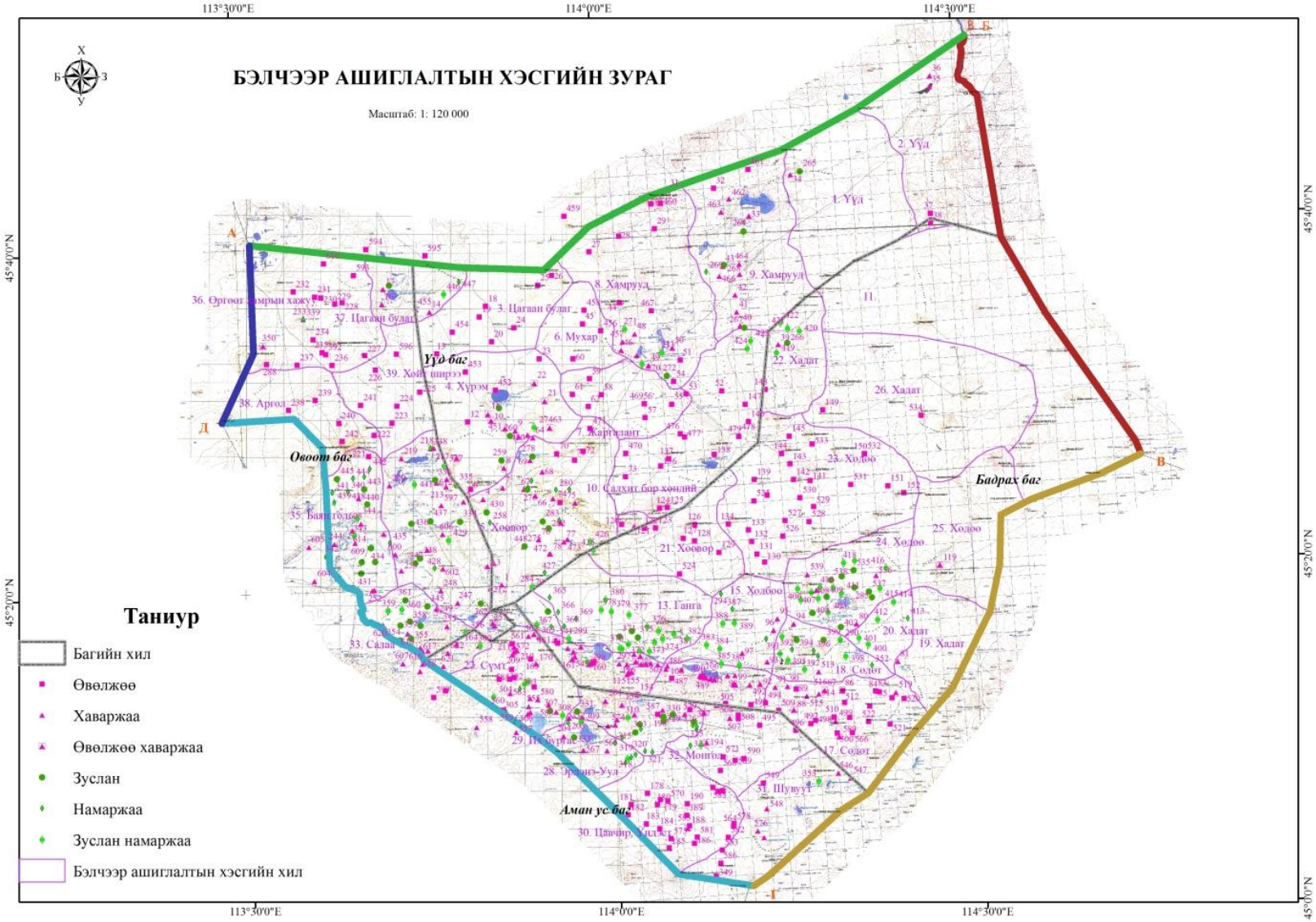

Хуудас 140

5.2.5. Хадлангийн газрын төлөвлөлт

Сумын хэмжээнд шинээр хадлан эрхлэхэд тохиромжтой газрыг ургамлан бүрхэвч, хөрсний хэв шинжээр нь үнэлэн, Бадрах, Үүд багийн нутагт 1 байршилд 30204.77 га талбайг хадлангийн зориулалтаар төлөвлөсөн.

Хүснэгт 61. Хадлангийн зориулалтаар төлөвлөгдсөн газрын байршил, талбай

	Талбай, га	**Га-ийн ургац, цн**	**Хөрсний нэр**	**Ургамлын нэр**	**Шингээгдэх уураг, хувь**	**Тэжээл нэгж, цн**
Төлөвлөж буй хадлангийн газар /Шургуулын хөндий/	30204.77	4.21	Жинхэнэ хүрэн хөрс, Хар хүрэн хөрс, Ихэнх хэсэг нь хар хүрэн хөрс	Хялгана - алаг өвст, Хиаг - жижиг дэгнүүлт үетэнт, хялгана- жижиг дэгнүүлт үетэнт, жижиг дэгнүүлт үетэнт - хялганат	3.49	35.79

Зураг 53. Хадлангийн газрын төлөвлөлтийн зураг

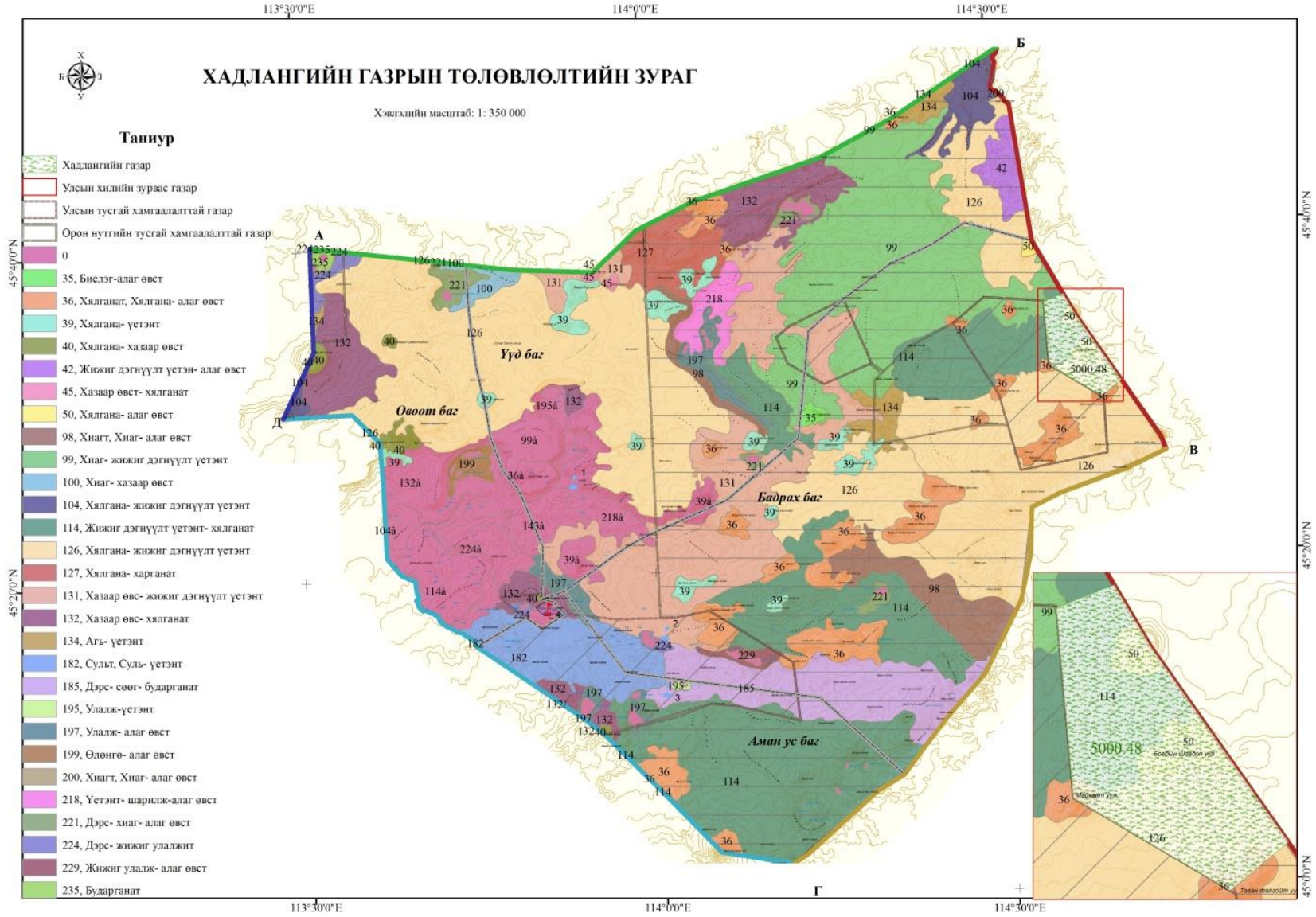

Хуудас 142

5.2.6. Ойн ашиглалт, хамгаалалтын бүс төлөвлөлт

Газрын нэгдмэл сангийн тооллогын аргачилсан зааврын дагуу сумын ойн сан бүхий газарт ойн захаас гадагш 100 м зурвас газар нь ой тэлэн ургах нөөц газарт бүртгэгддэг тул уг газарт бэлчээрээс бусад зориулалтаар газар ашиглахыг хориглоно.

Хөрсийг усны эвдрэлээс хамгаалах, газрын доорхи болон гадаргуугийн усны тэнцлийг хадгалах зорилгоор гол горхины эх, нуурын эргэн тойронд 5 км-ээс дотогш, голын эргээс хоёр тийш урсгалын дагуу, булаг шандын тархины эргэн тойрны 3 км доторхи газарт хориотой бүсийн ойн хилийг татдаг бөгөөд тус сумын хувьд тус бүс нь хамгаалалтын бүсэд багтаж байгаа юм.

Ойн нөхөн төлжилтийг хангах ойн захаас 100 метр хүртэлх зай болон ойн цоорхойд даацаас хэтэрсэн мал бэлчээх, сэлгээгүй хадлан бэлтгэх зэргээр ой мод байгалийн жамаар үрээ хаяж, нөхөн төлжих боломжийг алдагдуулахгүй байх, ашиглалтын явцад зохистой хэмжээний төлбөр ногдуулах арга хэмжээ авбал зохино. Ойн хөнөөлт шавьж хүр эрвээхэйн өндөг ихээр тархсан газруудад устгал хийх, ойгоос их хэмжээгээр мод огтлохгүй байх зэрэг нийтлэг арга хэмжээ авахаас гадна ойн ашиглалт хамгаалалтын бүсүүдэд ашиглалтын горимыг доорхи байдлаар тогтооно.

- Хамгаалалтын бүсийн ойд тусгай хамгаалалттай газрын ангилал болон усны эхийг хамгаалах хориотой зурвасын ойн ашиглалтын горимоор зөвшөөрөгдсөн үйл ажиллагааг явуулна.
- Ашиглалтын бүсийн ойд ойн зохион байгуулалтын судалгаа зураг төслөөр зөвшөөрөгдсөн хэмжээнд хэрэглээний мод бэлдэх боломжтой бөгөөд ойн бусад бүсүүдэд модыг хэрэглээний зориулалтаар мод бэлтгэхийг хориглоно. Үүнд орон нутгийн захиргааны зохицуулалт онцгой ач холбогдолтой юм.

Зураг 54. Ойн хамгаалалтын бүсийн төлөвлөлтийн зураг

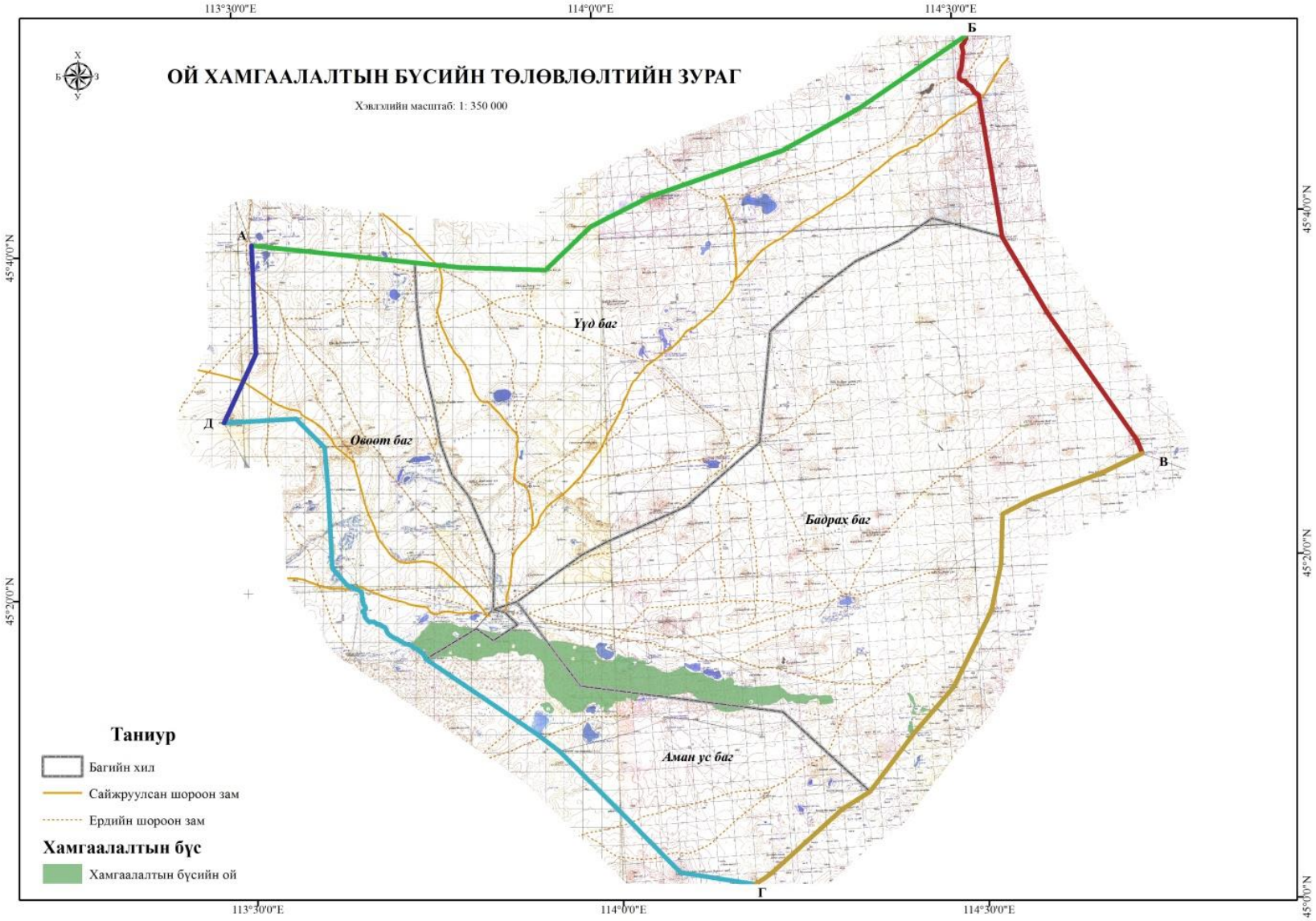

Хуудас 144

5.2.7. Аялал жуулчлалын бүсийн төлөвлөлт

Дарьганга сум нь түүх, соёлын дурсгалт газар маш ихтэй бөгөөд үүнийг түшиглэн байгалийн тогтоцын хувьд байгалийн аялал жуулчлал хөгжих боломжтой юм. Тус нутагт дахь төрийн тахилгат Алтан овоо, Ганга нуур, Шилийн богд, Торой бандийн хөшөө зэргийг түшиглэн аялал жуулчлал хөгжүүлэхээс гадна Бичигтийн шахаа, Нартын агуй зэргийг багтаасан аялал жуулчлалын үндсэн маршрутыг дараахь байдлаар төлөвлөсөн.

Хүснэгт 62. Сумын аялал жуулчлалын үндсэн маршрут, төлөвлөлтөөр

Маршрут	Зай, км
Сумын төв –Алтан Овоо-Ганга нуур	12.57
Ганга нуур - Торой бандын хөшөө	6.92
Торой бандийн хөшөө - Шилийн богд	47.93
Шилийн богд - Талын агуй	14.34
Талын агуй - Хөхлийн ширээний хөрөг	20.77
Хөхлийн ширээний хөрөг - Бичигтийн шахаа	7.28
Бичигтийн шахаа - Сумын төв	44.35
Сумын төв - Өлгий хад	17.75
Сумын төв - Нартын агуй	11.12
Нартын агуй - Сумын төв	27.68
Нийт зай	**210.71**

Зураг 55. Аялал жуулчлалын газрын төлөвлөлтийн зураг

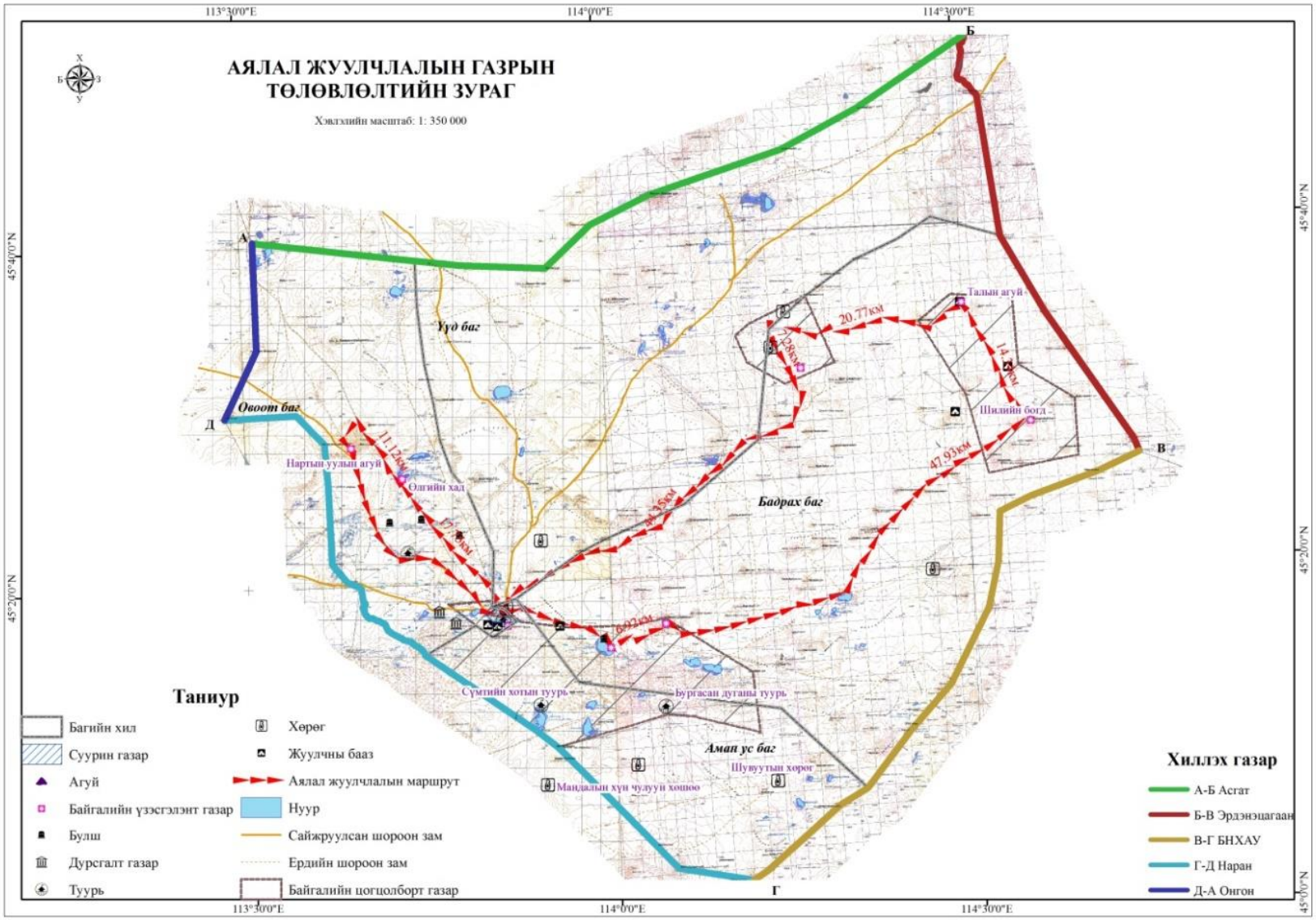

Хуудас 146

5.2.8. Авто замын төлөвлөлт

Дарьганга сум нь Улаанбаатар хотоос 750 км, аймгийн төв Баруун-Урт сумаас 180 км зайтай бөгөөд авто зам нь хээрийн хөрсөн замтай. Иймд авто замын нөлөөлөл буюу автогенийн элэгдэл эвдрэл орох, олон салаа зам үүсгэхгүй байх, аялал жуулчлалыг дэмжих үүднээс Овоот, Бадрах багийн нутаг дахь 210 км ердийн шороон авто замыг сайжруулсан зам болгохоор төлөвлөв. Авто замын газрыг төлөвлөхдөө дээрх 2 замыг орон нутгийн чанартай замын дагуу 60 метр өргөнтэй газрыг замын байгууламжуудыг байршуулах, засварлах, арчилгаа тордолгоо хийхэд зориулан замын хамгаалалтын бүсийг тогтоосон.

Зураг 56. Авто замын газрын төлөвлөлтийн зураг

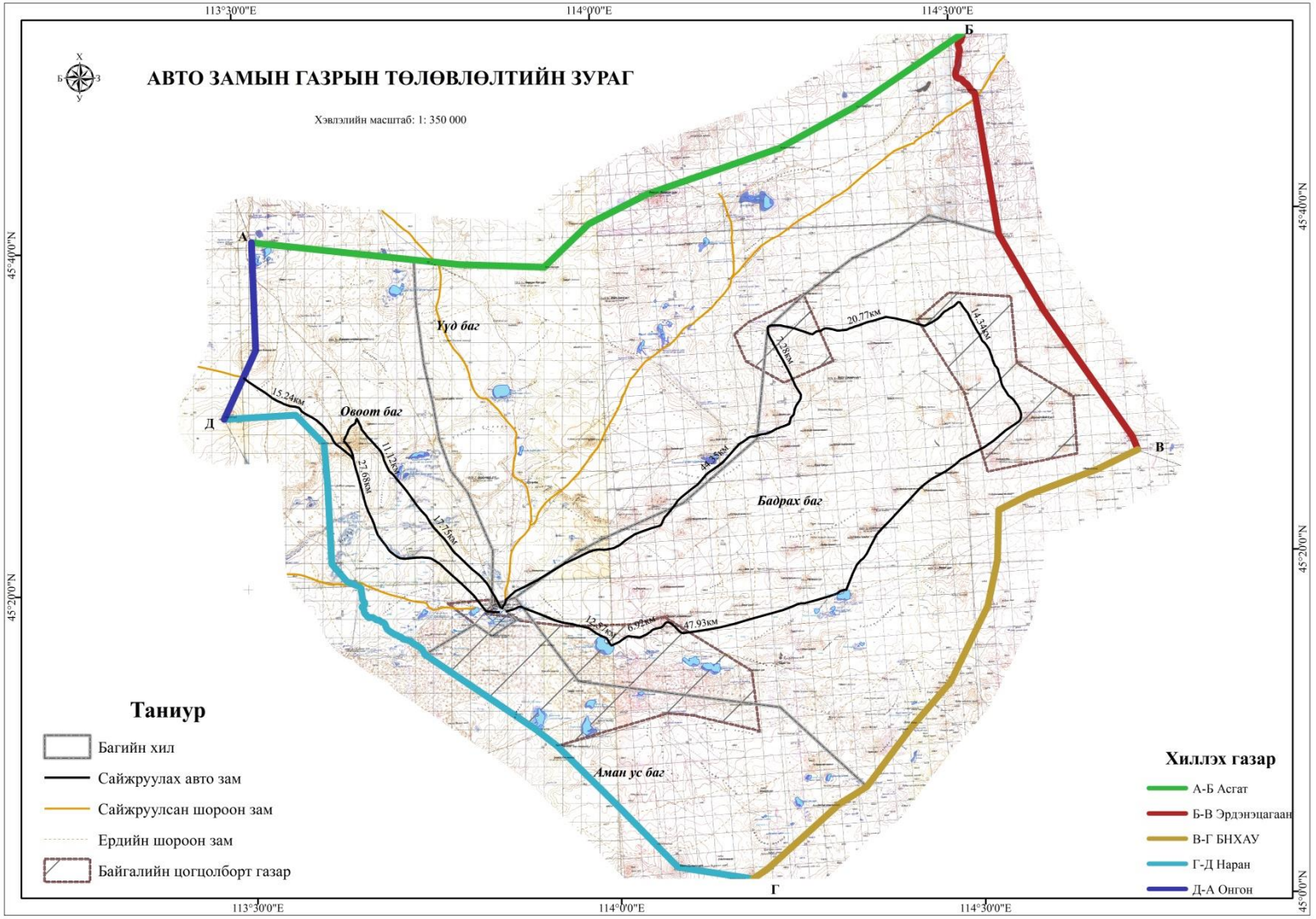

5.2.9. Тусгай хамгаалалттай газрын төлөвлөлт

Сумын хэмжээнд орон нутгийн тусгай хамгаалалтанд авсан 4 газар, улсын тусгай хамгаалалтанд авсан 3 газар байгаа бөгөөд цаашид Тусгай хамгаалалттай газрын үндэсний хөтөлбөрт тусгасны дагуу Дарьгангын өргөтгөл 298985.336 га газрыг орон нутгийн тусгай хамгаалалтанд оруулахаар төлөвлөв. Тус газрууд нь байгаль, түүх соёлын өндөр ач холбогдолтой газар болно.

Хүснэгт 63. Улсын тусгай хамгаалалтанд авах газар

Нэр	Эргэлтийн цэг	Y	X	Талбайн хэмжээ, га
Дарьганга	1	114° 31' 9.130" E	45° 50' 55.270" N	298985.336
	2	114° 30' 59.792" E	45° 50' 38.695" N	
	3	114° 30' 48.696" E	45° 50' 7.631" N	
	4	114° 30' 49.036" E	45° 49' 56.251" N	
	5	114° 30' 39.550" E	45° 49' 14.952" N	
	6	114° 30' 28.007" E	45° 48' 36.427" N	
	7	114° 32' 1.133" E	45° 47' 29.632" N	
	8	114° 33' 25.074" E	45° 39' 5.907" N	
	9	114° 36' 50.004" E	45° 34' 38.000" N	
	10	114° 43' 51.746" E	45° 27' 1.472" N	
	11	114° 44' 13.829" E	45° 26' 12.693" N	
	12	114° 41' 16.894" E	45° 25' 18.160" N	
	13	114° 36' 12.594" E	45° 24' 9.915" N	
	14	114° 32' 28.005" E	45° 23' 4.408" N	
	15	114° 32' 12.302" E	45° 20' 1.177" N	
	16	114° 30' 57.430" E	45° 17' 26.118" N	
	17	114° 28' 11.350" E	45° 13' 36.616" N	
	18	114° 27' 50.860" E	45° 13' 8.256" N	
	19	114° 20' 40.960" E	45° 7' 25.056" N	
	20	114° 18' 23.384" E	45° 6' 23.629" N	
	21	114° 16' 47.302" E	45° 5' 27.833" N	
	22	114° 14' 3.424" E	45° 3' 54.420" N	
	23	114° 12' 24.790" E	45° 2' 50.290" N	
	24	114° 10' 53.102" E	45° 2' 7.297" N	
	25	114° 9' 23.820" E	45° 2' 17.578" N	
	26	114° 4' 45.405" E	45° 2' 57.409" N	
	27	113° 55' 6.416" E	45° 10' 19.285" N	
	28	114° 4' 20.210" E	45° 11' 59.288" N	
	29	114° 6' 22.679" E	45° 11' 49.442" N	
	30	114° 11' 54.082" E	45° 10' 45.309" N	
	31	114° 11' 27.605" E	45° 14' 16.988" N	
	32	114° 4' 24.467" E	45° 17' 37.022" N	
	33	114° 1' 33.794" E	45° 17' 15.805" N	
	34	114° 0' 13.724" E	45° 17' 16.336" N	

Нэр	Эргэлтийн цэг	Y	X	Талбайн хэмжээ, га
	35	114° 1' 57.244" E	45° 19' 15.023" N	
	36	114° 3' 42.130" E	45° 24' 1.305" N	
	37	114° 5' 11.824" E	45° 27' 20.626" N	
	38	114° 1' 43.426" E	45° 29' 47.301" N	
	39	114° 0' 25.743" E	45° 33' 9.704" N	
	40	114° 0' 46.831" E	45° 36' 14.987" N	
	41	114° 4' 18.976" E	45° 42' 18.795" N	
	42	114° 15' 36.307" E	45° 44' 43.696" N	
	43	114° 21' 55.479" E	45° 46' 57.895" N	
	44	114° 31' 9.130" E	45° 50' 55.270" N	

Зураг 57. Улсын тусгай хамгаалалттай газрын төлөвлөлтийн зураг

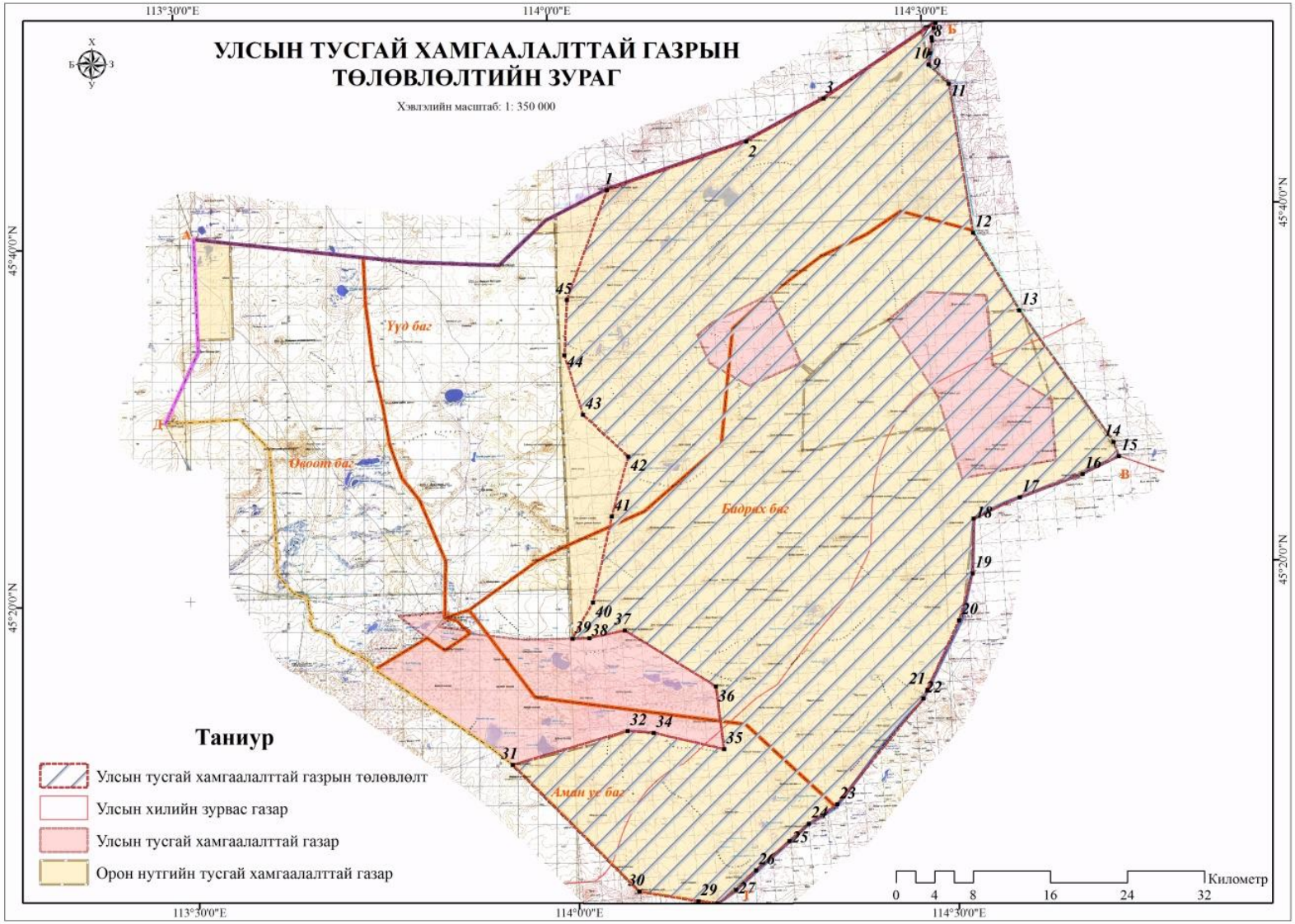

АШИГЛАСАН НОМ, БҮТЭЭЛИЙН ЖАГСААЛТ

1 Д.Доржготов “Монгол орны хөрс” УБ, 2003 он

2 БНМАУ-ын уур амьсгал, гадаргын усны нөөцийн атлас,. (1985)

3 Ш.Цэгмид. Монгол орны физик газар зүй УБ-1967

4 Сүхбаатар аймгийн хөрс судалгааны материал 1986 он

5 Г. Цолмон “Монгол орны бэлчээр хадлангийн ангилаа” ГБХ.1993

6 Ш.Баясгалан Д.Даваадорж . Монгол орны ХАА-н уур амьсгалын лавлах.1996 он

7 Г.Пүрэвцэрэн., Ж.Наранцацралт. Газрын менежментийн онолын үндэс. 2000 он

8 Г.Пүрэвцэрэн Газрын сангийн менежмент 2000 он

9 Ш.Хашбат. Саалийн фермерийн аж ахуйн үйлдвэрлэлийн технологи 2003 он

10 Р.Цэрэндулам. Тэжээлийн шимт чанарын хүрд 1980 он

11 Газрын нэгдмэл сангийн үндсэн ангиллын тайлан. ГХГЗЗГ. 2012, 2013, 2014 он

12 Монгол орны гадаргын усны тооллого, 2011 он

13 Л.Уранбилэг “Нийслэл орчимд сүүний эрчимжсэн аж ахуй хөгжүүлэхэд тохиромжтой газар нутгийн агроэкологийн үнэлгээ” сэдэвт магистрын ажил 2003 он

14 Сүхбаатар аймгийн статистикийн эмхтгэл. 2014 он

15 Тусгай хамгаалалттай газар нутгийн үндэсний сүлжээ, түүний үнэлгээ. 2003 он.

16 Сүхбаатар аймгийн бэлчээрийн хянан баталгааны судалгааны 2012 он

17 ГХГЗЗГ, УЦУОСМХ, ШХА-Ногоон Алт, Монгол орны бэлчээрийн төлөв байдал, өөрчлөлтийн загварууд, 2015 он

18 “Дарьгангын байгалийн цогцолборт газрын амьтны зүйлийн бүрдэл, тэдгээрийн тархалт элбэгшил” судалгааны тайлан, 2013 он

19 Гранд форест ХХК, Сүхбаатар аймгийн Дарьганга сумын ой зохион байгуулалтын ажлын тайлан, 2011 он

20 Тогтвортой амьжиргаа 2 төсөл, Бодлого судлалын төв, Сүхбаатар аймгийн Дарьганга сумын бэлчээрийн атлас, 2010 он

21 Гранд форест ХХК, Сүхбаатар аймгийн Дарьганга сумын таксацийн бичлэг, 2011 он

Хууль тогтоомж, дүрэм журам

1. Газрын тухай хууль. Байгаль орчны тухай Монгол Улсын хуулиуд, 1997 он
2. Монгол улсын иргэнд газар өмчлүүлэх тухай хууль.
3. Газрын хэвлийн тухай хууль. Байгаль орчны тухай Монгол Улсын хуулиуд, 1997 он
4. Хот байгуулалтын тухай хууль 1998 он
5. Хот тосгоны төлөвлөлт, барилгажилтын норм, дүрэм. 2004 он
6. “Аймаг, Нийслэлийн газар зохион байгуулалтын ерөнхий төлөвлөгөө боловсруулах аргазүйн заавар” УБ, 2008 он
7. “Сумын газар зохион байгуулалтын тухайн жилийн төлөвлөгөө боловсруулах аргачлал” УБ, 2011 он
8. Монгол улсын жижиг гол, усны хамгаалалтын бүсийн дүрэм
9. Монгол улсын стандарт MNS 4652-28
10. Монгол улсын стандарт MNS 4628-98 “Шатахуун түгээх станц, барилга байгууламж, тоног төхөөрөмжийн техникийн ерөнхий шаардлага” УБ, 1998 он
11. “Харилцаа холбооны тухай хууль”, Засгийн газрын 2001 оны 263 дугаар тогтоол
12. "Авто замын тухай хууль"-ийн 12.2 зүйл
13. “Ойн тухай хууль” 2012 оны 5-р сарын 17
14. “Аялал жуулчлалын тухай хууль” 2000 оны 5-р сарын 5